

E O S

KWARTALNIK KLASYCZNY

ORGAN

POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Rocznik XXXIX. 1938

Zeszyt 2

WE LWOWIE 1938

NAKŁADEM POLSKIEGO TOW. FILOLOGICZNEGO Z ZASIŁKIEM
MINISTERSTWA WYZNAŃ REL. I OŚWIECENIA PUBLICZNEGO

SKŁAD GŁÓWNY: GUBRYNOWICZ I SYN, LWÓW

E O S

COMMENTARII TRIMESTRALES

EDITI A

SOCIETATE PHILOGOGA POLONORUM

Volumen XXXIX. 1938

Fasciculus 2

LEOPOLI 1938

SUMPTIBUS SOCIETATIS PHILOGOGAE POLONORUM
ET AUXILIO MINISTERII INSTRUCTIONIS PUBLICAE

APUD BIBLIOPOLAS GUBRYNOWICZ I SYN, LEOPOLI

KOMITET REDAKCYJNY:

Alfred Buse, Seweryn Hammer, Jerzy Manteuffel,
Wincenty Ogrodziński, Gustaw Przychocki, Jan Saj-
dak, Franciszek Smolka, Tadeusz Zieliński.

ADRES REDAKCJI:

Prof. Dr Franciszek Smolka

Lwów, ul. Stryjska 24, II p.

Pod tym adresem przysyłać należy wszystkie ma-
nuskrypy (artykuły, recenzje itp.), tudzież egzemplarze
recenzyjne itp.

Członkowie Pol. Towarzystwa Filologicznego we
Lwowie, opłacający roczną wkładkę w kwocie 10
złotych, otrzymują Eos, Kwartalnik Klasyczny bez-
płatnie. Poza tym można nabywać roczniki Eosów,
Kwartalników Klasycznych za cenę 12 złotych i poje-
dyncze zeszyty w cenie 3.50 zł za zeszyt.

Wszelkie opłaty przysyłać należy czekiem P.K.O.
Nr. 510.116.

ADRES ADMINISTRACJI:

SEKRETARIAT POLSKIEGO TOWARZYSTWA FILOLOGICZNEGO

Lwów, Uniwersytet.

Pod tym adresem przysyłać należy zamówienia
i wszystkie sprawy w zakres administracji wchodzące.

AD HESIODI THEOGONIAM (603—612) ET ANTIPHONTIS FRAGMENTUM DE MATRIMONIO *

scripsit

THADDAEUS SINKO

Postquam Eduardus Schwartz¹⁾ Theogoniae versibus 603—612 imaginem mulieris Hesiodeam conturbari destruique contendit eosque interpolatori cuidam postumo iniunxit, qui poëtae odium mulierum acerbum rusticumque inani commentatione de matrimonio debilitare conatus sit, versus illi multum gratiae apud viros doctos perdidit. Nam cum W. Aly²⁾ in commentario Theogoniae duobus annis ante Schwartzii disquisitionem a se editae ad v. 613 id tantum adnotavit totum excursum a reliquo poemate stilo differre, novissimus editor, Felix Jacoby³⁾, Schwartzii sententia approbata et ad totius narrationis vim interpolatione fractam extensa, „sermonem obscurissimum“ cognovit, quo illi versus vestiti sunt. Cuius viri docti commentarius Theogoniae dudum promissus cum frustra exspectetur, excursus de matrimonio denuo excutiendus mihi videtur, ut et sensus nec non constructio enuntiationum plane enodentur et earum abundantia aut necessitas probetur.

Iuppiter a Prometheo fraude deceptus pro igne malum hominibus paravisse dicitur (ἀντίκα δ' ἀντί πυρὸς κακὸν τεύξεν ἀνθρώποισιν, Th. 570), quae sententia post virginem descriptam ita repetitur, ut pro igne aliquod bonum ponatur, malum autem pulchrum appelletur (ἀντὰρ ἐπεὶ δὴ τεύξε καλὸν κακὸν ἀντ' ἀγαθοῖο, 585); prolis autem illius mali castigatio

* Rzecz przedstawiona na posiedzeniu Wydziału filol. P. A. U. w styczniu 1938.

¹⁾ *Prometheus bei Hesiod*, Sb. Preuss. Akad. 1915, p. 133—148, cf. p. 137: „Dies scharf umrissene Bild aus des Dichters Hause wird verwirrt und zerstört durch die leeren Reflexionen über die Ehe, mit denen ein Spätling die raue und bäurische Mysogynie des Dichters abzuschwächen versucht hat (603—612); nimmt man sie heraus, so tritt das pleonastische *ἔτερον* in V. 602 in seiner vollen Kraft hervor“.

²⁾ *Hesiods Theogonie*, Heidelberg 1913, ad v. 613: „die ganze Einlage unterscheidet sich im Stil von der übrigen Theogonie“.

³⁾ *Hesiodi Carmina*, pars I Theogonia, Berolini 1930, ad v. 603: „603—612 exp. Schwartz. non extremae partis, sed totius narrationis vim omnino frangunt; sermo obscurissimus“.

hac clausula terminatur: ἔτερον δὲ πόρεν κακὸν ἀντ' ἀγαθοῖο (602). Tota igitur narratio de prima muliere quasi tabula marginata includitur, cuius festuca superior duplex (570, 585) ita inferiori respondet, ut extra eos terminos nulli alii supplemento locus esse videatur.

Attamen ipse Hesiodus, qui in carmine posteriore fabulam de Prometheo (Opera 47—105) ita denuo tractavit, ut nonnulla e Theogonia repetiverit, alia immutaverit, etiam imaginem primae mulieris nec non totius generis feminini novis lineamentis auxit. Brevior fit, cum pro mulierum reprehensione comparatione cum fucis⁴⁾ exornata haec tantum Iovem cavillantem significare iubet (O. 57 sqq.): fore, ut illo malo omnes (scil. viri) animos oblectent illudque amplectentur (τοῖς δ' ἐγὼ ἀντὶ πυρὸς δώσω κακὸν, ᾧ κεν ἅπαντες | τέρπωνται κατὰ θυμὸν ἐὼν κακὸν ἀμφαραπῶντες). Quo in loco verbum ἀμφαραπῶν cum vulgo notione amandi et diligendi accipitur, proprius sensus eius nobis eliciendus videtur, qua re tota res amatoria Hesiodi illustretur.

Exeundum est ex eo Odysseae loco (23, 214), quo Penelope se excusat maritum tandem reversum a se iam primo aspectu non esse exceptum: οὐνεκα σ' οὐ τὸ πρῶτον, ἐπεὶ ἴδον, ᾧ δ' ἀγάπησα. Agitur hic de illo gestu, quo homines utuntur, cum manibus porrectis aliquem exoptatum excipiunt, et qui etiam verbo περιβάλλειν τινα exprimitur. Itaque Iovis verbis ea, quae Epimetheus facturus est praedicuntur, de quo postea (O. 89) legimus: αὐτὰρ ὁ δεξιὰ μενος, ὅτε δὴ κακὸν εἶχ', ἐνόησε. Nam apud Hesiodum frustra talia amoris verba quaeres, qualia apud Homerum inveniuntur, ubi e. gr. Achilles de raptu Briseidis sic conqueritur (Il. 9, 340 sqq): ἦ μοῦνοι φιλέουσ' ἀλόχοις μερόπων ἀνθρώπων | Ἀτρεΐδαι; ἐπεὶ ὅστις ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων | τὴν αὐτοῦ φιλέει καὶ κήδεσται ὥς καὶ ἐγὼ τὴν | ἐκ θυμοῦ φιλέον, δουρικτητὴν περ ἐοῦσαν. De concubina Amyntoris haec narrat filius eius, Phoenix (Il. 9, 450): τὴν αὐτὸς φιλέεσκεν, ἀτιμάζεσκε ἄκοιτιν, | μητέρ' ἐμήν. Uxori τμήν deberi his poeta declarat Alcinoi matrimonio respecto (Od. 7, 67): ἔτις, ὥς οὐτις ἐπὶ χθονὶ τίεται ἄλλη, | ὅσαι νῦν γε γυναῖκες ὅπ' ἀνδράσιν οἶκον ἔχουσιν. Ceterum φιλότης

⁴⁾ eadem comparatione aliis verbis exornata usus est O. 304 sqq. ad mores viri otiosi atque ignavi illustrandos.

saepissime ipsam voluptatem amatoriam apud Homerum designat, ut Il. 3, 445 *ἐμὴν φιλότῃτι καὶ εὐνῇ*; 14, 209 *εἰς εὐνὴν ἀνέσαιμι δμωθῆναι φιλότῃτι*; Od. 5, 227 *τερπέσθην φιλότῃτι παρ' ἀλλήλοισι μέροντες*. Eodem sermone amatorio Hesiodus utitur Th. 177 *ἡμείρων φιλότῃτος ἐπέρχετο καὶ ὃ' ἐταυρόσθῃ | πάντῃ*; 923 *μυθεῖσ' ἐν φιλότῃτι*, quamquam O. 712 (*ἡγήτ' ἐς φιλότῃτα*) etiam ad amicitiam designandam eam vocem adhibet. Quae exempla propterea laudavimus, ut probaremus verbo *ἀμφαραπᾶν* nec sensum amoris nec voluptatem amatoriam ab Hesiodo exprimi.

Epimethei experientiā (*ὅτε δὴ κακὸν εἶχ', ἐνόησε*) ipsius poëtae iudicium de mulieribus illustratur, cui opinio de mulierum malitia ita penitus insita erat⁵⁾, ut inter bona patris familiae uxoris bonae oblitus ipsam uxorem malam cavendam praemonuerit (O. 373—375), quae natas vestimento ornet (*πυγροστόλος*) et blandis verbis maritum decipiat (*αἰμύλα κωτίλουσα*), ut horreum eius inquirat (*τεῖν διφῶσα καλύην*), immo depeculetur, furibus in ea re similis: *ὅς δὲ γυναικὶ πέποιθε, πέποιθ' ὄγε φηλητήσιν*⁶⁾. Quae imago uxoris luxoriosae et profusae novis coloribus in altera praeceptorum serie exornatur, ubi poëta aetate matrimonii ineundi definita⁷⁾ et uxore bona brevissime laudata⁸⁾, haec scripsit (O. 703):

⁵⁾ E. Schwartz l. l. p. 134 et 137 poetam propriae uxoris malitiam expertum odio mulierum flagrare putat, cui opinioni Wilamowitzius (Hesiods Erga, p. 153) recte obloquitur.

⁶⁾ cf. Eurip. Sthenob. fr. 671 N. *πιστεύειν γῆν γυναικὶ μηδὲν ὅστις εὖ φρονεῖ βροτῶν*; Menandri fr. 801 K. *ὥς ἔστ' ἄπιστον ἡ γυναικεῖα φύσις*.

⁷⁾ aetas viri triginta fere annis definitur (*μήτε τριηκόντων ἐτίων μάλα πολλ' ἀπολείπον, | μήτ' ἐπιθείς μάλα πολλά γάμος δέ τοι ὄριος οὗτος*, 696 sq.), aetas puellae maturitate describitur, quae menstruatione per quattuor iam annos apparente constat ita, ut quinto abhinc anno puella matrimonio aptissima videatur. Quos terminos cum Platonis (Leg. 772 e, 785 b) praeceptis consentire, ab Aristotele (Pol. 1335 a) maiorem viri aetatem exigī Wilamowitzius (Hesiods Erga ad v. 698) adnotavit. Plura antiquorum praecepta congescit Ernst von Lasaulx, Zur Geschichte und Philosophie der Ehe bei den Griechen, in libro: Studien des klassischen Altertums (Regensburg 1854), p. 445 et 449. Cuius libri notitiam et copiam Leonī Sternbachio, professori et collegae carissimo, debeo.

⁸⁾ *οὐ μὲν γάρ τι γυναικὸς ἀνὴρ ληΐζειτ' ἄμεινον | τῆς ἀγαθῆς*, 702, cuius versus imitationes una cum malae uxoris castigatione adnotatione insequenti colliguntur.

τῆς δ' αὖτε κακῆς (γυναικός) οὐ ὄμιον ἄλλο
 δειπνολόγης⁹⁾, ἣ τ' ἄνδρα καὶ ἱφθιμόν περ εὐντα
 εὔει (αὔει Stob.) ἄτερ δαλοῦ καὶ ἐν ὤμῳ γήραι δῶκεν.

Quae sententia aliquam explanationem desiderat. Adiectivo quidem δειπνολόγη, quod fere substantivi vicem agit, potius cuppediam et ligurritionem uxoris quam voracitatem designari recte Wilamowitzius¹⁰⁾ observavit. Quod vitium, horreo viri certe non utile (O. 374 sq.), cum nimio impetu ad Venerem coniungitur, quo fit, ut vir, etiamsi robustus sit, exsiccetur adeoque exhauriatur, ut praemature consenescat. Libidinem illam voce μαχλοσύνη ab Hesiodo in alio poemate designatam esse, e Suidae Lexico comperimus in his (Catal. fr. 28 Rzach): μαχλοσύνη κατωφρέεια, γυναικομανία. Ἡσιόδειος ἡ λέξις λέγει γὰρ περὶ τῶν Προίτων θυγατέρων

Εἵνεκα μαχλοσύνης στρυγερῆς τέρεν ὤλεσαν ἄνθος.

Hic Proeti filiae libidine insana correptae ipsarum florem corruperunt. At O. 586 de appetitu amatorio mulierum erga viros comperimus, qui quidem propter aestum imbecilli imbellesque sunt. Canicula enim flagrante μαχλόταται δὲ γυναῖκες, ἀφανρότατοι δὲ τοὶ ἄνδρες | εἶσιν, ἐπεὶ κεφαλὴν καὶ γούνατα Σειριος ἄξει, | ἀνάλως δὲ τε χρώς ὑπὸ καύματος. Verbum ἄζω (apud posteriores ἄζαίνω) idem fere significat atque ἀθαίνω sive ἀθαίνω i. e. ἀθαλεόν ποιῶ. Cum ea siccitate viri imbecillitate affici dicuntur, quae quidem lasciviae mulierum opponitur, idem effectus hic Sirii aestui adscribitur, atque O. 704 sq. lasciviae mulierum. Quae lascivia virum adurit (εὔει), ut apud Homerum (e. gr. Il. 9, 468; 23, 33; Od. 2, 300; 14, 75, et passim) saetae suum iugularum amburi dicuntur. Et eam quidem

⁹⁾ cf. Semon. Amorg. fr. 6, Diehl γυναικός οὐδὲν χοῆμ' ἀνὴρ λήϊζεται | ἐσθλῆς ἄμεινον, οὐδὲ ὄμιον κακῆς; Theognis 1225. οὐδὲν, Κόρον', ἀγαθῆς γλυνρωτέρον ἐστὶ γυναικός; Soph. Phaedra fr. 621 γυναικός οὐδὲν ἂν μείζον κακὸν κακῆς | ἀνὴρ κτήσεται' ἂν, οὐδὲ σάφρονος κρείσσον; Eurip. Mel. fr. 494 τῆς μὲν κακῆς κάκιον οὐδὲν γίγνεται | γυναικός, ἐσθλῆς δ' οὐδὲν εἰς ὀπηροβόλῃν | πέφυκ' ἄμεινον. His similia in libris Veteris Testamenti inveniuntur, ex. gr. Paroem. 12, 4 γυνὴ ἀνδρεία στέφανος τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς, ὥσπερ δὲ ἐν ξύλῳ σκόληξ, οὕτως ἄνδρα ἀπόλλυσι γυνὴ κακοποιός. Sirach 19, 19 μικρὰ πᾶσα κακία πρὸς κακίαν γυναικός; 26, 1 γυναικός ἀγαθῆς μακάριος ἄνθρωπος; 26, 3 γυνὴ ἀγαθὴ μερίς ἀγαθῆς κ. τ. λ.

¹⁰⁾ Hesiods Erga ad v. 704.

imaginem viri docti¹¹⁾ etiam O. 705 retinent, cum putant mariti capillos etiam sine face amburi ita, ut calvus fiat. P. Mazoni¹²⁾ lectione codicum *εὔει* retenta verbum simpliciter per „consume (sans torche)“ interpretatur, cum Wilamowitz¹³⁾ eadem lectione usus nihil de eius significatione adnotat et ne Stobaei quidem testimonium in apparatu critico commemorat, quo lectio *αὔει* commendatur. Quam si amplexi erimus, calvities quidem viri evanescet, at imago *ἀνδρὸς ἀφ-αυροῦ* ex O. 586 recurret, quem quidem *Σείριος* ἄζει, cuius aestu (*ὑπὸ καύματος*) corpus siccum atque imbecillum fit; hic sine Sirio idem lascivia mulieris efficit. Ut in praeceptis Ecclesiastici (26, 13) *χάρις γυναικὸς τέρεψι τὸν ἄνδρα αὐτῆς, καὶ τὰ ὅσα αὐτοῦ πιανεῖ ἢ ἐπιστήμη αὐτῆς*, ita hic mulieris lasciviā medulla ossium exhauritur. Quod quidem cum O. 588 *ὑπὸ καύματος* (*Σείριον*) fieret, hic *ἄτερ δαλοῦ* procedit ita, ut ad *δαλοῦ* supplendum esse videatur *Σείριον*. Quod supplementum non solum Lucretiana (5, 974) *rosea solis face* commendatur, sed etiam Sophoclea (Antig. 870) appellatione solis: *λαμπάδος ἱερὸν ὄμμα*. Facis autem mentio fortasse eo consilio ab Hesiodo inducta est, ut Theogoniae v. 570 in memoriam revocaretur, quo mulier pro igne (*ἀντι πυρός*) a Iove hominibus data declaratur, utque dei maximi decretum ad sales transferretur, qui ita definiri possent: En pro igne coelesti creaturam habetis, quae vos non minus igne aduret...

Sed iam Horatii monitum audire nobis videtur: „Quo, Musa, tendis? Desine pervicax referre sermones deorum...“ Itaque ad Hesiodi mulierem bonam revertimur, qua *οὐ μὲν γάρ τι... ἀνὴρ ληΐζετ' ἄμεινον* (O. 702). Qui versus una cum versu praecedente cum ex Odysseae loco celeberrimo (6, 180 sqq.) pendeat, praedicatio matrimonii ab Ulixe coram Nausica facta ante oculos ponenda videtur:

σοὶ δὲ θεοὶ τόσα δοῖεν, ὅσα υἱοῖσι σῆσι μενουῇς·
 ἄνδρα τε καὶ οἶκον καὶ ὁμοφροσύνην δπάσειαν
 ἐσθλὴν. οὐ μὲν γάρ τοῦ γε κρείσσον καὶ ἄρειον,
 ἢ ὅθ' ὁμοφρονέοντε νοήμασιν οἶκον ἔχητον

¹¹⁾ e. g. W. Pape, Griech. deutsches Handwörterbuch s. v. *εὔει* ἄνδρα *εὔει* ἄτερ δαλοῦ, sengt ihn, macht ihn kahl.

¹²⁾ Hésiode, Paris 1928.

¹³⁾ Hesiods Erga.

ἀνὴρ ἡδὲ γυνή. πόλλ' ἄλγεα δυσμενέεσσιν,
 χάρματα δ' εὐμενέτησιν

Cuius loci Homericī colore nec non constructione cum laudatio uxoris bonae Hesiodica infecta sit, etiam Hesiodi sententia μὴ γείτοσι χάρματα γήμης (O. 701) ex eo explicanda videtur. Ut enim in Odyssea (l. l.) bonum matrimonium eiusque felicitas hostes dolore afficit (quod invidiae proprium est), amicis autem laetitiam (χάρματα) affert, ita apud Hesiodum vicini, non infensi quidem, sed humane malitiosi, rixis coniugum, si non laetantur, at saltem, ut ludibrio quodam, se oblectant. Haec sunt eorum ἐπιχάρματα, ut apud Euripidem (fr. 1063 N) mariti ab uxore adultera decepti καὶ πρὸς κακοῖσι τοῦτο δὲ μέγας γέλως. Sed apud Hesiodum non occasio stupri vicinis laetitiam affert, ut Wilamowitzius (ad v. 699) voluit, Maximi (καταρχ. 87) interpretationem amplexus. Potuit etiam ad Anaxandridis fragmentum (52 K) lectores revocare, quod est: ἀλλ' ἔλαβεν ὥραϊαν τις· οὐδὲν γίνεται | μᾶλλον τι τοῦ γήμαντος ἢ τῶν γειτόνων. Sed quod in alio sententiarum nexu verum est, apud Hesiodum friget, qui totus, ut monuimus, ab Homero pendet. Homerica autem interpretatione accepta etiam v. 700 (τὴν δὲ μάλιστα γαμεῖν, ἥτις σέθεν ἐγγύθι ναῖσι) a Wilamowitzio¹⁴⁾ damnatus defenditur. Nam praecipue apud filiam vicini vir „omnia bene circumspicere“ (πάντα μάλ' ἀμφὶς ἰδὼν) potest, cum ei quidem saepius obvia detur, immo quae quasi sub eius oculis crescat. Quanta autem animi commotione Hesiodus de virgine intacta (O. 699 παρθενικὴν δὲ γαμεῖν) apud matrem commorante cogitaret, ipse O. 519 sqq. docuit, cum in hiemis descriptione haec de Borea virgini non nocente scripsit:

καὶ διὰ παρθενικῆς ἀπαλόχροος οὐ διάησιν,
 ἢ τε δόμων ἐντοσθε φίλῃ παρὰ μητέρι μίμνει,
 οὐπω ἔργα ἰδυῖα πολυχρόουσιν Ἀφροδίτης,
 εὖ τε λοεσσαμένη τέρενα χροά καὶ λίπ' ἐλαίῳ
 χρωσαμένη μυχίη καταλέξεται ἐνδοθι οἴκον
 ἥματι χειμερίῳ

Qui hic recordationem ac memoriam adventus ipsius poëtae in domum agnoverit, in qua virgo nubilis apud matrem commorabitur, fortasse non errabit.

¹⁴⁾ Erga, ad v. 699 Der unsicher bezeugte Vers 700 ist damit gerichtet, wozu schon die Wiederholung von γαμεῖν an derselben Versstelle hinreichte.

Qui uxore bona nihil melius viro contingere posse concessit, matureque uxorem ducendam suasit, quaestionem de matrimonio ineundo positive solvit. Fructus matrimonii, adhuc neglecti, vel ex descriptione aetatis ferreae cognoscuntur, in qua filii parentes aetate confectos fastidire dicuntur eosque conviciis obruere nec non debitum victum iis denegare: οὐδέ κεν οἷ γε | γηράντεσσι τοκεῦσιν ἀπὸ θρεπτήρια δοῖεν (O. 187 sq.). Inde sequitur, ut Hesiodus a filiis subsidium senectutis exspectaverit. Adde, quod etiam de herede cogitavit, cum scripsit (O. 378): γηραιὸς δὲ θάνοι ἕτερον παῖδ' ἐγκαταλείπων, in utraque re communis Graecorum opinionis¹⁵⁾ particeps.

Eas de uxore mala et bona nec non de liberis opiniones auctoris „Operum et dierum“ ante oculos habentibus nihil in Theogoniae excursu de matrimonio occurrit, quod ab eis differat. Quaestio enim de uxore ducenda ita hic solvitur, ut et caelibatus et matrimonii commoda et incommoda ante oculos ponantur, utriusque condicionis duobus eventibus admissis. Qua in descriptione cum matrimonium accuratius exponatur, ab ea parte excursus initium interpretationis facimus.

Caelibatus quidem electio libero arbitrio viri commissa est (Th. 604), at nuptiarum condicio fato destinatur: ᾧ δ' αὖτε γάμον μετὰ μοῖρα γένηται (607), quae erat communis fere apud Graecos opinio¹⁶⁾. Cuius fati gratia si quis habuerit coniugem accuratam diligentemque in opera muliebri (κεδνήν¹⁷⁾) et firmam in mente (ἀρηρυσίαν πραπίδεσσι¹⁸⁾), in eius matrimonio malum cum bono continuo certabit: τῷ δέ... κακὸν ἐσθλῷ ἀντιφραζέει |

¹⁵⁾ v. Lasaulx, l. l. p. 381 sqq., 445 sqq.

¹⁶⁾ v. e. gr. Il. 22, 477; Hymn. in Vener. 130, 137 (θεῶν λόγιτι καὶ αἴσῃ); Aesch. Eum. 216 (ἐννὴ γὰρ ἀνδρὶ καὶ γυναικὶ μορσμία), Amymone fr. 13 (σοὶ μὲν γαμεῖσθαι μόρσιμον, γαμεῖν δ' ἐμοί); Eur. Melan. 501 (γάμονος δ' ὅσοι σπεύδουσι μὴ πεπωμένους — μάτην ποροῦσιν), Or. 1649, Hel. 1635. Quae opinio non pugnat cum partibus parentum in matrimonio proflis constituendo, secundum illud Homericum (Il. 19, 291): ἀνδρα μὲν ᾧ ἔδωσαν με πατήρ καὶ πότνια μήτηρ, cf. Lasaulx, l. l. p. 398.

¹⁷⁾ ut Od. 1, 432 et saepius cf. Hes. O. 697 παρθενικὴν δὲ γαμεῖν, ἵνα ἦθεα κεδνὰ διδάξῃς.

¹⁸⁾ ut Od. 10, 553 (de Elpenore) οὔτε φρεσὶν ἦσαν ἀσφαρώς; alio sensu Od. 4, 777 ὃ δὴ καὶ πᾶσιν ἐν φρεσὶν ἦραρεν ἡμῖν, quo exemplo deceptus Pape (Gr. Handwörterbuch s. v. ἄρω) uxorem quae viri studiis accommodata est, in Theogonia designari putavit: eine Gattin, die ganz seinen (des Mannes) Neigungen, Wünschen entsprach.

ἐμμενές (609). Quae praedictio, immo confirmatio valde mira videtur, cum eis, quae laudatae sunt, uxoris virtutibus quasi praesidium ad vitam beatam comparetur, quae etiam illa exclamatione (O. 702) promittitur: *Ὅ μὲν γὰρ τι γυναικὸς ἀνὴρ ληΐζειτ' ἄμεινον | τῆς ἀγαθῆς*. Sed haec potius ex Homero repetita sunt, cum in admixtione quadam mali ad bonum in uxore bona ipsius poëtae fides apparet. Is enim cum a Vulcano pulchrum malum pro bono fabricatum esse praedicavisset (Th. 585), etiam in muliere deligenti et sapienti, quam ἀγαθὴν appellavit, pravitatem innatam cum virtutibus artibusque, tenerae uxori a viro inculcatis, contendere pro certo habuit. Igitur naturam mulieris dolio illi Iovis comparari videtur, in quo sortes faustae et infastae continentur^{18 a)} (Il. 24, 357 sqq.).

Ea, quam adhuc tractavimus, enuntiatio de matrimonio duobus mendis in codicibus laborat, quorum alterum iam sublatum est, alterum adhuc ab editoribus conservatur. Quod enim v. 610 omnes codices exhibent ἔμμεναι ita ad ἀντιπεριζέει supplendum accipiebatur, ut malum cum bono quasi de existentia („ut adsit“) contendere putaretur, dum Wopkens (Lect. Tull. 243) ea constructione condemnata ἔμμεναι in ἐμμενές mutavit, quod quidem ab Hesiodo nunquam usurpatur (is enim Th. 712, Scut. 429 ἐμμενέως scripsit), at Homeri locutione ἐμμενές αἰεὶ (ex. gr. Il. 10, 361, 364; 13, 517; Od. 9, 386; 21, 69) commendatur. Cum autem ab Hesiodo post ἐμμενές illud αἰεὶ omissum sit, Theog. v. 609 in locum genuinae lectionis substitutum est ἀπ' αἰῶνος. Quam codicum lectionem editores retinuerunt, quorum ex. gr. Lehrsius (in Hesiodi editione Didotiana, Parisiis 1840) eam verbis „post hominum memoriam“ reddidit; P. Mazonus francogallice „sa vie durant“ ἀπ' αἰῶνος interpretatus est, quamquam hunc sensum sola lectio δι' αἰῶνος continet, a Schoemann (in editione Weidmanniana 1869) commendata, a P. Mazono et W. Alyo^{ne} in apparatu quidem critico commemorata. Hesiodi locum nondum corruptum imi-

^{18 a)} Quam ambiguum mulieris naturam Semonides Amorginus (fr. 7, 8 sqq. Diehl) ex Hesiodo expressit, cum de muliere vulpina, omnium rerum intellegente haec scripsit: οὐδὲ μιν κακῶν | λέληθεν οὐδὲν οὐδὲ τῶν ἀμεινόνων | τὸ μὲν γὰρ αὐτῶν εἶπε πολλάκις κακόν, | τὸ δ' ἐσθλόν ὀργὴν δ' ἄλλοι' ἄλλοίην ἔχει. De Semonidis necessitudine cum Hesiodo sagacissime noster Vitoldus Klinger disseruit: *Simonides z Amorgos jako twórcza parodii literackiej*, Eos 23, 1920, p. 66—95.

tatus est Epicharmus (fr. 35* Lorentz) in his: εἰ δὲ καὶ φιλέ-
ξοδόν τε καὶ λάλον καὶ δαυιλῇ (sc. λάβης γυναῖκα), | οὐ γυναῖχ'
ἔξεις, διὰ βίον δ' ἀτυχίαν κοσμουμένην. Locutio quidem δι' αἰῶνος
(per totam vitam) inde a tragicis demum in usu est, sed αἰών
notione vitae et Homero (ex. gr. Il. 5, 685; 16, 453) et Hesiodo
(Scut. 331) est familiaris.

Ut uxor bona, ita et mala fato destinatur, quod Th. v. 610
verbo τέτμη exprimitur, quod quidem apud Homerum no-
tione incidendi in aliquem (ut Il. 4, 293; 6, 374) occurrit, sed
etiam vim fatalem continet in his: ὃν κτεάτεσσιν ἑοῖς ἐπὶ γῆρας
ἔτετμεν (Od. 1, 218). Hic etiam τυγχάνειν eodem sensu adhiberi
posset, cuius constructionem cum genetivo auctor Theogoniae
excursus v. 610 imitatus est, nisi potius τεύξῃ scripsit, ut tradi-
tum est duobus codicibus, satis bonae notae (K et L Jacoby).
Quod verbum saepius de matrimonio apud posteriores usurpa-
tur, ex. gr. Aesch. Prom. 239 ἔξόν σοι γάμον τυχεῖν μερίστων;
Soph. El. 356 γάμων ἐπαξίων τεύξει, sed cum in Theogonia non
in matrimonium, sed in uxorem vir incidere dicatur, verbum
τετμεῖν praefendum videtur.

Fatalis vis mulieris epitheto ἀτάρκτηρος innuitur, quod
cum intensive pro adiectivo ἀτηρός adhibeatur, ipso sono ἄτην
in memoriam revocat. Cum autem mulier ἀτάρκτηρος γενέθλη
nuncupatur, ad Th. v. 591 alluditur, in quo primae mulieris
progenies perniciosa (δολώϊον γένος) HomERICA locutione (ex. gr.
Il. 9, 130, 272) φῦλα γυναικῶν comprehensa est ita, ut etiam de
plantis e semine pernicioso cogitare debeamus. Itaque γενέθλη
eodem sensu accipienda videtur, ut in Archilochi fr. 42 Diehl:
ἐσθλὴν γὰρ ἄλλην οἶδα τοιούτων φυτοῦ | [ἦ]αι, et in Eur. Med.
231 (cum commiseratione) γυναῖκες ἐσμέν ἀθλιώτατον φυτόν.
Qui talem „herbam infernalem“ (ut vernaculum *piekielne ziółko*)
adeptus fuerit, is vivit inevitabilem aerumnam (ἄλυστον ἀνίην¹⁹⁾)
in pectore gestans, quae cum menti et cordi noceat, cum dativo
incommodi coniungitur: (ἀνίην) θυμῷ καὶ κραδίῃ²⁰⁾ et cum
morbo quodam insanabili comparatur (καὶ ἀνήκεστον κακόν
ἐστίν). Qui morbus Th. 592 πῆμα μέγα θνητοῖσι appellatur, O. 704
autem virum etiam robustum exsiccare et praematura senectute
afficere dicitur. Qui* Polonicam maledictionem mulieris ex trivio

¹⁹⁾ ut Od. 12, 233 Scylla ἀπρηκτος ἀνίην appellatur.

²⁰⁾ cf. Od. 4, 548 κραδίη καὶ θυμός ἀρήνωρ | αὐτὴς ἐνὶ στήθεσσιν...
ιάνθη.

ductam et rusticis usitatam, quae est *choroba*, respexerit, apud Hesiodum eiusdem rusticitatis signum agnoscet.

Iam vides in matrimonii sive fausti sive infausti (Th. 608 bis 612) imagine nihil obscuri in re vel in forma inesse, immo omnia clara et de eadem Hesiodi Homerique fidelia colorata. In lineamentis quibusdam temporum iniuria leviter oblitteratis pauca retractanda erant, non tam coniecturā inducta quam codicum memoria servata aut locis parallelis allatis. Paulo magis intricata est pictura linearis in imagine caelibatus (Th. 603—607), cuius instauratio parco penicillo eget.

Qui uxorem ducere non vult (*ὅς γε... μὴ γῆμαι ἐθέλῃ*), is duabus rationibus moveri dicitur, quarum posterior in studio effugiendi sollicitudines a mulieribus afferendas ponitur, prior in fuga matrimonii constat: *ὅς γε γάμον φεύγων καὶ μέρμερα ἔργα γυναικῶν*. Cum tamen sententia *ὅς γε γάμον*²¹⁾ *φεύγῃ* idem valeat atque *ὅς μὴ γῆμαι ἐθέλῃ*, ille *γάμος* cum anxiiis operibus mulierum in unam notionem coniungendus est, quae ratione antiquis adamata (*hen-dia-dys*) duobus substantivis expressa est. Itaque v. 603 unica causa caelibatus continetur, quasi scriptum esset: *ὅς γε φεύγων μέρμερα ἔργα γυναικῶν ἐν γάμῳ (ἐν-στάμενα) μὴ γῆμαι ἐθέλῃ*.

Quae opera mulierum supra (Th. 601 sq.) *ἔργα ἀργάλεα* appellata sunt et ita descripta, ut mulieres *οὐλομένης πενίης οὐ σύμφορα, ἀλλὰ κόροιο* (593) esse dicantur et cum fucis comparentur, qui *κακῶν ξυνήοιες ἔργων* (595) sint quique *ἀλλότριοι κάρματος σφετέρην ἐς γαστέρ' ἀμῶνται* (599). Ad eam vituperationem generalem si vitia singularia *πυροστόλον, αἰμύλα κοπιλοσύης, διφώσης καλὴν* (O. 373 sq.) nec non uxoris *δειπνολόχης* et libidinosae (O. 704 sq.) adiunxerimus, sciemus, quae epitheto Homérico²²⁾ hic contineantur. Iam qui ea omnia *μέρμερα ἔργα γυναικῶν* reputaverit, satis plenam rationem habebit, ne uxorem ducere velit.

Quae porro matrimonii contemptorem manent ita in libris manu scriptis describuntur: *ὀλοὸν δ' ἐπὶ (ο; δ' εἰς ι) γῆρας ἵκοιτο (ι; ἵκηται ο) | χῆτει γηροκόμοιο*. Id quod petitur post verbum *ἵκω*,

²¹⁾ Wieseler, ut tautologiam evitaret, pro *ὅς γε γάμον* — *ὅς κάρματος* coniecit, particula *γε* suppressa, quae ad constructionem enuntiationis pernecessaria est.

²²⁾ Il. 8, 453; 10, 289. 524 *μέρμερα ἔργα*; sine substantivo Il. 10, 48; 12, 502; 21, 217.

ἰκάνω, ἰκνέομαι, apud Homerum semel (Od. 8, 226)²³⁾ constructione praepositionali (ἐπὶ cum acc.) exprimitur, ceterum ipso accusativo, ut Od. 15, 246 οὐδ' ἔκετο γήραος οὐδόν; 23, 212 καὶ γήραος οὐδόν ἰκέσθαι; qua constructione etiam Hesiodus utitur (O. 132) ὄτ' ἄρ' ἥβης μέτρον ἴκοντο. Nihil tamen frequentius est, quam locutio ἐπὶ γήραος οὐδῶ (εἶναι), cf. Il. 22, 60; 24, 487; Od. 15, 348; Hes. O. 333. Et ea quidem locutione poëtis adamata (quod iam Plato Rp I 328 e observavit) causam illatam esse putamus, cur Th. v. 604 praepositio ἐπὶ accusativo praemissa esset in codicum familia o, cum in familiam t praepositio εἰς inducta sit. Ipsa varietate lectionis in locutione tritissima cum corruptela indicetur, utraque praepositione ommissa ipsum accusativum relinquimus et lacuna in versu interim relicta ad cetera enuntiationis verba explicanda accedimus.

Itaque attributum senectutis ὀλοόν (γῆρας) non pro epitheto ornanti accipimus²⁴⁾, sed eo perniciosam funestamque caelibis condicionem designari putamus, cuius causa χήτεϊ γηροκόμοιο exprimitur. Quae verba multum molestiae viris doctis paraverunt, cum eis clarum non esset, quo referrentur. Wolfius quidem recte ea interpretatus est: „si quis a coniugio abhorret, seni nemo adest qui foveat, qui curet“, sed Heyniius verbum ζῶει (v. 604) etiam ad χήτεϊ γηροκόμοιο spectare ratus, sic vertebat: „vivit ille, etsi opum non egens, tamen sine sedula cura et ministerio alterius“; Muetzelius autem post verba χήτεϊ γηροκόμοιο nonnullos versus excidisse coniecit, quibus sortem caelibum infelicem poëta ampliore descriptione illustravisset. Quibus opinionibus commemoratis Goettlingius²⁵⁾ in verbis χήτεϊ γηροκόμοιο corruptelam latere cum Schoemannno pro certo habet.

At qui vel Hectoris verborum de sorte futura viduae Andromachae meminerit (Il. 6, 463), quae sunt: χήτει τοι οὐδ' ἀνδρός, vel sortis senis Pelei, qui domi lacrimas profundit χήτει τοι οὐδ' υἱός, sc. Achillis (Il. 19, 324), non dubitabit miserae senectutis caelibis causam esse χήτιν γηροκόμοιο. De filiorum ministerio hic agi et Theogoniae versu 187 (οὐδέ κεν οἷ γε | γηραντέσσι το-
ζεῦσιν ἀπὸ θροεπέθρια δοῖεν) et eis, quae apud posteriores (ex. gr.

²³⁾ οὐδ' ἐπὶ γῆρας | ἔκετ' ἐνὶ μεγάροισι.

²⁴⁾ ut O. 225 Γῆρας οὐλόμενον; 745 ὀλόη... μοῖρα.

²⁵⁾ Hesiodi carmina, Lipsiae, apud G. B. Teubnerum 1878 ad v. 602, unde etiam opiniones aliorum cognovimus.

Plat. Rp. VII 520 b; Luc. Dem. enc. 1) leguntur de impendiis sustentationis a liberis parentibus aetate confectis reddendis (τὰ τροφεία ἐκτίνειν), comprobatur. Pro γηροβοσκῶ, quae vox inde a Sophocle (Aias 570, cf. Eur. Suppl. 948) in usu est, auctor γηροκόμον posuit, quod etiam ad uxorem, quae mariti senectutem curat, referri posset, nisi et eis, quae sequuntur, et cetero more Graecorum a filiis θρεπτήρια senectutis exspectantium ²⁶⁾, filius exposceretur.

Quibus perpensis iam et lacunam v. 604 praepositione ἐπι vel εἰς suppressa hiantem explere possumus scribendo

ὅς κε...

μὴ γῆμαι ἐθέλη, ὁλοὸν μὲν ὁ γῆρας ἱκνῆται
χῆται γηροκόμοιο.

In qua constructione responsio ὅς κε — ὁ singularis esse videtur, cum Hesiodus ceterum ὅς δέ κε — ὁ δ' αὖτ' (O. 296 sq.) vel ὅς δ' — ὁ δ' (O. 363) vel ὅς μὲν... κεν — ὃ γε (ex coniectura Hermannii O. 357) coniungat; at hic in secunda parte sententiae δέ poni non potest, cum caelibis sors duplici modo describatur ita, ut primum senectus filio orbata, tum mors sine herede commemoretur. Et prior quidem casus particula μὲν inducitur, cui v. 605 ὁ δ' respondet. Ipsa traiectio μὲν metri necessitate ducta non alia est atque ea, quae nobis O. 232 occurrit: τοῖσι φέρει μὲν γαῖα πολλὸν βίον, οὖρεσι δὲ δοῦς... φέρει βαλάνους = τοῖσι γαῖα μὲν φέρει πολλὸν βίον, οὖρεσι δὲ δοῦς κτλ. Coniunctivus ἱκνῆται in codicum familia o servatus commendatur certa lectione v. 607 (φ' δ' αὖτε γάμον μετὰ μοῖρα γένηται) et v. 610 (ὅς δέ κε τέτμη vel τεύξη) et praeferendus est optativo ἱκοίτο familiae t, quem ex. g. Rzach, Aly, Jacoby in textum receperunt.

Qui caelebs funesta senectute sedula cura et ministerio filii, immo alimento privatur, eum etiam paupertate premi auctor suspicatus est, cum mox caelibem divitem ei opposuerit. In codicibus quidem legimus: ὁ γ' οὐ βίοντον (t) vel ὁ γ' οὐ βίοντον δ' (o, τ' F) ἐπιδευής | ζώει (ζώη t), sed eae lectiones tantummodo falsa attributione eius sortis caelibis ministerio privato eidemque pauperi ductae esse videntur, cum G. Hermannii coniectura ὁ δ' οὐ βίοντον ἐπιδευής accepta alium caelibem nanciscimur ita, ut duobus maritis (scil. uxoris bonae et malae) duo caelibes,

²⁶⁾ in declamationibus aetatis Caesarum saepius occurrit pater senex a filio alimenta in iudicio exigens. ex. gr. Sen. contr. I 7.

pauper et dives, respondeant. Coniunctivo autem prioris enuntiati (ὅς γε... μὴ γῆμαι ἐθέλη, ὁλοὸν μὲν ὁ γῆρας ἵκηται) etiam hic coniunctivus ζῶν (quae est lectio familiae *t*) commendatur.

Is quidem senex factus non victus indigens vivit (ὁ δ' οὐ βιώτων ἐπιδευῆς ζῶν) neque, ut pauper, ministerio curaque privatur, sed moriens filium heredem non relinquit (cf. O. 378) ita, ut mortui possessionem remoti cognati inter se dividant: ἀποφθιμένον δὲ διὰ κτῆσιν (ζῶν Stob.) δατέονται — χωρῶσται. Lectio Stobaei ζῶν pro κτῆσιν non prorsus contemnenda videtur non solum propter Od. 14, 208, ubi de filiis legimus, qui patre mortuo ζῶν ἐδάσαντο... καὶ ἐπὶ κλήρους ἐβάλλοντο, sed etiam propter elegantiam quandam locutionis. Cum enim ζῶν etiam alimenta omnemque victum designare possit (ex. gr. Od. 14, 96), id, quod caelibus viventi praesto erat (ὁ δ' οὐ βιώτων ἐπιδευῆς) post mortem eius a remotis cognatis dividitur. In coniunctione ἀποφθιμένον ζῶν (δια) δατέονται oxymoron fere contineri quis est, quin videat. Quem lusum qui negligentia praeteriit et ζῶν sensu vitae accepit, corruptelam suspicatus in eius locum κτῆσιν induxit ex Il. 5, 158, ubi de Phaenopo filiis orbo legerat: χωρῶσται δὲ διὰ κτῆσιν δατέοντο, cuius loci χωρῶσται, vox semel tantum ab Homero adhibita, eum commonefecit. Ceterum Hesiodus ea notione κτήματα (O. 34) adhibet, non κτῆσιν, in loco autem de re familiari filio relinquenda (O. 376 sqq.) πλοῦτον et ὄλβον nominat.

Iam in eo sumus, ut affirmare nobis liceat sermonem excursus de matrimonio, si paucis iisdemque levibus mendis ope codicum liberatus esset, nihil obscuri contineri, et cum Hesiodo dicendi genere plane congrui; ea vero, quae eo sermone exprimuntur, Hesiodi opinioni de mulieribus et matrimonio omnibus partibus et numeris respondere. Ipsum autem Hesiodum, non imitatore quendam, excursus auctorem esse, duo vocabula, sale quodam Hesiodico aspersa clamant. Descriptio enim filii senectutis ministerio fungentis per γηροκόμον poëtae propria est, qui eadem ratione aenigmatica (γριφῶδες) — ἀνέστεον (O. 524) pro polypo et φερέουζον (O. 571) pro cochlea nominavit. Etiam commemoratio ἀταρτηροῦ γενέθλης, pro qua interpolator simplicem vocem γυναικός posuisset, poëtae manum redolet, cuius hilaritatem quandam rusticam festivitatemque Wilamowitzius²⁷⁾ saepius laudavit. Ad quae vocabula

²⁷⁾ v. eius adnotationes ad O. 345, 373 et p. 153.

morem modumque Hesiodi proprium prae se ferentia siquis Stobaei lectione v. 606 probata oxymoron ἀποφθιμένον διὰ ζώην δατέονται addere voluerit, equidem non repugnabo.

Restat, ut excursu de matrimonio ipsum cursum narrationis Theogoniae de prima muliere a deis ficta atque exornata minime turbari vel debilitari ostendamus.

De eius duobus marginibus, qui v. 570 (ἀντίκα δ' ἀντὶ πυχρὸς τεῦξεν κακὸν ἀνθρώποισι) et v. 585 (αὐτὰρ ἐπεὶ τεῦξεν καλὸν κακὸν ἀντ' ἀγαθοῖο) efficiuntur, iam supra monuimus. In eis, qui sequuntur versibus, delectatio describitur, qua deorum hominumque animi commoti sunt, postquam novam creaturam pulcherrime ornatam conspexerunt: θαῦμα δ' ἔχ' ἀθανάτους τε θεοὺς θνητούς τ' ἀνθρώπους (588). Obiectum admirationis iam antea v. 585 (καλὸν κακόν) et v. 587 (κόσμος ἀγαλλομένην Γλανκώπιδος οβριμοπάτρης) descriptum est ita, ut etiam causa admirationis, nimirum pulchritudo mulieris indicaretur. Nihilominus poeta pravitatis pulchrae creaturae non oblitus, novam admirationis, immo stuporis causam addit, cum dicit deos hominesque in admirationem prorupisse, ubi vidissent — dolum exitiosum hominibus inexplicabilem (ὥς εἶδον δόλον αἰπὺν, ἀμήχανον ἀνθρώποισιν) (589), quasi ex ipsa specie pravum ingenium divinare potuissent eaque discrepantia speciei et ingenii magnopere commoti essent. Revera spectatoribus id poeta adscripsit, quod ipse de specioso malo cogitavit, nec alia ratione ductus id fecisse videtur, quam ut sibi transitum pararet ad descriptionem pravitatis muliebris.

Cui descriptioni tres, qui sequuntur, versus (591—595) suffecissent, nisi mentio de convictu domestico cum viris (αἱ θνητοῖσι μετ' ἀνδράσι ναιετάουσιν) et de mulierum condicione in re familiari accuratiorem explicationem desideraret. Eius rei haec duo momenta respiciuntur: penuria (πενίη) et abundantia (κόρος). Huius comites (σύμφοροι), non illius mulieres vocantur, quasi divitem pauperi praeferrent. Qui sensus cum ex v. 593 non satis liqueat, poeta parabola de fucis eum ita illustrat, ut viris apium partes attribuat, quae per totum diem laborent penumque colligant, mulieribus partes fucorum adscribat, qui intus permanentes alienum laborem suum in ventrem metant. Comparationis apodosi (600 sqq.) poeta ad castigationem mulierum redit, quae ei ad ipsam comparationem inducendam ansam dederat et praeter malum quasi ipsa generatione mulieris

effectum satisque adhuc descriptum, a Iove alterum malum pro bono suppeditatum esse contendit (602): *ἕτερον δὲ πόρην κακὸν ἄντ' ἀγαθοῖο*.

Qui versus cum versui 585 respondeat (*ἐπειδὴ τεῦξεν καλὸν κακὸν ἄντ' ἀγαθοῖο*), quo ipsa creatio mulieris conclusa est, alterius mali (*ἕτερον κακὸν*) ratio in eis quaerenda videtur, quae de partibus mulierum in convictu cum viris adhuc dicta sunt. Qui convictus cum comparatione apiaria certo loco positus sit, scilicet in rebus domesticis, ubi viri laborant, mulieres socordia et desidia penum perdunt, deest adhuc quasi definitio personarum, quarum mutua ratio et necessitas talis esse debet, ut vir laboriosus mulierem ignavam tolerare, immo tenere cogatur. Quam rationem in matrimonio constare facile suspicamur gaudemusque illud ut alterum malum (*ἕτερον κακὸν*) a Iove hominibus paratum a poëta esse indicatum. Tum enim additamentum *ἄντ' ἀγαθοῖο* suum sensum accipit: Bonum matrimonii in eo constat, quod vir filiis procreatis et ministerium senectutis et heredes sibi praeparat. Quod bonum cum a muliere fecunda (aliam hic poëta non admittit) obtineatur, quasi compensationis ratione mulier, quae deorum voluntate malum est, in matrimonium „perpetuum“ viro ducenda datur. Sic Iuppiter non solum pulchrum malum, viris acceptum, effingi iussit, sed etiam necessitudine matrimonii propter commoda quaedam ineundi alterum malum viris paravit. Quae cum ita sint, v. 602 (*ἕτερον δὲ πόρην κακὸν ἄντ' ἀγαθοῖο*) non comparatio apiaria concluditur, sed necessarius, ut vidimus, excursus de matrimonio inducitur, sine quo mutua ratio viri et mulieris, adhuc in castigatione mulierum potius adumbrata, quam explicata, fundamento careret.

Si igitur concesserimus convictum domesticum viri cum femina v. 592—602 descriptum sine definitione eius rationis coactae imperfectum esse, concedendum nobis etiam erit descriptionem illam excursu de matrimonio optime suppleri ita, ut versibus 602—612 cursus orationis non solum non turbetur, sed potius continuetur et ad certum finem perducatur. Causa stuporis deorum hominumque: *ὥς εἶδον δόλον αἰπὸν, ἀμήχανον ἀνθρώποισι* (589) plane exhausta est demum matrimonio descripto, in cuius fine ille versus in hac clausula resonat: *καὶ ἀνήμεστον κακὸν ἔστιν* (612). Cum autem v. 613 (*ὥς οὐκ ἔστι*

Διὸς κλέψαι νόον οὐδὲ παραλθεῖν²⁸⁾ poëta initium fabulae de Prometheo in memoriam revocavisset, cum qua fabula de prima muliere coniuncta est, hoc demum modo unum argumentum exhaustit et alio, scilicet ad Titanomachiam animum convertit.

Cum postea in altero poëmate fabulam de Prometheo et prima muliere alio consilio repeteret, mentione matrimonii suppressa eius loco mentionem de muliere ab Epimetheo accepta posuit, quae quidem uxor eius facta est. Nec alia ratione, nisi excursu de matrimonio in Theogonia iam existente, id explicatur, quod in „Operibus et diebus“ in priore consiliorum serie de partibus uxoris in re domestica agendis sola verba monentia de muliere *πυγροτόλῳ* inveniuntur (373—375), et in tempore matrimonii constituendo (695—705) quaestio an uxor ducenda sit silentio praeteritur, bonae uxoris commoda ipsa eius commemoratione perstringuntur, in mala autem uxore sola libido reprehenditur. Reliqua enim iam in Theogoniae excursu de matrimonio disputata sunt.

Poëtae rustici opiniones de mulieribus et de matrimonio *Lasaulxio*²⁹⁾ ex eadem terra ortae videntur atque subtiliores de eisdem rebus cogitationes cantoris nobilium Ionum. Sed quamquam Homerus praecipuus morum Graeciae formator et magister per saecula fuit, tamen in muliere et matrimonio aestimandis Hesiodi auctoritatem praevaluisse vel ex his, quos in adnotationibus attulimus, locis parallelis posteriorum poëtarum manifestum est. Ne autem forte credas subita illa opinionum commutatione, quam Periclis temporibus novi virtutis et sapientiae praeceptores Athenis moverunt, poëtae Ascracii auctoritatem in re uxoria imminutam esse, audias quae de ea re *Antiphon* ille sophista scripsit, quem eundem fuisse atque Antiphontem Rhamnusium oratorem et rhetorem post *Alyum*³⁰⁾ nostra *Historia litterarum Graecarum*³¹⁾ probare conati sumus. Cuius fragmentum de matrimonio a *Stobaeo* (Flor. LXVIII 37) servatum (Fragmenta incerta nr 17 *Gernet*³²⁾ = *Blass* nr 131,

²⁸⁾ cf. Od. 5, 103 sq. ἀλλὰ μάλ' οὐτως ἔστι Διὸς νόον αἰγυόχοιο | οὐτε παραξέλθεϊν ἄλλον θεὸν οὐθ' ἄλιωσαι.

²⁹⁾ Zur Geschichte und Philosophie der Ehe bei den Griechen, p. 402.

³⁰⁾ Formprobleme der frühen griech. Prosa, Philol. Supplbd. 21, 1929, 3.

³¹⁾ Literatura grecka I 2. Kraków 1932, str. 233—235.

³²⁾ Antiphon, discours suivis des fragments d'Antiphon le Sophiste, Paris, Belles Lettres, 1923. Eius editionis numeri fragmentorum hic afferuntur.

Diels nr 49) cum e libro de concordia (περὶ ὁμονοίας) excerptum esse mihi persuasissem²³), etiam alia nonnulla ei libro vindicanda esse puto.

Antiphon ut ad concordiam, vitae civilis fundamentum, animi praeparentur, inde ab infantia (fr. 21 ἀπὸ τῆς ἀρχῆς εἰδυζόν τοὺς παῖδας ἀρχεσθαι καὶ τὸ κελεύμενον ποιεῖν) per aetatem puerilem (fr. 20 πρῶτον οἶμαι τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ παίδευσις κ.τ.λ.) et adulescentiam (fr. 22 de amicis, fr. 23 de sociis et convictoribus) usque ad aetatem virilem gressus hominis praeceptis moderatus esse videtur ita, ut etiam nuptias conciliaret et tamquam orator nuptialis sic orderetur (fr. 17) Ἀῦτη ἡ ἡμέρα, αὐτὴ ἡ νύξ καινοῦ δαίμονος ἀρχεῖ, καινοῦ πότμου. Daemona hic synonymum πότμον esse et per se patet et usu Homérico (ex. gr. Od. 11, 61) nec non Hesiodico (Scut. 94) comprobatur. Sententia autem de matrimonio fato destinato item Hesioidea (Th. 607) est, quamquam ipsa novitas sortis ab Antiphonte extollitur. Post eam quidem nonnulla a Stobaeo omissa esse videntur, in quibus prudentia et circumspectio in uxore eligenda (ut Hes. O. 699) commendabantur, temeritas castigabatur. In hunc sententiarum cursum fr. 2 G (nr 48 Diels) apte quadrat: ἀναθέσθαι δέ, ὥς περ πεττόν, τὸν βίον οὐκ ἔστι, uxoris electionem aleae et casui committendam non esse. Eiusmodi consideratio bene concluditur sententia: Μέγας γὰρ ἀγὼν γάμος ἀνθρώπων, qua ipsum initium novae sortis minime illustratur, sed potius gravitas praeparationis et discriminis comprehenditur. Tum enim momentum ad felicitatem matrimonialem affertur, in quo illud pedum certamen Hectoris et Achillis resonat (Il. 22, 161): περὶ ψυχῆς θέον Ἐκτορος ἱπποδάμοιο. Cuius certaminis de felicitate condicio ita explanatur, ut primum incommoda malae sortis adumbrentur. Quae cum verbis: Εἰ γὰρ τέχῃ μὴ ἐπιτήδεια γενόμενα (γενομένη codd.) expressa sint, primo obtutu de rebus ad vitam sustinendam necessariis cogitamus; mox tamen altero casu illustrato (γενέσθω τὰ πάντων ἐπιτηδεύματα) omnes condiciones felicitis matrimonii hic agnoscimus, quarum prima uxor concors est. Quae quamquam in notione ἐπιτήδεια inest, tamen cum S a u p p i o μὴ ἐπιτηδεῖα γενομένη < ἢ γαμουμένη > scribente in textum non est inducenda propter posterius γενέσθω τὰ πάντων ἐπιτη-

²³) cf. H. K r a m e r, Quid valeat ὁμόνοια in litteris Graecis, diss. Göttingen 1915.

δειότατα. *Condicionum*, quae ad felicitatem matrimonii necessariae sunt, defectus voce *συμφορὰ* (τί χρη τῇ συμφορᾷ χρῆσθαι) designatur, in qua fortasse versus Hesiodeus (Th. 593) resonat de mulieribus, quae οὐλομένης πενήτης οὐ σύμφορα, ἀλλὰ κόροιο appellantur.

Malae sortis matrimonialis remedium in divortio ostenditur, cuius incommoda statim enumerantur in his: τοὺς φίλους ἐχθροὺς ποιῆσαι, ἴσα φρονοῦντας, ἴσα πνέοντας, ἀξιώσαντα καὶ ἀξιοθέντα. — Sed si mulier, quam quis dignam matrimonio duxit (ἀξιώσαντα) et a qua dignus eius manu habitus est (ἀξιοθέντα) easdem cum marito cogitationes habet eosdemque sensus et si mariti amici facti sunt, cur subito divortio inimici fiunt? et cur omnino divortium faciunt? Responsum illa ambigua sententia εἰ γὰρ τύχοι μὴ ἐπιτήδεια γενόμενα contineri videtur, quae etiam rem familiarem designat ita, ut victu deficiente optima matrimonia discindi putentur. Quae notio etiam ea quae sequitur sententia commendatur, qua divortio (χαλεπαὶ μὲν ἐκπομπαί) retentio uxoris opponitur: χαλεπὸν δὲ κεκτῆσθαι κτῆμα τοιοῦτον, δοκοῦντα ἡδονὰς κτᾶσθαι, λύπας ἄγεσθαι. Hic Gernetius ad Hes. O. 701 (πάντα μάλ' ἀμφ' ἰδὼν μὴ γείτοσι χάσματα γέμης) lectorem revocavit, cum potius sortis Epimethei eum admonere debuit, qui munere Iovis accepto, se non bonum, sed malum accepisse sensit: αὐτὰρ ὁ δεξάμενος, ὅτε δὴ κακὸν εἶχ', ἐνόησε (O. 89).

Sequuntur laudes bonae uxoris, quae καταθυμία appellatur, quasi καθ' ἡμέτερον νόον (Il. 9, 108) sit et cum animo et corde mariti consentiat. Eandem uxorem Achilles (Il. 9, 334) θυμαρέα appellat eiusque Ulixes (Od. 23, 232) meminit ἔχων ἄλοχον θυμαρέα, κέδν' εἰδνίαν. Posterioribus tamen idem epitheton ac Antiphonti placuit, ut Her. 5, 39 εἰούσης τῆς γυναικὸς οἱ καταθυμίας; Muson. ap. Stob. 67, 20 ποῖος γὰρ ἐταῖρος ἐταίρῳ οὕτω προσηγής; ὥς γυνὴ καταθύμιος τῷ γεγαμηκότι. Et eo quidem epitheto extrusum est Homericum ὁμόφρων (Il. 23, 263), in celeberrima illa matrimonii concordis laudatione (Od. 6, 180 ὁμοφρονέοντε) occurrens. Cuius in loco cur sophista de concordia disputans καταθυμίαν posuerit, nescimus. Id solum manifestum est Hesiodi (O. 702) sententiam affirmativam de uxore bona ab eo interrogative formatam esse: τί γὰρ ἥδιον ἀνθρώπῳ γυναικὸς καταθυμίας; τί δὲ γλυκύτερον; adiectivis ἥδιον, γλυκύτερον non solum voluptas amatoria, sed etiam ipse sensus amoris hic expressus est. Itaque quasi Amoris γλυκυπικροῦ (Saph. fr. 137 D)

recordatus sophista addit: ἔνθα τὸ ἡδύ, ἔνεστι πλησίον καὶ τὸ λυπηρόν, ut apud Hesiodum (Th. 609) τῷ δὲ δι' αἰῶνος κακὸν ἐσθλῷ ἀντιφενέει. Quam sententiam etiam generaliter descripsit: αἱ γὰρ ἡδοναὶ οὐκ ἐπὶ σφῶν αὐτῶν ἐμπορεύονται, ἀλλ' ἀκολουθοῦσιν αὐταῖς λύπαι καὶ πόνοι, quod iam Achilles (Il. 24, 505 sqq.) in illa parabola de duobus Iovis doliis proprium vitae humanae esse cognovit (ἄλλοτε μὲν τε κακῷ ὃ γε κύρεται, ἄλλοτε δ' ἐσθλῷ, 508) quodque posteriores saepe repeterunt.

Curae et labores matrimonii non solum imaginem certaminis (μέγας ἀγὼν γάμος ἀνθρώπων) in memoriam sophistae reduxerunt, sed etiam imaginem Hesiodeam (O. 289 sqq.) arduae semitae virtutis: Τῆς δ' ἀρετῆς ἰδρώτα θεοὶ προπάροινεν ἔθνηκαν | ἀθάνατοι· μακρὸς δὲ καὶ ὀρθίος οἶμος ἐπ' αὐτήν | καὶ τροχὺς. Quarum imaginum recordatione suggesta est cogitatio de laboribus, qui victorias Olympiae et Delphis reportatas praecedunt, quibusque etiam sapientiae praemia adiunxit, ut in fine ad gaudia recurreret victoriis illis parata: τιμαὶ γὰρ καὶ ἄθλα, δελέατα ἃ ὁ θεὸς ἔδωκεν ἀνθρώποις, μεγάλων πόνων καὶ ἰδρώτων εἰς ἀνάγκας καθίστασιν³⁴). Qui excursus de voluptate labore parando tam tenui filo cum matrimonio (vel potius cum certamine de felicitate matrimonii) coniungitur, ut sophista ipsius experientia quadam illud firmare studeat: „Equidem, inquit, si alterum corpus haberem, quod mihi tamquam proprium curandum esset, ut et sanum esset et quo viveret haberet et bona fama sapientiae atque honoris frueretur, vix vivere possem“. Qua coniectura reditu ad rem matrimonialem praeparato pergit: οὐκοῦν δῆλον, ὅτι γυνὴ ἀνδρὶ, ἐὰν ᾗ καταθυμία, οὐδὲν ἐλάσσονος τὰς φιλότητας παρέχεται καὶ τὰς ὁδύνας ἣ αὐτὸς αὐτῷ ὑπὲρ τε τῆς ὕμειας δισσῶν σωματῶν, ὑπὲρ τε τοῦ βίου τῆς συλλογῆς, ὑπὲρ τε τῆς σωφροσύνης καὶ τῆς εὐκλείας.

Ut initium orationis de matrimonio sententia factum est: Φέρε δὴ... καὶ γάμων καὶ γυναικὸς ἐπιθυμησάτω et mala sorte matrimoniali descripta ad bonam, immo mixtam transitus his formatus: Φέρε δὴ... γενέσθω τὰ πάντων ἐπιτηδειότατα, ita tertia consilii pars his inducitur: Φέρε δὴ, καὶ παῖδες γενέσθων. Tum vita aerumnarum plena fit, tum saltus iuveniles (νεότησιον σκίσημα) ex memoria deponuntur (ἐξοίχεται... ἐκ τῆς γνώμης) ipseque vultus mutatur... Qui locus de incommodis progenie

³⁴) cf. Hor. Sat. I 9, 59 nil sine magno vita labore dedit mortalibus.

paratis quin pluribus sententiis iam propter symmetriam cum praecedentibus explicatus sit, dubitari nequit. Et ut divortii condicio et bonae uxoris commercium in utramque partem disputata sunt, ita et hic locus ex utraque parte illustratus esse debuit. Quin ipsa quaestio de uxore ducenda non explore soluta esse videtur, sed lumine et umbris aequaliter distributis in medio relictis. Quae ratio quamquam sophistarum ingenii propria fuit, tamen etiam cum Hesiodi consiliis congruit et aliis Graecorum scriptoribus placuit, quorum Susarion personatus (Com. I p. 3 K.) haec pronuntiavit:

ὦ δημόται

οὐκ ἔστιν οἰκεῖν οἰκίαν ἄνευ κακοῦ,
καὶ γάρ τὸ γῆμαι καὶ τὸ μὴ γῆμαι κακόν³⁵⁾.

Cum eo, in quod adhuc inquisivimus fragmento de matrimonio A. Croiset brevia fragmenta 22 et 9 G. de amicitia quodammodo cohaerere contendit, quae nos quidem ad consilia adulescenti nondum de matrimonio cogitanti ab auctore data referre malleamus. Nam quod fr. 9 de sociis (ἐταῖροι) legimus, qui divitiarum admiratores (θύπες πλούτου) et adulescentes fortunae (τύχης κόλακες) sunt, ad parasitos illos apte convenit, quos divitum adulescentium comites umbrasque e dramatis Epicharmi et comoedia nova novimus. Itaque his a marito iam adulto remotis, potius fragmenta de parcimonia (fr. 12—14 G) imagini vitae coniugalisi adiungimus.

Parcimonia enim saepe in avaritiam vertitur, quae avaros laborum fructibus privat: οἱ δὲ ἐργαζόμενοι μὲν καὶ φειδόμενοι καὶ ταλαιπωροῦντες καὶ προστιθέντες ἥδονται, οἷα δὲ τις ἂν εὐκλείσειεν ἥδεσθαι ἀφαιροῦντες δὲ καὶ χρώμενοι ἀλγοῦσιν, ὥσπερ ἀπὸ τῶν σαρκῶν ἀφαιρούμενοι (fr. 12). Avari, cum amoenitate vitae praesentis neglecta omnia quasi alteri vitae futurae praeparant, vitam perdunt (fr. 13). Quod vitium diserte a Iuvenale (8, 83 sq.) his castigatum est: *Summum crede nefas... (et) propter vitam vivendi perdere causas*. Cum autem in poetam satyricum inciderimus, liceat etiam Horatii satyram primam libri primi in memoriam revocare, in qua avarus exagitur, qui „congestis undique saccis / indormis, inhians et tamquam parcere sacris“ cogitur, „aut pictis tamquam gaudere tabellis“ (v. 70 sqq.). Sors

³⁵⁾ Posidip. A. P. IX 359.

³⁶⁾ Rev. des Ét. gr. XXX p. 1 sqq.

eius fabula de Ummidio illustratur (v. 95 sqq.). Simili modo Antiphon (fr. 14) fabulam Aesopiam (nr 59) narravit, cuius doctrina haec est: "Ὅτω γάρ τις μὴ ἐχρήσατο μηδὲ χρήσεται, ὄντος ἢ μὴ ὄντος αὐτῷ, οὐδέν οὔτε πλέον οὔτε ἔλασσον βλάπτεται. Quod vitium hominis divitis cum defectu sapientiae nascatur, sophista de necessitudine sapientiae ad vitam beatam ita loquitur: "Ὅταν γάρ ὁ θεὸς μὴ παντελῶς βούληται ἀγαθὰ διδόναι ἀνδρὶ, χρημάτων μὲν πλοῦτον παρασχών, τοῦ δὲ φρονεῖν καλῶς πένητα ποιήσας, τὸ ἕτερον ἀφελόμενος ἐκατέρων ἀπεστέρησεν. Quae verba in Demosthenis Aristocratea 113 resonant: δυοῖν ἀγαθοῖν ὄντων πᾶσιν ἀνθρώποις... τοῦ εὐτυχεῖν... τοῦ καλῶς βουλευέσθαι, οὐχ ἅμα ἢ κτῆσις παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, οὐδ' ἔχει τῶν εὐπραπτόντων οὐδεὶς ὄρον οὐδὲ τελευτήν τῆς τοῦ πλεονεκεῖν ἐπιθυμίας, cf. Anon. de sublim. 2, 3.

Ut in praeceptis coniugalibus (fr. 17), ita et in nonnullis aliis Antiphon Hesiodum ante oculis habuisse videtur. Quod enim Hesiodus O. 265 docuit: οἱ αὐτῷ κακὰ τεύχεα ἀγὴρ ἄλλω κακὰ τεύχων in fr. 15 resonat, quod his incipit: ὅς τις δὲ ἰὼν ἐπὶ τὸν πλησίον κακῶς ποιήσων... Sophista cum ab iniuria inferenda homines absterreere vult, de nullo iniuriae successu eos cogitare iubet. Tum enim propter moram eos mentis compotes fieri et a proposito malo desistere; qui autem se iniuria illata nihil mali passuros esse sperent, eos et spe et prudentia (σωφροσύνη) decipi. Non aliter Hesiodus (O. 293 sq.) eum, qui per se omnia intellegit, respicere iussit quae deinde et ad finem essent meliora: φρασάμενος τὰ κ' ἔπειτα καὶ ἐς τέλος ᾗσιν ἀμείνω³⁷⁾.

Sententiae fragmenti 15: "Ὅστις δὲ δράσειν μὲν οἶεται τοὺς πέλας κακῶς, πείσεσθαι δὲ οὐ, οὐ σωφρονεῖ — respondet sententia fr. 16: "Ὅστις δὲ τῶν αἰσχυρῶν ἢ τῶν κακῶν μήτε ἐπεθύμησε μήτε ἤφατο, οὐκ ἔστι σώφρων. Itaque et is, qui mala consilia erga proximum gerit, et qui nihil foedi et mali desideravit nihilque tale tetigit, aequè prudentia destitutus declaratur. Quod παράδοξον ut solvat, sophista fr. 15 τὴν σωφροσύνην ita definivit, ut dixerit eam tamquam munitionem sive thoracem (ὅστις... ἐμφράσσει αὐτὸς ἑαυτὸν) esse contra subitos affectus, quibus coërcitis victoria

³⁷⁾ Similia posteriores docuerunt: Aesop. fab. 45 Halm; Herod. I 32 σκοπεῖν δὲ χρὴ παντὸς χρημάτων τὴν τελευτήν, πῃ ἀποβήσεται, quorum sententiam poeta quidam medii aevi sic expressit: *Quidquid agis prudenter agas et respice finem*, v. Büchmann-Krieger, Geflügelte Worte²⁶, Berlin 1918, p. 41 sq.

de se ipso reportaretur. — Si igitur prudentia in victoria de affectibus, id est de se ipso reportata constat, is, qui mali illecebras sollicitationesque non novit et quasi adversario caret, neque victoriam referre neque *σώφρων* appellari potest. Quae si cui nimis arguta videntur, legat Senecae librum „Quare bonis viris mala accident, cum sit providentia“, ut Antiphontem in his stoicorum doctrinae praecursorem agnoscat.

Sed hoc principatu Antiphontis alius nobis gravior videtur. Iam H. K r a m e r u s ³⁸⁾ multos colores et flores generis demonstrativi orationum proprios in fragmentis de concordia demonstravit, quas postea in diatribis quae vocantur cynicorum et stoicorum invenimus. Quos quidem diatribarum auctores ex fontibus Socraticorum hortulos suos irrigavisse olim probare conati sumus ³⁹⁾. Nunc dissertationis Thromi ⁴⁰⁾ et Hofrichteri ⁴¹⁾ docti sumus thesium et declamationum originem usque ad sophistas s. V a. Chr. n. porrigi, quibuscum diatribae artissime cohaereant. Thesium quasi inventor Protagoras (auctore Seneca ep. 88, 33) habetur, iuxta quem Antiphontem sophistam collocare vel fragmentis de matrimonio supra explicatis fas esse ducimus. Argumenta eius multorum manibus trita sunt, dum ad Theophrasti librum de matrimonio indeque ad Senecae scriptum cui idem titulus est, pervenerunt. Antiphontis autem commentarium de concordia, cuius pars matrimonio destinata est, cum in ea saltem parte cum Hesiodi praeceptis coniugalibus cohaerere demonstravissemus, non abs re esse nobis visum est post patrem litterarum de mulieribus et matrimonio etiam in primum commentarium de matrimonio oratione soluta scriptum inquirere.

³⁸⁾ diss. Göttingen 1915.

³⁹⁾ O tzw. diatrybie cyniczno-stoickiej. Eos

⁴⁰⁾ Die Thesis, Rhet. Studien 17, Paderborn 1932.

⁴¹⁾ Studien zur Geschichte der Deklamation von der griech. Sophistik bis zur römischen Kaiserzeit, diss. Breslau 1935.

DE CYNOCEPHALIS *)

scripsit

MARIAN FENIKOWSKI

Antiquitatis memoriam ad posteriora tempora tantam vim habuisse, ut etiam nostrae aetatis memoria quae vocatur vulgaris maxime varia eius vestigia exhibeat, multis verbis confirmare hoc tempore iam non est necesse. Vix enim enumerari possunt opiniones figuraeque fictae vulgi, quod nunc est, propriae, quas ex antiquitate originem ducere docti non demonstraverint¹⁾.

Huc pertinent etiam Cynocephali, monstruosum quoddam genus hominum, quibus est, ut ex ipso nomine efficitur, caput caninum. Quae tamen animalia fabulae²⁾ propria adhuc neque uberius neque saepius tractata sunt; quasi transeuntes tantummodo ea attigerunt, quantum scio, Zieliński³⁾, Ciszewski⁴⁾, Klinger⁵⁾, seorsum denique, sed nequaquam prioribus doctis

*) Dissertatio in Seminario philologiae classicae Universitatis Posnaniensis, quod prof. Witoldus Klinger moderatur, confecta est, cui pro consilio atque auxilio maximas gratias ago.

1) Ex nimio numero haec nonnulla affere mihi liceat:

a) Schmidt Bernhard, Das Volksleben der Neugriechen und das hellenische Altertum, 1-ter Teil, Leipzig 1871.

b) Zieliński Thad., Die Märchenkomödie in Athen, Petersburg 1885. — „De Menaechmorum paramythio“ in commentationum collectione q. i. „Quaestiones comicae“, Petersburg 1887.

c) Marx August, Griechische Märchen von dankbaren Tieren und Verwandtes, Stuttgart 1889.

d) Crusius Otto, „Märchenreminiszenzen im antiken Sprichwort“ in commentariis q. i. „Verhandlungen der 40-ten Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner in Görlitz“, Leipzig 1890, p. 31 sqq.

e) Klinger Witold cum alia plurima tum haec:

a) Skazocznyje motywy w Istorii Gierodota, Kijów 1902.

β) Żiwotnoje w anticznom i sowremiennom sujewierii, Kijów 1911.

γ) „Do wpływow starożytności na folklor“ in commentariis q. i. Lud XV 1909 p. 20—35, p. 188—199 (seorsum impressum Lwów 1909).

δ) Z motywów wędrownych pochodzenia klasycznego, I Poznań 1921; II Poznań 1923.

2) Vocem „fabula“ hic et omnino hac tota dissertatiuncula, ne cam male intellegas, scias velim usurpatam esse idem atque Polonorum „baśń“ vel Germanorum „Märchen“ significantem.

3) Die Märchenkomödie in Athen, p. 6 sqq. et p. 44 sq.

4) Bajka o Midasowych uszach, Kraków 1899, p. 12 sq.

5) Skazocznyje motywy w Istorii Gierodota, p. 75 sq. et p. 197.

fusius, Fischer et Wecker ⁶⁾. Quorum doctorum Zieliński primus necessitudinem artissimam inter Cynocephalos veteris et nostrae memoriae intercedere suspicatus est et Neograeca quadam de Cynocephalo fabula innixus unum ad illud tempus plane obscurum locum Aristophanis „Equitum“, ubi Cynocephalus occurrit, rectissime, ut mihi quidem videtur, explanavit ⁷⁾. Post Thaddaeum Zieliński etiam Klinger Cynocephalum antiquum et recentiore arte inter se cohaerere memoravit ⁸⁾. Aliter tamen res se habet et apud Fischerum Weckerumque et apud Stanislaum Ciszewski. Hic enim ne opinari quidem videtur Cynocephalos iam antiquis temporibus notos fuisse. At contra illi nullo verbo monent notitiam horum hominum fabulorum etiam nostra aetate longe lateque in Europa diffusam esse. Ut enim Fischer Strabone solo auctore usus Cynocephalos semifabulosam gentem Aethiopiae nominat ⁹⁾, ita Weckeri de his monstris commentatio nihil aliud fere est nisi argumentum Ctesiae de Cynocephalis elogii; quin etiam ne testimonia quidem ipsa antiqua apud hunc enumerata atque exhausta sunt.

Quae omnia cum considero, in Cynocephalos hac dissertatiuncula accuratius atque copiosius inquirere nequaquam esse inutile existimo. Atque primum videamus, quae sint vestigia Cynocephalorum apud antiquos obvia.

Rectissime ab eo vetere auctore mihi incipiendum esse puto, apud quem huius gentis fabulosae notitia primum nobis occurrat, nimirum ab Aeschylō, quem in Prometheus soluto Cynocephalorum brevissime mentionem fecisse testis est Strabo ¹⁰⁾. Neque etiam Pindaro, superioris poetae aequali, hoc monstruosum hominum genus ignotum fuisse elucet ex hac fortuita mentione apud Aelianum obvia ¹¹⁾: *Ἀκόλαστα δὲ κυνοκέφαλοι τε καὶ τράγοι, καὶ μέντοι καὶ ὀμιλεῖν γυναιξὶ φασιν αὐτοῦς, καὶ ζοικεῖν*

⁶⁾ Pauly-Wissowa, Real-Enzyklopädie, tom. 12, 1, s. v. Kynokephaloi p. 24 sqq.

⁷⁾ Die Märchenkomödie in Athen, p. 6 sqq. ad Equitum v. 415 sq.; qua de re infra fusius.

⁸⁾ Skazocznyje motiwy w Istorii Gierodota, p. 75 sq.

⁹⁾ Occasione data liceat mihi corrigere erratum Fischeri pro Aeschylō, quo auctore Strabo I 43 et VII 299 Cynocephalorum mentionem facit, Aeschinem memorantis.

¹⁰⁾ VII 299: *...Ακόλαστον δὲ Κυνοκεφάλους... (ἐν τῷ Προμηθεὶ φασὶ) λέγοντα.* — Cf. etiam Strabo I 43.

¹¹⁾ N. A. VII 19.

αὐτὸ θανμάζειν Πινδαρος...¹²⁾). Ut hic locus est brevissimus, ita ad rem, quam quaerimus, recte enodandam atque evolvendam plurimum valet. Memoria enim teneamus necesse est Pindarum esse primum veterrimumque auctorem, quem alicubi in carminibus suis non modo nomen ipsum Cynocephalorum, veluti Aeschylus, sed etiam eorum naturae quaedam lineamenta commemoravisse nobis proditum est. Ex hac ipsa re autem non iniuste concludi posse existimo etiam Cynocephalorum notionem, quam huic poëtae Aelianus tribuit, veterrimam atque nativam esse.

Itaque facere non possum, quin hanc notionem accuratius explicem. Ac primum quidem in memoriam revocare mihi liceat Pindarum, si Aelianum auctorem sequimur, Cynocephalos libidine in mulieres flagrantes et cum iis coeuntes facere. Eos cupiditate sua etiam ad vim virginibus inferendam incitari Aelianus eodem loco tradit¹³⁾. Quod si ita est, haec monstra cum aliis eiusmodi figuris fictis eisque monstribus quibusdam vulgi Graeci propriis (exempli causa „satyri speciem“ Philostrati¹⁴⁾ et „hirci speciem“ Iamblichi¹⁵⁾ nomino, de quibus formidinibus hi auctores eadem atque Pindarus et Aelianus de Cynocephalis tradunt) propinquissima cognatione coniuncta esse persuasum habeo. Ex hac autem re, ut ad conclusionem pergam, luce clarius apparet Cynocephalos antiquos primo monstorum libidinosorum mulieribusque insidiantium genus vulgi proprium fuisse; in Pindari igitur opinione, quam Aeliano teste supra attuli, nihil aliud nisi huius ipsius eorum notionis vestigia quaerenda esse mihi plane exploratum est.

¹²⁾ Hoc quidem unico Pindari loco (Pindari Carmina, ed. Tycho Mommsen, Berlin 1866, fr. 112: ...ὁδὲ τράγοι γενναῖζι μέγονται), qui ad Aelianum supra allatum caput spectare videtur, Cynocephalis omissis hircorum tantummodo fit mentio, sed praetermittendum mihi non esse censeo, quam parvulum sit hoc fragmentum. Ceterum haud scio, an poëta alio, qui non exstat, loco Cynocephalos libidine ardentem et cum mulieribus rem habentes induxerit.

¹³⁾ N. A. VII 19: Ἦκουσα δὲ κυνοκεφάλους καὶ παρθένους ἐπιμαρῆναι καὶ μέντοι καὶ βιάσασθαι...

¹⁴⁾ V. Apoll. VI 27: ...ἐπειροῖται δ' ἄρα τῇ κόμῃ δέκατον ἤδη μῆνα σάτῃρον φάσμα λυτῶν ἐπὶ τὰ γόνατα, καὶ δύο ἀπεκτονέναι σφῶν ἐλέγετο, ὧν μάλιστα' ἐδόκει ἐρᾶν... σατέρονος δ' εἶναι τε καὶ ἐρωτικῶν ἄπτεσθαι μὴ ἀπιστῶμεν' οἶδα γάρ κατὰ τὴν Αἰήμον ἰὼν ἐμμαντοῦ τινα ἰσηλίκων, οὗ τῇ μητρὶ ἐλέγετο τις ἐπιφοιτᾶν σάτυρος...

¹⁵⁾ Erotici Scriptores Graeci I, Iamblichus, p. 221, 32 = Phot. Bibl. Cod. 94 p. 73 b Bekk.: Καὶ τράγον τι φάσμα ἐρᾷ Σινωνίδος.

Hanc primam Cynocephalorum notionem posterioribus temporibus non plane extinctam esse docere videtur, nisi animus me fallit, Neograeca quaedam fabula¹⁶⁾, ubi Cynocephalus ab anu quadam ex ordine tres filias impetrat simulans se eas filiis suis in matrimonium daturum esse¹⁷⁾. Alia talis de hoc monstruoso hominum genere opinionis perspicua vestigia neque antiqua neque nostra aetate relicta sunt.

Deinceps ad Aristophanis Equitum quendam locum transeo, qui etiam haud parvi est momenti ad Cynocephalorum apud veteres notitiam investigandam. Qua de ipsa causa hoc testimonium Aristophaneum fusius uberiusque tractare mihi liceat: In „Equitibus“ inter Cleonem et eam dramatis personam, quae Lanius appellatur, certamen fit foeditatis et impudentiae. Hic non timet, ne vincatur: non frustra enim se puerum panis particulas edisse, quibus alii ante manus sibi abstersissent. Tum Cleo dicit (v. 415 sq.): *Απομαγδαλιάς ὥσπερ κύων; ὃ παμπόνηρε, πῶς οὖν Κυνὸς | βορὰν σιτούμενος μαχεῖ σὺ Κυνοκεφάλῳ*¹⁸⁾; Ea ex re, quod poeta Cleonem in his versibus se ipsum Cynocephalum vocantem inducit, clarissime apparet hoc fabulosum hominum genus vulgo Graeco notissimum fuisse. Namque non existimandum esse censeo Aristophanem usurum fuisse voce, cuius significatio audientibus non prorsus perspicua fuisset. Quin etiam a vero non aberrare mihi videor una cum Zielińskio¹⁹⁾ suspicans Cleonem Cynocephalum se nominantem non secutum esse nisi ipsius vulgi vestigia, quod illum virum popularem hoc

¹⁶⁾ Hahn, Griechische und albanesische Märchen, Leipzig 1864, Nr. 12.

¹⁷⁾ Totum fabulae argumentum inspicias velim infra p. 45, 27—34.

¹⁸⁾ Ex hoc loco cum aliis quae collegi testimoniis de Cynocephalo apud antiquos obviis comparato cognoscimus vocem *Κυνοκέφαλος* ab Aristophane aliter scriptam esse atque a ceteris scriptoribus idque geminata littera „l“. De huius vocis scribendae ratione apud grammaticos veteres haec inveni: 1) Phrynichus in Immanuelis Bekkeri *Anecdosis Graecis* I p. 49, 19: *Κυνοκέφαλος*: διὰ τῶν δυοῖν λ οἱ Ἀττικοί. 2) Photius, *Lexicon*, p. 188, 11: *Κυνοκέφαλον* ἐν τοῖς δύο λλ λέγουσιν. Οὕτως Ἀριστοφάνης. Quibus ex testimoniis satis clare elucet vocem *Κυνοκέφαλος*, quae geminam λ prae se ferret, veteribus haud ignotam fuisse; profecto praetermittendum non est ambos testes hac in re hoc unico ipsius Aristophanis loco videri nisos esse. Ceterum poetam hac scriptura propter metrum usum esse mihi plane persuasum est, eo magis, quod simillimum eiusmodi exemplum apud Eubulum quoque (Athen. 10 p. 450 A) invenimus, ubi in vocem *ἀμφικέφαλος* (gemina λ) exit hexameter: *Ἀττελεβόφθαλμος, μὴ πρόστομος, ἀμφικέφαλος*.

¹⁹⁾ Die Märchenkomödie in Athen p. 8.

cognomine sine ulla dubitatione ob naturae quaedam lineamenta ei cum Cynocephalis communia donaverat ²⁰⁾.

Sed idem locus etiam gravior est alia de causa. Adhuc enim de Cynocephalis nisi de gente quadam ficta non dictum est. Nunc vero ii primum in fabula aliquas partes obtinentes nobis occurrunt; quod cum iam Thaddaeus Zieliński perlucide demonstraverit (l. c. p. 6 sqq.), sententiarum eius ordinem brevissime reddere conabor. Sunt autem haec fere: Lanio, qui cibo canum proprio usus sit, cum Cynocephalo non esse certandum Cleo putat. Sensum huius sententiae non facile intellegi posse nemo est, qui neget. Neque mirum est, quod memoria antiqua auxilio arcessita in huius loci interpretandi conatu plane nos deserit. Adeamus igitur nostrae aetatis memoriam vulgarem. Neque opera nostra irrita est. In Hahnii ²¹⁾ fabularum Neograecarum collectione haec scripta videmus: Ab anu quadam Cynocephalus tres filias ex ordine impetrat simulans se eas filiis suis in matrimonium daturum esse. Postquam autem ad domicilium suum advenit, unicuique „aures, nares aliaque ossa“ edenda dedit. Virgines maiores natu ei non paruerunt, quam ob rem Cynocephalus eas devoravit, minima autem puella ossa edit. Tum Cynocephalus ei dixit: „Tu es ea, quam quaero, tu es mihi addicta“, eamque domi suae retinuit. — Qua in fabula Neograeca invenimus veterrimam vulgi propriam opinionem: eos, qui eodem cibo utantur, pares propinquosque fieri. Haec autem est ipsa sententia versuum Aristophaneorum, quae ob eam rem ita fere sunt interpretanda: „Eodem cibo usi propinqua cognatione coniuncti sumus; inter nos igitur certandum non est“. Atque Zieliński hactenus.

Mihi vero, ut omnia, quae supra de Aristophane longius dixi, strictim comprehendam, statuere licere censeo Graecis iam Aristophanis temporibus non modo illam fabulosam gentem, quae Cynocephali vocatur, sed etiam fabulas, in quibus haec monstra gravissimas obtineant partes, haud ignotas fuisse. Quod memoria teneatur necesse est, cum antiqui alia huius rei testimonia non exhibeant.

Adhuc scriptores Graeci nisi leviter Cynocephalos non at-

²⁰⁾ Ea, quae supra p. 44, 46—82 de Pindari Cynocephalorum notione explanavi, respicienti mihi verisimillimum esse videtur Cleoni Cynocephali nomen ob libidinem a vulgo Atheniensi datum esse.

²¹⁾ Griechische und albanesische Märchen, Leipzig 1864, Nr. 19.

tigerunt. Accuratus autem copiosiusque eos primus descripsit Ctesias²²⁾, apud quem cum alia multa tum haec legimus: c. 20. Ἐν τοῖσδε τοῖς ὄρεσι [sc. τῆς Ἰνδικῆς] φησὶν [sc. Κτησίας] ἀνθρώπους βιοτεύειν κυνὸς ἔχοντας κεφαλὴν ἑσθίοντας δὲ φοροῦσιν ἐκ τῶν ἀγρίων θηρίων φωνὴν δὲ διαλέγονται οὐδεμίαν, ἀλλ' ὠρύνονται ὥσπερ κύνες, καὶ οὕτω συνιᾶσιν αὐτῶν τὴν φωνήν. Ὀδόντας δὲ μείζους ἔχουσι κυνός, μακροτέρους δὲ καὶ στρογγυλωτέρους. Οἰκοῦσι δὲ ἐν τοῖς ὄρεσι μέχρι τοῦ Ἰνδοῦ ποταμοῦ. Μέλανες δὲ εἰσι καὶ δίκαιοι πάντες ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι Ἰνδοὶ, οἷς καὶ ἐπιμίγνυνται. Καὶ συνιᾶσι μὲν τὰ παρ' ἐκείνων λεγόμενα, αὐτοὶ δὲ οὐ δύνανται διαλέγεσθαι, ἀλλὰ τῇ ὠρυγχῇ καὶ ταῖς χερσὶν καὶ τοῖς δακτύλοις σημαίνουσιν, ὥσπερ οἱ κωφοί. .. Τὸ δὲ ἔθνος ἐστὶν ἕως δώδεκα μυριάδων. — c. 22. Ὅτι οἱ Κυνοκέφαλοι οἰκοῦντες ἐν τοῖς ὄρεσιν οὐκ ἐργάζονται, ἀπὸ θήρας δὲ ζῶσιν. διὰ δὲ ἀποκτείνουσιν αὐτὰ, ὁπτιῶσι πρὸς τὸν ἥλιον. Τρέφουσι δὲ καὶ πρόβατα πολλὰ καὶ αἰγας καὶ ὄνους, πίνουνσι δὲ γάλα καὶ δξύγαλα τῶν προβάτων, ἐσθίουσι δὲ καὶ τὸν καρπὸν τοῦ σιπιαχοῦ, ἀφ' οὗ τὸ ἤλεκτρον (γλυκὺς γάρ ἐστι). .. Ἀπολέμητοι δ' εἰσὶ. c. 23. Τοῦτοις τοῖς Κυνοκέφαλοις οὐκ εἰσὶν οἰκίαι ἀλλ' ἐν σπηλαίοις διατῶνται. Θηρεύουσι δὲ τὰ θηρία, τοξεύοντες καὶ ἀκοντίζοντες, καὶ διώκοντες καταλαμβάνουσι· ταχὺ γὰρ τρέχουσι... Κλίνει δὲ αὐτοῖς οὐκ εἰσιν, ἀλλὰ σιβάδας ποιοῦνται... Οὐδὲν δὲ ἔχουσι πάντες, καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες, ἥπερ τῶν ἰσχύων, ὅταν περ κύων, μείζονα δὲ καὶ δασυτέραν... Δίκαιοι δὲ εἰσι καὶ μακροβιώτατοι πάντων ἀνθρώπων. Ζῶσι γὰρ ἑτὶ ρ καὶ σ' (170), ἔνιοι δὲ αὐτῶν καὶ σ' (200).

Iam ut paucis complectar, quae Ctesias de Cynocephalis tradit, hi monstruosi, ferarum pellibus induti homines, quibus est caput caninum et dentes, ungues caudaque caninis similia, in speluncis montium Indiae habitant. Voce articulata non praediti latratu, manibus, digitis, quid velint, explicant. Agros non colunt, sed venandi studiosissimi sunt atque capras et oves alunt, quarum lac ab iis bibitur. Quietem autem se dantes non lectis, sed gramine frondibusque utuntur. Denique moribus iusti sunt et a bello alieni diutissime vivunt.

Ctesias Cynocephalos in ultimis orbis terrarum regionibus collocans iisque mores iustos vitamque diuturnam tribuens haud dubie secutus est pervulgatas persuasiones illius aetatis Graeco-

²²⁾ Indica cc. 20, 22, 23 in Ctesiae Cnidii et chronographorum fragmentis ad editionem „Herodoti“, Firmin Didot, Parisiis 1858, adiectis.

rum, qui nationes in extremis finibus terrae habitantes iustissimas beatissimasque esse et diutissime vivere credebant²³⁾.

Ut hoc incrementum nihil ad posteriora fata Cynocephalorum valuit, ita maximi momenti erat ea res, quod Ctesias eos in montium speluncas, domicilia Homeri Cycloporum propria, transtulit iisque simul huius portentosae Homericæ gentis vitæ consuetudinem tribuit²⁴⁾. In hac enim ipsa re quaerendum esse fontem et caput posterioris conglutinationis, qua hæc duo commenticia hominum genera in unum coaluerunt²⁵⁾, pro certissimo habeo. — Silentio denique non prætereundum est in Ctesiae de Cynocephalis uberrimo elogio nullo verbo eorum libidinis mentionem factam esse.

In scriptoribus Graecis, apud quos Cynocephali nobis occurrunt, numerandus est etiam Plato. In eius Theæteto p. 116 C. Socratem hæc dicentem audimus: „τὴν δ' ἀρχὴν τοῦ λόγου τεθαύμακα διὸ οὐκ εἶπεν ἀρχόμενος τῆς ἀληθείας διὸ πάντων χρημάτων μέτρον ἐστὶ ὃς ἡ κυνοκέφαλος ἢ τι ἄλλο ἀποπώτερον τῶν ἐχόντων αἰσθῆσιν... Quod excerptum non temere hic protuli. Ex eo enim luce clarius apparet Cynocephalorum notionem apud veteres Graecos usitatissimam fuisse; quod nisi ita se habuisset, Platonem iuxta tritissimum nomen „suis“ memoratorum non fuisse ipsum Cynocephalum mihi persuasissimum est.

²³⁾ Cf. quae hac de re uberrime disputavit Rohde Erwin, *Der griechische Roman und seine Vorläufer*, Leipzig 1914, p. 214 sqq.

²⁴⁾ Huius sententiae probandae causa liceat mihi conferre alios cum aliis hos locos Ctesiae et Homeri:

a) Ct. c. 20. Ἐν τοῖσδε τοῖς ὄρεσι φησὶν (sc. Κτησίας) ἀνθρώπους βιοτεύειν κυνὸς ἔχοντας κεφαλὴν.

c. 23. Τοῦτοις τοῖς Κυνοκεφαλοῖς οὐκ εἰσὶν οἰκίαι, ἀλλ' ἐν σπηλαίοις διαιτῶνται.

Hom. Od. IX 113 sq. ἀλλ' οἳ γ' (sc. Κόκλωες) σπηλῶν ὄρεων ναίονσι κάρηνα] ἐν σπέσσι γλαφροῖς,...

b) Ct. c. 22. οἱ Κυνοκεφαλοὶ... οὐκ ἐργάζονται... τρέφουσι δὲ καὶ πρόβατα πολλὰ καὶ αἰγας. Hom. Od. IX 108 οὐτε φντεδύουσιν χειρὶν φντὸν οὐτ' ἀρόσων. Praeterea vide Hom. Od. IX cum alios multos locos tum v. 217 sqq., ubi de ovibus caprisque alendis dicitur.

c) Ct. c. 22. πίνουσι δὲ (sc. Κυνοκέφαλοι) γάλα καὶ δξόγαλα τῶν προβάτων,

c. 23. Κλίνειν δὲ αὐτοῖς οὐκ εἰσὶν, ἀλλὰ σιβάδας ποιοῦνται.

Hom. IX 296 sqq.: αὐτὰρ ἐπεὶ Κόκλωα μεγάλην ἐμυλῆσαιτο νηδὺν... ἀκροῦτον γάλα πίνων, | κείτ' ἔντοσθ' ἄντροόο τανυσσάμενος διὰ μήλων.

²⁵⁾ hac de re uberius infra.

Deinceps quod ceteros auctores veteres Graecos et Romanos attinet, apud quos post Ctesiam Cynocephalorum vestigia relicta sunt, omnes fere Ctesiae narrationem secuti esse videntur. Imprimis id est perspicuum apud Aelianum, qui brevius eadem fere atque Ctesias dicit²⁶⁾. Quod praeterea ab eo de Cynocephalorum libidine traditum est, iam supra exposui²⁷⁾.

(Res porro tractabitur).

²⁶⁾ N. A. IV 26 cum alia tum haec: *Γίνονται δὲ ἐνταῦθα τῆς Ἰνδικῆς, καὶ οἱ καλούμενοι κυνοκέφαλοι, οἷς τὸ ὄνομα ἔδωκεν ἡ τοῖ σώματος ὄψις τε καὶ φέσις... ἡμφιεσμένοι βαδίζουσι δοράς θηρίων. Καὶ εἰσι δίκαιοι καὶ ἀνθρώπων λυποῦσιν οὐδένα καὶ φθέγγονται μὲν οὐδέν, ὠρόνται δέ... Τροφή δὲ αὐτοῖς τῶν ζώων καὶ ἄγρια... εἰσιν ὥκιστοι... πίνουσι δὲ τὸ ἐκ τῶν θρεμμάτων γάλα...*

²⁷⁾ V. p. 44, 46—82. — Occasione data mihi praetermittendum non esse puto apud Aelianum Cynocephalos appellari etiam simiarum quandam speciem in Aegypto occurrentem, de qua e. gr. N. A. VI 10 haec scripta videmus: „...Regnantibus Ptolemaeis Cynocephalos Aegyptii litteras et saltare et tibiam inflare et pulsare citharam docebant. Tum vero unusquisque Cynocephalorum stipem circulatoris instar, qui stipem petit, exigebat; et id, quod dabatur, in marsupium, quod ferebat appensum, congerebat“ (versio Latina eius, qui Aelianum apud Firmin Didot edidit). Easdem vel similes artes etiam hoc tempore a simiis nonnunquam proferri inter omnes constat. De Cynocephalis simiis vide praeterea: Herodotus IV 191: *ἡ δὲ ἀπὸ τοῦτον τὸ πρὸς ἐσπέρης [sc. Αἰθῶν], ἡ τῶν ἀγοτήρων, ὁρσινή τε κάρτα καὶ δασέα καὶ θηριώδης, καὶ γάρ... οἱ κυνοκέφαλοι (sc. εἰσὶ);* Aristoteles H. A. II 5, 502 a 16—22; Diodorus B. H. I 33, III 35; Cicero Epist. ad Att. VI 1, 25. — Artemidorus Onirom. II p. 99. — Aelianus N. A. X 30; Plin. N. H. VI 190; VII 31; VIII 216. — Solinus Coll. rer. memorabilium cap. 27, 58; cap. 30, 4. — Denique noster Nicolaus Christophorus Radziwiłł, Hierosolymitana Peregrinatio, Brunsbergae 1601, epistula tertia, p. 218 sq.: animalia multa et varia reperiuntur Alexandriae venalia: quorum et ego aliqua coemeram et mecum in Europam adduxeram: „Cynocephalos marem et feminam... — Ceterum ratio, quae inter Cynocephalos simias et Cynocephalos homines intercedit, haec mihi videtur esse: Pervulgata erat ab antiquissimis temporibus apud Graecos notitia illorum hominum fabulae propriorum, quibus erat caput caninum. Cum igitur Graeci in Aegyptum profecti ibi simias conspexissent, quae capita caninis similia habebant, fieri non potuisse puto, quin Cynocephalos, homines illos monstruosos, in memoriam sibi vocarent eorumque nomen in illam simiarum speciem transferrent. Atque haec de Cynocephalis simiis.

OKTAWIAN W ROLI TRIUMWIRA

napisał

SEWERYN HAMMER

(Dokończenie)

IX.

Wobec tych zgodnych sądów historiografów z dwóch przeciwnych obozów wypada nam stwierdzić fakt niewątpliwej ewolucji charakteru Oktawiana, jaka nastąpiła po zakończeniu wojen domowych. Nie był to z pewnością nagły przełom, ani też nie był on podyktowany interesem osobistym czy obłudą młodego księcia. Heinze (Hermes LXV [1930] p. 389 sqq.) słusznie stwierdził w Oktawianie brak hipokryzji, czy tylko zimnego wyrachowania i niezwyklej ostrożności, podkreślając zarazem, że reprezentuje on raczej typ starorzymski, prowincjonalny, o pewnym domorodnym zacięciu. Jego matkę Atię, którą z przekąsem nazywał Antoniusz *Aricina mater*, wymownie broni Cycero (Phil. III 15) przed nieprzynoszącym ujmy zarzutem pochodzenia z czcigodnego municypium — on, dumny ze swego rodzinnego miasteczka Arpinum! Jakiego rodzaju było to wychowanie, dane przez matkę młodzieńcowi Oktawianowi, wiemy z Tacyty Dialogu o mówcach (28): „nie tylko naukom i zajęciom, lecz także rozrywkom i zabawom chłopca nadawała matka ton pewnej prostoty i wstydlivosti“. A o tej prostocie i wstydlivosti Oktawiana, mimo pewnej przesady, pięknie pisze też Mikołaj z Damaszku (c. V, XIII, XV), jak również Cycero (Phil. III 15), mówiąc: „jestże jaki niewinniejszy, skromniejszy od niego młodzieniec? Jakiż mamy dla młodzieży znamienitszy wzór dawnej prostoty obyczajów?“ Tacyt zaś dodaje w Dialogu (l. c.): „w ten sposób kierowały, jak głosi tradycja, Kornelia wychowaniem Grakchów, Aurelia wychowaniem Cezara, Atia wychowaniem Augusta, i wprowadzały w życie dzieci, przeznaczone do przewodnich stanowisk“.

A jednak najlepsze te matki, pomimo swych wychowawczych trudów, nie zdołały na przyszłość zapobiec warcholstwu czy ambitnym planom swych synów. Stąd „wymowa Grakchów nie była tyle warta dla państwa, żeby miało znosić także ich ustawy“ (Tac. dial. 40), Cezar legł pod sztyletami spiskowców, gdyż usunąwszy w cień dawną rzeczpospolitą, przyzwalał milcząco nazywać siebie „panem“ i „królem“, a Oktawian, pozorny mściciel jego śmierci, wdał się w zamieszki domowe dzięki swej

wygórowanej ambicji, poczuciu tkwiących w nim zdolności organizatorskich, i tej dumie, płynącej z przynależności do rodu Julijskiego, którego był jedynym prawnym spadkobiercą. Długoletnia wojna domowa, w której obficie przelewał krew bratnią, była dlań mistrzynią gwałtów, które na razie kazały drzemać tkwiącym w nim potencjalnie lepszym instynktom. Był on zresztą z natury już porywczy, gwałtowny i od postępów, popełnianych w pierwszym gniewu porywie, nie raz się później zażegnywał [cf. Sen. clem. I 10, 4, Dio LV 7, 1; 3 sq., Exc. Planud. p. 553 Mai (= 5 p. 234 Dind.), Plut. apophth. Caes. Aug. 7]. Do tej sangwinicznej natury Oktawiana dodajmy jego nerwowość, która była jedną z wielu towarzyszących mu bezustannie w życiu chorób⁴⁸⁾. Stargane swe nerwy stale leczył⁴⁹⁾, a objawy jego nerwowości wcale dokładnie zapisuje Swetoniusz (Aug. 78). Do nich należała przede wszystkim bezsenność księcia, względnie sen w nocy często przerywany i skutkiem tego późne wstawanie oraz szukanie spoczynku poobiedniego. Następstwem nieregularnego snu było ogólne osłabienie organizmu, objawiające się w ten sposób, że drzemał lub zasypiał, niesiony w lektyce przez ulice miasta (Suet. Aug. 78 s. f.), a nawet w chwili, gdy miano stoczyć bitwę pod Mylae, Oktawian nagle usnął, i to tak twardo, że przyjaciele musieli go budzić, aby hasło do walki wydał (Suet. Aug. 16). Macrobius w Sat. II 4, 17 przytacza następującą anegdotę: August, dowiedziawszy się, że jakiś rycerz narobił za życia długów, przenoszących dwa miliony sestercjów, i potrafił z tym się ukrywać, kazał na licytacji kupić jego poduszkę. Kiedy się dziwiono, tak to

⁴⁸⁾ O tych chorobach pełno wzmianek u Swetoniusza (i innych historyków). Jeszcze za życia wuja ciężko Oktawian chorował (Suet. Aug. 8); Swetoniusz notuje (c. 80) świerzb, podagrę, chiragrę, kamieć moczową, prócz tego (c. 81) wydzieliny wątroby, rozedmnę płuc na wiosnę, częste przeziębienia w jesieni; ani ciepło ani zimno mu nie służyło. W c. 82 czytamy, że w zimie przesadnie ciepło się ubierał, w lecie cierpiał na dusznicę; słońca nie znośił, podróże chętnie odbywał nocą, dłuższe raczej morzem. Sam August wspomina w *Index r. gestarum* c. 9 o ślubach za jego zdrowie, jakie co pięć lat z uchwały senatu składali konsulowie i kapłani. Nadto miasta i obywatele stale składali ofiary na intencję jego zdrowia (cf. Suet. Aug. 57). Bezpośrednią przyczyną śmierci cesarza było *prolupium alvi* (Suet. Aug. 97 s. f.).

⁴⁹⁾ Suet. (Aug. 82) podaje, że A. rzadko brał pełną kąpiel, natomiast chętnie używał parówki i kazał się zlewać raz po raz letnią wodą; że dla wzmocnienia nerwów próbował też kąpeli morskich i ciepłych siarczanych. Nadto oddawał się lekkim ćwiczeniom fizycznym i gimnastyce (Suet. Aug. 83). O jego lekarzu, Antonius Musa, cf. c. 59 i 81.

uzasadnił: „muszę mieć do spania jego poduszkę, na której on, tak zadłużony, mógł spokojnie sypiać“. Świadomością stanu nerwowego wytłumaczymy także ten fakt, że Oktawian ani przed senatem ani przed ludem ani do żołnierzy nie przemawiał nigdy bez przygotowania⁵⁰⁾, lecz występował zawsze z mowami starannie obmyślonymi. Nie dość na tym: „bojąc się, aby go pamięć nie zawiodła, a nie chcąc tracić czasu na wyuczanie się ułożonych mów, wszystkie je odczytywał. Także rozmowy z poszczególnymi osobami, a nawet ważniejsze ze swą małżonką Liwią, odbywał tylko w ten sposób, że miał je spisane w notatniku, aby za wiele albo za mało nie powiedzieć, gdyby bez przygotowania mówił“ (Suet. Aug. 84). A więc nie są to dowody przebiegłości i niezwyklej ostrożności, jak dawniej myślano: po prostu August nie był pewny, czy całą mowę pamięcią ogarnie, czy istotnych rzeczy nie pominie, względnie, czy uniesiony chwilowym temperamentem, nie powie tego, czego by sobie nie życzył wypowiedzieć. Zresztą o szczerości jego świadczy pełen prostoty stosunek do senatorów, których niemal za równych sobie uważał, pozwalając im nieraz na cierpkie wobec siebie słowa, a nawet do ludzi z gminu⁵¹⁾ (cf. Suet. Aug. 53 i 54).

Młody więc Oktawian był naturą gwałtowną, namiętną, drażliwą, która głęboko odczuwać musiała wszelkie upokorzenia. Jako dziewiętnastoletni młodzieniec przybywa do Rzymu, zgłasza się po legat wuja, pragnie wykonać ostatnią jego wolę i zrealizować tegoż zapisy dla ludu, urządzić też ludowe igrzyska —

⁵⁰⁾ Zachowały się nam dwa apoftegmaty Augusta o wymowie ekstemporalnej; nie są one wolne od przekąsu: o L. Winicjuszu, swym współbiedniku, który świetnie przemawiał bez przygotowania jako rzecznik sądowy, tak się wyraził: *ingenium in numerato (w pogotowiu) habet* (Sen. contr. II 5, 20). — Niejaki Haterius improwizował tak szybko, że to aż raziło. August ironicznie odezwał się: *Haterius noster sufflaminandus (= refrenandus) est*. (Sen. exc. contr. IV praef. 7).

⁵¹⁾ Wystarczy przytoczyć dwie anegdoty z Macr. Sat. II 4 (25 i 26): W jakiejś willi spędzał A. bezsenne noce z powodu pohukiwania pihacza; tego schwytał żołnierz i zaniósł cesarzowi, pewny sutej nagrody. Lecz kiedy A. dał mu tylko tysiąc groszy, „żołnierz ptaka puścił wolno, mówiąc: *malò vivat* — a August nie obraził się“. — Pewien weteran prosił cesarza, aby mu patrońował w sądzie. Ten dał mu adwokata, polecając równocześnie swego klienta. Wtedy żołnierz zawołał: „a przecież ja, Cezarze, nie szukałem dla ciebie zastępcy, gdy twoja sprawa rozstrzygała się pod Akcjum“ i pokazał mu swe blizny. Zawstydzony cesarz sam podjął się obrony żołnierza, aby nie okazać się niewdzięcznym. — Prócz tego por. Macr. II 4, 21, 22, 23, 24, 27, 29.

a główną w tym przeszkodę stawia mu konsul, M. Antoniusz, człowiek od niego znacznie starszy, dawny druh Juliusza Cezara, dzielny generał, rębacz, zawalidroga, hołdujący obficie Bakchusowi. Stanęli naprzeciw siebie dwaj ludzie, przywłaszczający sobie prawo do Cezarowego dziedzictwa. Pierwszy powoływał się na bliskie pokrewieństwo z dyktatorem, drugi na jego tajemne zlecenia i papiery, w których rzekomo był posiadaniem. Historycy, jak Mikołaj z Damaszku, Swetoniusz, Appianus, wcale wymownie kreślą nam tę pierwszą walkę podjazdową, prowadzoną za pomocą wzajemnych intryg i obelg między obu przeciwnikami. Antoniusz w niedwuznaczny sposób lekceważył sobie „żółtodziuba“, jakim był młody Cezar, i doprowadza go do ostatecznych granic cierpliwości. Na tym tle zrozumiemy ówczesne plotki o zamiarze, powziętym przez Oktawiana, aby rywala pozbyć się przez nasłanych nań siepaczy. Skrytobójstwo jest bronią ludzi fizycznie słabszych: więc choćby ono było wymysłem miejskich plotkarzy — do charakteru mściwego, zadraśniętego do żywa młodzieńca, ono przystało. Antoniusz stale zohydzał Oktawiana w paszkwilach i pamfletach, posługując się w nich mało wybrednymi, często nazbyt wulgarnymi słowami, i zarzucając mu wszelakie możliwe i niemożliwe wady, przywary, występki. A Oktawian na te ataki odpowiadał w listach do Antoniusza i w swej autobiografii. W tej walce na słowa sekundowali mu z początku Cycero, potem nawet Pollio i Messala⁵²⁾, dawni zwolennicy Brutusów i Kasjuszów. O wartości i poziomie tych Antoniuszowych paszkwilów ujemny sąd czytamy u Tacyta (ann. IV 34): *Antonii epistulae... falsa quidem in Augustum probra, sed multa cum acerbitate habent*. Jakież to były obelgi? Otóż Antoniusz nazywał Augustowego pradziadka wyzwolencem i powroziarzem (*restio*) z kantonu turyjskiego (*Thurium*) [Suet. Aug. 2, 6]. Twierdził, że i ze strony matki Atii pochodzenie Augusta było podłe: że pradziad jego był pochodzenia afrykańskiego, że w Arycji (w Latium) już to uprawiał handel perfumami, już też był młynarzem⁵³⁾ (Suet. Aug. 4, 3). Także ojca Oktawiana podawali

⁵²⁾ Cf. Schanz-Hosius, *Röm. Lit.*⁴ p. 24 i 29.

⁵³⁾ Podobnie Cassius Parmensis (autor epigramatów, jeden ze spiskowców na życie Cezara, ukarany śmiercią po r. 30) w jednym liście nazwał Augusta prawnukiem młynarza, a wnukiem drobnego bankiera — na tej podstawie, że jakiś *nummularius* z Nerulum (w Lukanii) poślubić miał córkę piekarza z Arycji, a z tego małżeństwa urodził się rzekomo ojciec Augusta

„niektórzy“ za bankiera lub za agenta wyborczego (divisor) i maklera z pola Marsowego (Suet. Aug. 3, 1), a samego Oktawiana Antoniusz szyderczo w listach nazywał *Thurinus*, co go niepomiernie dziwiło, bo było to pierwotnie istotne jego imię (Suet. Aug. 7, 3). Cyzero z oburzeniem odpierał te insynuacje Antoniusza, dotyczące rzekomej „niepokaźności“ rodu Oktawiana: „Jakżeż to się zgadza, żeby tobie wnuk Julii wydawał się podle urodzonym, skoro ty zwykłeś się chęłpić tym samym po matce rodem?“⁵⁴⁾ (Phil. III 17). A odpierał też inny zarzut⁵⁵⁾: M. Antoniusz utrzymywał, że na adopcję przez Cezara zarobił Oktawian zaspokajaniem jego nienaturalnych żądz (Suet. Aug. 68, 1), w czym wtórowali mu Sex. Pompejusz i brat triumwira, Lucjusz Antoniusz. Pierwszy nazwał młodego Cezara niewieściuchem (*effeminatus*), a drugi twierdził, że po wuju oddawał się on w Hiszpanii Aulusowi Hirtiusowi za sumę trzystu tysięcy sestercjów (Suet. *ibid.*). Potwarzom tym przyklasnął nawet lud, który raz w teatrze odniósł do Oktawiana słowa, dotyczące kapłana Cybeli: *videsne, ut cinaedus*⁵⁶⁾ *orbem digito temperat*? (Suet. *ibid.* = Ribbeck C. R. F. p. 143). Dalej wytykał Antoniusz Oktawianowi zbyt pospieszny związek z Liwią (cf. Tac. ann. I 10), cudzołóstwa z żonami i córkami mężów konsularnych, oddalenie Skrybonii za to, że skarżyła się na nadmierne wpływy nierządniczy itd. (Suet. Aug. 69, 2). Przy tej sposobności cytuje Swetoniusz (Aug. 69, 3) słowa jednego z późniejszych Antoniusza listów: „zarzucasz mi stosunek z Kleopatą, a sam masz pełno nałożnic“. — Wyszydzał Antoniusz sekretne Oktawiana uczty, podczas

(Suet. Aug. 4, 4); użyte tu zwroty *materna farina* etc., bardzo pospolite i wulgarne, dają nam pojęcie o „stylu“ politycznych pamfletów owej epoki.

⁵⁴⁾ Matką Antoniusza była Julia, siostra L. Cezara, konsula 64 r.

⁵⁵⁾ Cf. Phil. III 15: *primum in Caesarem maledicta congesit deprompta ex recordatione impudicitiae et stuprorum suorum*. — Sam Cicero nazwał przedtem (Phil. II 77) Antoniusza *Catamitus* (= *cinaedus*). — Swetoniusz od tych brudów moralnych stanowczo Oktawiana uwalnia (c. 71, 1).

⁵⁶⁾ Podobnie niegdyś Iuliusza Cezara nazwał C. Scribonius Curio w jednej mowie „*omnium mulierum virum et omnium virorum mulierem*“ (Suet. Caes. 49 = O. R. F. p. 353 M).

⁵⁷⁾ Na odwrót o Antoniuszu czytamy u Vell. (II 82, 4): „on, który przedtem kazał się nazywać nowym Ojcem Oswobodzicielem (tj. Bakchusem), który opasany bluszczem, ze złotym na głowie wieńcem, z tyrsem w rękę, w wysokich koturnach — wjeżdżał do Aleksandrii na wozie, niby Ojciec Oswobodziciel“.

których biesiadnicy przebierali się za dwunastu bogów, a sam książę za Apollina⁵⁷); ktoś nieznany ułożył nawet z tego powodu złośliwe wiersze, cytowane przez Swetoniusza (Aug. 70, 1). Ponieważ raz (w r. 6 przed Chr.) była w Rzymie drożyzna, więc lud wołał, że „wszystko zboże zjedli bogowie, a Cezar jest bezsprzecznie Apollinem... lecz z przydomkiem „Dręczyciel“ (Tortor, cf. ἀπόλλυμι: Ἀπόλλων, Suet Aug. 70, 2).

Ale tu już odbiegliśmy od chronologii tych napaści, które widocznie trwały przez cały czas triumwiratu⁵⁸). Do wcześniejszych należy epitet „Spartaka“, nadany Oktawianowi w jednym z edyktów Antoniusza (Cic. Phil. III 21). Oktawiana nazwał też nieco później Antoniusz jedyną przeszkodą w restytuowaniu rzeszypospolitej (Suet. Aug. 28, 1).

Najboleśniejsze jednak były z pewnością dla Oktawiana szyderstwa innej natury. Opowiadał Antoniusz, że on w pierwszej potyczce pod Mutyną (43 r.) uciekł i pokazał się dopiero po dwóch dniach bez płaszcza i konia (Suet. Aug. 10, 6). Dalej: Antoniusz rozsiewał wieści, że Oktawian przed bitwą między Mylae a Naulochus z Sex. Pompejuszem (w r. 36) chrapał w najlepsze, a obudził się dopiero w chwili, gdy M. Agryppa rozbił armię nieprzyjacielską (Suet. Aug. 16, 4). Podczas tej wojny sycylijskiej, prowadzonej początkowo ze zmiennym szczęściem, powstał w Rzymie złośliwy epigram o Oktawianie: „Odkąd dwukrotnie na morzu zwyciężon swą flotę utracił, / Aby raz przecie zwyciężyć, w kostki on gra nieustannie“ (Suet. Aug. 70, 4).

Otóż o ile zarzuty, dotyczące niskiego pochodzenia, zboczeń seksualnych, tajemnych uczt wystawnych, łatwo było odeprzeć jako nieprawdopodobne, o tyle te ostatnie były dla Oktawiana tym przykrejsze, że tkwiło w nich ziarno prawdy. Faktycznie wielkim wojownikiem on nie był, a w wojnach zewnętrznych dopomagała mu jego Fortuna i dobór dzielnych wodzów (Quintilius Varus, Drusus, Germanik, Tyberiusz). W wojnie mutyneńskiej zwycięzcami byli Hirtius i Pansa, w bitwie pod Philippii zwyciężył Antoniusz, w wojnach sycylijskiej i akcyjkiej zasłynał talent strategiczny Agryppy, obdarzonego ostatecznie za swe zasługi zupełnie wyjątkowym odznaczeniem: *corona navali* (Vell. II 81, 2, Dio XLIX 14, 3). Na Wschodzie, nad Eufratem, działał

⁵⁸) Jeszcze przed bitwą pod Akcjum wzajemnie sobie obaj czynili wyrzuty (Plut. Ant. 55, Dio L 1, 3—5).

Oktawian więcej dyplomacją niż orężem; osobiste zaś jego występy na wojnie czy to pod Mutyną, czy pod Philippi (Suet. Aug. 13), czy pod Peruzją (Suet. Aug. 14), czy zwłaszcza w wojnie sytylijskiej (Suet. Aug. 16) nie bardzo były osobliwe. Na wodzach swych tak dalece polegał, że po klęsce germańskiej Warusa (9 r. po Chr.) czuł się zupełnie złamany: przez całe miesiące nie strzygł włosów i brody, głową tłukł o ścianę i wołał: „Kwintyliuszu Warusie, zwróć mi legiony“ (Suet. Aug. 23). Odtąd stało się jego zasadą, aby zdobycze terytorialne raczej utrzymywać niż mnożyć. A jak pod tym względem był zaprzeczeniem geniuszu Aleksandra Wielkiego (cf. Plut. apophth. Caes. Aug. 8), tak w technice prowadzenia wojen niczym nie przypominał wielkiego swego wuja. Ten bowiem operacje wojenne wykonywał z „niewiarogodną szybkością“, a dewizą jego były słynne słowa: *veni, vidi, vici*. August natomiast potępiał w wojnie pośpiech i lekkomyślność, powtarzając nieraz gnomy: *σπεῦδε βραδέως* (Suet. Aug. 25, 5; cf. Gell. N. A. X 11, 5, Macrob. Sat. VI 8). Dodawał nadto wiersz z Eurypidesa „Fenicjanek“ (599): *ἀσφαλὴς γὰρ ἐστ' ἀμείνων ἢ θρασὺς στρατηλάτης*⁵⁹⁾ i taki zwrot: *sat celeriter fieri quidquid fiat satis bene* (Suet. ibid.).

Ta powolność i ostrożność w działaniach wojennych, przeniesiona na pole polityki, pozwoliła mu później szczęśliwie przezwyciężyć wszystkie trudności i pokonać głównego swego rywala, którego rozumem przewyższał. Starożytni przypisywali te sukcesy Fortunie cesarza, który sam w nią wierzyć się zdawał: wszak wysyłając swego wnuka, Gajusza Cezara, do Armenii, życzył mu wziętości Pompejusza, odwagi Aleksandra, fortuny własnej (Plut. apophth. Caes. Aug. 10). Plutarch, powtarzając te słowa Augusta⁶⁰⁾ w *de Fortuna Rom.* 7, zaznacza, „że istotnie owa Fortuna dała mu przewagę nad Cyceronem, Lepidusem, Pansą, Hirtiusiem, M. Antoniuszem, a obaliwszy tamtych, jego jedynie wyniosła do szczytów władzy książęcej — dzięki ich świetnym czynom, ra-

⁵⁹⁾ Appianus, Hist. Rom. VII 13 powiada, że hasłem Fabiusza Maximusa (Cunctator) było: „jedyną stosowną porą do walki jest konieczność“, i dodaje, że wyznawał je również August, „który także nie łatwo w walki się wdawał i raczej z rozmysłem niż z zuchwalstwem do dzieła się zabierał“. Cf. Polyæn. strateg. VIII 24, 4 oraz 6: „August o tych, którzy bez pożytku narażali się na niebezpieczeństwa, mawiał, że niczym nie różnią się od łowiących ryby na złotą wędkę“. (= Suet. Aug. 25, 6).

⁶⁰⁾ Tylko zamiast Aleksandra wymienia tu Scypiona.

mionom, zwycięstwom, flotom, [wojnom] i wojskom. Na jego bo-wiem korzyść i Cycero politykował i Lepidus wyprawę przedsię-wziął i Pansa zwyciężył i Hirtius poległ, i Antoniusz chuciom swym płużył; a nawet Kleopatę na karb Fortuny Cezara policzę, o którą to kobietę jakby o sterczącą rafę tak wielki imperator okręt swój rozbił i zgruchotał, aby jedyny ostał się Cezar". Mówi dalej Plutarch, że w czasach, kiedy jeszcze Antoniusza i młodego Cezara przyjaźń łączyła (tj. ok. r. 38, cf. Plut. Ant. 33), często po społu oddawali się grze w piłkę i w kostki, względnie urządzali zapasy i walki przepiórek lub kogutów. Kiedy w tych turniejach zawsze porażkę ponosił Antoniusz, rzekł doń jeden z przyjaciół, obdarzony sztuką wróżbiarską: „człowieku, po co wdajesz się z tym młodzieniaszkiem? Unikaj go! masz głośniejsze imię, jesteś starszy, władasz nad większą liczbą ludzi, narażałeś się w wojnach, wyróżniasz się doświadczeniem: lecz twój geniusz boi się jego geniusza, a twoja Fortuna, choć sama przez się jest wielka, schlebia jego Fortunie i przejdzie na jego stronę, jeśli się daleko nie usuniesz“⁶¹⁾.

Tak! w ciągu trzynastu lat cichej, lecz namiętnej walki o pierwszeństwo z Antoniuszem, popieranym przez Lepidusa, Fulwię, Luc. Antoniusza, Sex. Pompejusza i Kleopatę, pokazało się, że ten dziewiętnastoletni już młodzieniaszek, „którego udziałem była więcej niż dojrzała starość“ (Sen. clem. I 11, 1), wytrawniejszym był „graczem“, niż starszy i w bojach bieglejszy jego współzawodnik. Ale ileż złej krwi kosztowało go w 44 r. to niezasłużone pomiatanie przez dumnego konsula? Później, kiedy życie niejednej nauczyło go prawdy, słuchał z uśmiechem wyższości złośliwych docinków, w jakie do syta obfitowały bezimienne *libelli famosi* (Sen. clem. I 10, 3, Suet. Aug. 55) czy wiersze epigramatyka Furiusa Bibakulusa (Tac. ann. IV 34). Lecz wówczas młodzieńczość i krewkość jego natury inaczej bez wątpienia reagowały na te cierpkie zarzuty i obelgi, podobnie jak buntował się w duszy przeciw insynuacji, jakoby on nasłał na Antoniusza zbirów. Wyobraźmy sobie młodego Cezara, który „z wściekłością atakuje oszczerców i woła: właśnie przeciwnie sprawa się przedstawia; to ja przed Antoniuszem nie jestem bezpieczny — z powodu przywiązania do mnie ludu, jedyne, jaki posiadam, skarbu“ (Appian. b. c. III 39). Potem biegnie przed dom Anto-

⁶¹⁾ Por. prawie to samo w Ant. 33.

nusza, wykrzykuje to samo, wśród wszelakich przekleństw wzywa go do sądu, kłóci się z odźwiernymi, którzy mu bronią dostępu, bierze lud na świadka, że grozi mu mord ze strony Antoniusza itd. (Appian. *ibid.*). — Następuje pierwszy akt rzekomej samoobrony, a w istocie zemsty na butnym przeciwniku: Oktawian przekupuje weteranów ojca i przyciąga na swoją stronę dwa legiony Antoniusza. Staje się odłąd właściwie kondotierem, rozporządzającym dowolnie oddanymi mu żołnierzami. Ale na razie wrodzony spryt polityczny każe mu zezować w stronę senatu i Cicerona, i przybrać pozory obrońcy republiki przeciw godzącemu na jej wolność Antoniuszowi. Ten oblega D. Brutusa w Mutynie, Oktawian z woli senatu idzie z konsulami na odsiecz jednemu z morderców swego ojca! Cycero więc wraz z innymi mógł się chwilowo łudzić, że bez woli tego „złotego młodzieniaszka“ ani włos z głowy drugiego Brutusa i Kasjusza nie spadnie. Ale oczywiście stało się inaczej. Zemsta na Antoniuszu została chwilowo zaspokojona — lecz teraz senat zaczyna sobie tego „chłopczyka“ lekceważyć tak samo, jak przedtem urągał mu Antoniusz. Odnacza się innych, dwudziestoletniemu Oktawianowi odmawia się konsulat. W kołach senatorskich jedni nazywają go z przekąsem *puer* (Suet. Aug. 12, 1), drudzy (może Cycero, o którego poparcie znów Oktawian zabiegał — cf. epist. XI 20, 1, Vell. II 62 s. f., Plut. Cic. 46) zalecają w dwuznacznych słowach: „pochwalić młodzieńca, odznaczyć, wynieść“. Cezar jednak rozumie, że słowo *tollere* (= wynieść) może znaczyć także „usunąć z drogi“, więc interesowanych zapewnia, „że nie dopuści do tego, aby go można było usunąć“ (Cic. epist. I. c.). Tak, dokonawszy zemsty na Antoniuszu, mści się kolejno na opornych optymatach i na samej rzeczypospolitej. Łączy się z niedawnym „wrogiem“ (*hostis*) oraz z Lepidusem, i przemocą zdobywa konsulat (43 r.). Wszedłszy raz na drogę bezprawia, ponosi wszystkie konsekwencje nowego triumwiratu. Nie mamy żadnych po temu podstaw, aby proskrypcje Oktawiana uniewinniać, albo przypisywać im mniejszy zakres od tych, jakie na swym sumieniu miał Antoniusz. Co najwyżej na to się zgodzimy, że przez dwa dni Oktawian opierał się swym kolegom w podpisaniu wyroku śmierci na wczorajszego swego dobroczyńcę, Cicerona (Plut. Cic. 46). Zresztą był on zapewne w tej mało chwalebnej akcji bardzo dokładny, podobnie jak w przedsięwziętych w r. 42 na rzecz weteranów wywłaszczeniach (Tac. ann. I 10), gdyż akuratność we wszystkich czyn-

nościach przejął w spadku po swym wielkim wuju (Suet. Aug. 27). Wyrozumiałość była mu obca i w surowym postępowaniu z mieszkańcami Nursii po bitwie mutynieńskiej (Suet. Aug. 12), i z jeńcami po bitwie pod Philippi (Suet. Aug. 13), i z obywatelami Peruzji (Suet. Aug. 15), i z niewolnikami czy proskrybowanymi, których przygarnął Sex. Pompejusz, po tegoż klęsce pod Mylae (Mon. Anc. 25, Appian. b. c. V 131, Dio XLIX 12, Oros. VI 18, 33). Coraz nowe piętrzące się trudności budziły w nim upór i zaciekłość, pragnął ze swymi przeciwnikami uporać się gruntownie, chciał raz na zawsze „ugasić” i „zagrzebać” bunt obywatelskie, aby mu w wyraźnym już dążeniu do jedynowładztwa nie w drodze nie stało. Miał wreszcie dość tych wojen, do których z natury stworzony nie był, a które chwały wybitnego wodza bynajmniej mu nie przysporzyły, budzić natomiast mogły niechęć obywateli, zrażonych bezustannym rozlewem krwi bratniej. Dlatego już po zwycięstwie nad Sex. Pompejuszem (w r. 36) wygłosił Oktawian w senacie i przed ludem mowę (później osobno ją wydał), w której wyjaśniał całą swą dotychczasową politykę, wojnę domową uważał za stłumioną i obiecywał dawny ustrój całkowicie przywrócić, skoro tylko Antoniusz wyprawę partyjską ukończy i podobnie jak on sam — nadzwyczajnej władzy się zrzeknie (Appian. b. c. V 130 i 132). Czy na serio można było brać to oświadczenie lojalności wobec szwagra, z którym od 40 względnie 37 roku żył w pozornej tylko zgodzie, bacznie tymczasem obserwując jego przedsięwzięcia na Wschodzie w wojnach z Partami i z Armenią, jego płużenie w rozkoszach dworu Kleopatry i rozdawanie rzymskich prowincyj nieślubnym jej dzieciom, wreszcie jego definitywny rozwód z Oktawią? Od 36 do 32 roku trwało to zbrojne zawieszenie broni między obu przeciwnikami, to wzajemne kontrolowanie swych czynów, wyzyskiwane niewątpliwie przez Oktawiana na własną korzyść, a na niekorzyść zorientalizowanego rywala (cf. Plut. Ant. 55). Wreszcie, chcąc nieuchronnie z nim starcie przyspieszyć (od 33/2 Antoniusz się zbroid), kazał Oktawian tegoż testament, złożony u Westalek w Rzymie, otworzyć i na wiecu odczytać: w nim Antoniusz wśród swoich spadkobierców wymieniał także dzieci Kleopatry (Suet. Aug. 17). Uczynił to oczywiście w tym celu, aby zohydzić Antoniusza, „który się od obyczajów rzymskich wyrodził”⁶²⁾ (Suet. *ibid.*, cf. Plut. Ant.

⁶²⁾ Antoniusz zapisywał nadto w swym testamencie Kleopatrze bibliotekę królów Pergamu, a swoje zwłoki, gdziekolwiek by śmierć go zaskoczyła,

36; 54, Dio L 4, 2). Ale był to postępек bardzo nieszlachetny, na jaki nie zdobyli się przedtem ani Pompejusz ani Cezar; oni bowiem odnalezionych przypadkiem pism czy listów swych wrogów nigdy czytać nie chcieli. Pogwałcił nim Oktawian także prawa religijne, nakazujące szanować tajemnice, powierzone dziewicom Westy, które chyba tylko pod grozą przemocy testament wydały (cf. Plut. Ant. 58), a jednocześnie i prawa świeckie tj. *lex Cornelia de falsis leg.*, która za to surową stanowiła karę (Dig. I i XXXVIII). Stąd słusznie Plutarch nazywa ten czyn Oktawiana *ἀλλόκοτον καὶ δεινόν* (Ant. 58), a Dio *παράνομώτατον πρᾶγμα* (L 3, 4). Lecz skutek jego okazał się niezawodny; późniejszy August mógł chętnie się (Mon. Anc. 25), „że cała Italia i zachodnie prowincje dobrowolnie złożyły mu przysięgę i zażądały go na wodza w wojnie akcyjskiej, z której wyszedł zwycięzcą“.

Tak zakończyły się te trzynastoletnie zapasy dwóch ludzi o jedynowładztwo nad rzeszpospolitą rzymską. Pierwszy rewolucyjny krok dziewiętnastoletniego Oktawiana uznał senat rzymski z Cyceronem na czele, ostatni akt bezprawia utonął chyba rychło w niepamięci, skoro tę wojnę akcyjską oceniano powszechnie jako *bellum externum*, jako naturalną samoobronę wolnego narodu przed wschodnią tyranią. Kunktatorska polityka Oktawiana (*σπεῦδε βραδέως*) odniosła tym samym pełny triumf, a sprzyjająca mu stale Fortuna uczyniła go w 33 roku życia jedynym Rzymu władcą.

X.

Seneka utrzymuje (clem. I 11, 1—2), że Oktawian stał się łagodnym po wojnach domowych, a łagodność ta miała początek w skrusze za dawną srogość. Gdyby chrześcijański historyk, Orosius, pamiętał był o tych słowach Seneki, byłby może stworzył legendę o skruszonym i nawróconym grzeszniku, który oświecony dzięki nadprzyrodzonej łasce światłem prawdy — pragnął zmyć poprzednie swe winy i począł odtąd uszczęśliwiać oddany swej pieczy naród darami pokoju, gojąc rany, zadane wojnami, przebacząc zbłąkanym, dźwigając ich z upadku ku moralnemu ulepszeniu. Taka legenda byłaby w każdym razie historycznie prawdziwsza niż stworzona przez autora: „że w tym samym czasie,

polecał odwiedzić do Aleksandrii i pochować w grobowcu kochanki (Plut. Ant. 58, Dio L 3, 5).

kiedy August najtrwalszy pokój państwu zapewniał, wysługując się Temu, który właśnie wtedy miał przyjść na świat, aby głosić pokój wszystkim ludziom dobrej woli — on, władca doczesnego świata, lecz człowiek, nie pozwalał się nazywać „panem“ (*dominus*), wiedząc, że epitet ten należeć się będzie Temu, który między ludźmi się narodzi, jako pan wszechstworzenia“ (cf. Oros. Hist. adv. pag. VI 22, 3—5).

Pogańscy historycy trzeźwo i na ogół trafnie tę zmianę Oktawiana na lepsze tłumaczyli. Przeciwnicy jego tym, że czując się już pewny władzy (*potentiae securus*, Tac. ann. III 28), wobec braku jakiegokolwiek do niej współpretendenta (Tac. ann. I 2), nie widział potrzeby uciekania się do gwałtownych środków, jakimi posługiwał się za swego triumwiratu. Zwolennicy zaś Oktawiana usprawiedliwiali koniecznością naturalną jego bezprawia w wojnach domowych, których ani zacząć ani prowadzić uczciwymi środkami nie można (Tac. ann. I 9, Dio LVI 44, 1 sq.), względnie tym rzekomym przymusem, który każe poświęceniem nie wielu ofiar zapewnić ogółowi spokój (Tac. ann. I 9, Dio LVI 37, 3), wreszcie systemem współrządów i zależnością od woli dwóch innych triumwirów (Vell. II 86, 2, Dio XLVII 7, 3).

Wypada nam stwierdzić psychologicznie uzasadnioną słuszność niektórych z wyżej przytoczonych motywów. Oktawian, łamiący trudności i przeszkody, jakie mu stawiali w jego dążeniu do władzy Antoniusz, senat, mordercy ojca, Lucjusz Antoniusz, Sex. Pompejusz i znowu Antoniusz, jego główny i najbardziej niebezpieczny rywal, trwał przez długie lata w stanie wysokiego podniecenia i napięcia, które bardzo często wyładowywało się w aktach bezprawnych, samowolnych, nawet okrutnych. Jego gwałtowna i impulsywna natura zatracła w tych warunkach niezbędną równowagę ducha, a ogólne zdziczenie obyczajów, będące wynikiem długotrwałych wojen domowych, podsuwa mu złe praktyki, każe niekiedy wznosić się nie tylko ponad prawa, ale i uświęcone religią i poczuciem moralnym tradycje. System współrządów wzbudzał w nim stały niepokój i niepewność ograniczonej do zachodnich prowincji władzy. W umyśle jego niewątpliwie już na kilka lat przed wojną akcyjską, w miarę dojrzewania wieku i zdobytego doświadczenia, kielkowała myśl zorganizowania państwa na nowych podstawach, według jednej przewodniej idei, niezmaconej ciągłymi kompromisami, ciągłym oglądaniem się na tego, który w każdej chwili mógł mu plany pokrzyżować. Usu-

nięcie tego przeciwnika stało się dlań nakazem wewnętrznym z chwilą, gdy ten zaczął prowincjami rzymskimi dowolnie rozporządzać, i nie myśląc wcale o złożeniu władzy triumwira — stopniowo przedzierzgnął się w orientalnego satrapę. Z chwilą pokonania tego współzawodnika, dla którego obok siebie w państwie miejsca nie widział, Oktawian poczuł się *potentiae securus*, i od-tąd wraca mu pewność siebie oraz zachwiana dotychczas równowaga ducha; równocześnie lepsze instynkty znów wzięły w nim górę nad instynktami niskimi. Jednak sam proces psychiczny, wiodący Oktawiana-triumwira do Augusta, pełnego mądrości i dobroci księcia pokoju, był już od dawna przygotowywany. W jaki sposób nowy pan Rzymu swej przemianie wewnętrznej od razu dał wyraz ?

Sam cesarz, spisując na starość swe czyny, tak mówi (Mon. Anc. 3): „jako zwycięzca oszczędzałem wszystkich obywateli, którzy o moją łaskę prosili“. Słowa te słusznie odniósł Velleius (II 86, 2) do łaskawości Oktawiana, jaką okazał po wojnie akcyjskiej wobec otwartych stronników Antoniusza: „zwycięstwo zaś było najłaskawsze i nikogo nie stracono, prócz bardzo niewielu i takich, którzy się nie przemogli, aby o łaskę dla siebie prosić“. Seneka (clem. I 10, 1) wymienia cały szereg osób, którym Oktawian przebaczył, a których późniejszą przyjaźń „łaskawości swej zawdzięczał“.

Rozpoczyna więc Oktawian od aktów łaski. Seneka (l. c.) dodaje nieco trywialną uwagę: „boć gdyby nie był przebaczył, nad kimże byłby panował ?“ Chęć zjednania sobie tą drogą popularności ziomków, którymi miał rządzić, nie przynosi Oktawianowi bynajmniej ujmy, świadczy raczej o zdrowym zmyśle politycznym, który kazał mu wstępować w ślady przybranego ojca, wielkiego Juliusza Cezara. Znana jest wspa-niałość dyktatora wobec pompejańczyków: już w czasie wojny przebaczał tym, którzy oręż składali, wziętych do niewoli wolno puszczał, a takich tylko ścigał, którzy mu z bronią w rękę czoło stawili (cf. Cic. Lig. VI 19, Deiot. XII 34). Spośród zaś innych, którzy po zwycięstwie zdani byli na jego łaskę, wystarczy wymienić tylko M. Marcellusa, Q. Ligariusza, Deiotarusa, a przede wszystkim ich obrońcę, Cycerona. Otóż w tych mowach obronnych swego dawnego poplecznika, wygłoszonych przed Cezarem w latach 46 i 45, mógł Oktawian do syta nacytać się o tym, co to jest łaskawość, dobrotliwość, ludzkość, mi-

łosierdzie (*clementia, lenitas, liberalitas, humanitas, misericordia*), jakie są ich zasady i jakie nagrody... przynajmniej w tak górnio brzmiących zwrotach⁶³⁾: łagodność przy najwyższej władzy świadczy o niesłychanej i prawie boskiej mądrości (Marcell. I 1), jest wielką zasługą prywatne urazy składać na ołtarzu rzeczypospolitej (ibid. 3), gdybyś na tak wysokim stopniu szczęścia nie znalazł, Cezarze, w tobie samym nieprzebranego skarbu dobroci... okropna żalność nastąpiłaby po twoim zwycięstwie (Lig. VI 5), za owego nawet dyktatora (Sulli), który śmiercią karał kogo nienawidził, nikt na drugiego nie skarżył. Sam kazał zabijać bez niczyjej namowy... Ale to jego okrucieństwo znalazło w kilkanaście lat potem mściciela w samym Cezarze (Lig. IV 12), obce nam są te obyczaje: posuwać nienawiść aż do krwi pragnienia, zwyczaj to jest albo lekkomyślnych Greków, albo dzikich barbarzyńców (Lig. IV 11), nawet największe czyny wojenne przypisuje się nie tylko wodzowi, lecz po części żołnierzom, po części Fortunie: sława łaskawości jest dowodem rozumu jednostki (Marcell. II 6—7), zwyciężyć siebie samego, gniew pohamować, miarkować się w zwycięstwie, podnieść obalonego przeciwnika — znaczy upodobnić się do bóstwa (Marcell. III 8), nie bardziej ludu nie ujmuje jak dobroć; żadna z wielu cnót nie wzbudza w nim większego podziwu, większej miłości, jak łaskawość. Niczym ludzie nie zbliżają się więcej do bóstwa, jak ratując ludzi. Na wysokim stopniu Fortuny nie ma nic większego jak to, że możesz ocalić mnóstwo nieszczęśliwych (Lig. XII 38), uczynisz zapewne dla litości, coś odmówił gniewowi. Jest wiele pomników twojej łaskawości, świadczy o niej najbardziej błogi stan ludzi, którym przebaczyłeś (Deiot. XIV 40), czytając o walecznych czynach, słyszymy głównie dźwięk surm i zgiełk walczących: a słuchając o czyjejs łaskawości, ludzkości, sprawiedliwości, mądrości, umiarkowaniu w gniewie i w zwycięstwie, które z natury jest harde i zuchwałe — zapalamy się i miłujemy tych nawet, których nigdy nie widzieliśmy (Marcell. III 9), znikną kiedyś pomniki zwycięstw, czas bowiem wszystko strawi — ale dzieła sprawiedliwości i ludzkości coraz jaśniejszym świecić będą blaskiem (Marcell. IV 12), o przedziwna łaskawości, godna podania z należytą pochwałą potomnej pamięci przez usta mówców, na karcie dziejów, przez świadectwo pomników (Lig. II 6), wielkie dobrodziejstwa, nie-

⁶³⁾ Według przekładu Rykaczewskiego.

wymowna wspaniałomyślność, wyjątkowa mądrość — są najwyższym i jedynym dobrem; taki bowiem jest blask prawdziwej chwały, taka wielkości duszy i szlachetnych uczuć godność, że one właśnie zdają się być darem cnoty, a wszystko inne od Fortuny pożyczonym datkiem (Marcell. VI 19, cf. Deiot. XIII 37), od twego życia zależy życie wszystkich, a nieśmiertelna rzeczpospolita polega na tchnieniu jednego śmiertelnika (Marcell. VII 22), do ciebie jednego Cezarze, należy podźwignąć to, co burza wojenna obalić musiała, a co, jak widzisz, pokodem na ziemi leży: ustanowić sądy, przywrócić sumienność, ukrócić swawolę, pomnożyć ludność; słowem wszystko, co się rozchwiało i rozprzęgło, ująć w kluby surowymi prawami (Marcell. VIII 23), wszak w tak okropnej wojnie domowej wstrząśniona rzeczpospolita utraciła wiele blasku godności, wiele podpór stałego bytu; zagoić ci trzeba wszystkie rany, które nam wojna zadała, a których prócz ciebie nikt uleczyć nie może (Marcell. VIII 24), żyjesz nie tylko dla siebie; a ponieważ twoje czyny oddały ci teraz w ręce zbawienie wszystkich obywateli i całą rzeczpospolitą, nie tylkoś całego dzieła nie dokonał, ale jeszcze fundamentów do niego nie założyłeś (Marcell. VIII 25), potomność zdumiewać się będzie, czytając o twoich wyjątkowych czynach wojennych. Lecz jeśli nie ugruntujesz rzeczpospolitej mądrą radą i mądrymi prawami, imię twoje błakać się tylko będzie, ale stałego siedliska nie znajdzie, bo poza chwalcami znajdują się tacy, którzy dopatrzą się braku czegoś, co jest najważniejsze: ugaszenie pożaru wojny domowej szczęśliwością ojczyzny (Marcell. IX 28).

Przytaczając powyższe cytaty z mów „błagalnych“ Cyncerona, świadomie wkroczyliśmy w sferę tych wpływów, jakim niewątpliwie ulegał umysł dojrzałego już Oktawiana, który po zwycięstwie akcejskim musiał zastanowić się nad metodami rządzenia i urzędowania państwa, skołatanego tyloletnimi wojnami domowymi. Strona etyczna tych rządów wedle wyobrażeń starożytnych wydawała mu się oczywiście równie ważną jak szukanie najlepszej formy ustroju państwa. O tej teoretycznie rozprawiał także Cyncero w dawniejszym swym piśmie „o Rzeczypospolitej“ (lata 54—51). Nie możemy tu roztrząsać kwestii, w jakim stopniu Oktawian przejął się ideami politycznymi wielkiego konsulara ze schyłku rzeczypospolitej. Wystarczy nam wspomnieć, że Cyncero, idąc za Arystotelesem, z trzech form rządu za najlepszą uważa

monarchię⁶⁴), jakkolwiek bardziej mu się uśmiecha mieszany system rządów (rep. I 45). Ale w piątej i szóstej księdze (na początku) dzieła znów wracał do idei monarchicznej i szkicował doskonały obraz takiego *rector rerum publicarum, moderator reipublicae, princeps civitatis*. Z zachowanych fragmentów widać, że żądał od niego znajomości prawa, bez którego nikt nie może być *sprawiedliwym*⁶⁵) (rep. V 3); żądał, żeby wszczepiał w obywateli poczucie wstydu i dbałość o opinię, doskonalać prawa i obyczaje: wstyd bowiem, nie mniej jak bojaźń, powinien ich od złego powstrzymywać (rep. V 4). Sam kierownik musi dbać o szczęśliwość państwa, polegającą na potędze, zamożności, sławie i cnotach obywatelskich (rep. V 6). Jego osobiste zalety są: cnotliwość, pracowitość, aktywność (*industria*) i przewidywanie (*prudencia a providendo*) [rep. V 7, VI 1]. Na końcu mówił Cicer o nadziemskich i wiekuistych nagrodach, jakie czekają ludzi dobrze około rzeczypospolitej zasłużonych (*Somnium Scipionis*).

Nawet pobieżne porównanie „Rzeczypospolitej” z mową *pro Marcello* wykazuje, że oba te pisma zawierają wiele myśli wspólnych; etyczne zaś i praktyczne przykazania dla władcy są w mowie podkreślone dobitniej, co po części wynika zapewne z fragmentarycznego stanu, w jakim zachowały się nam piąta i szósta księga dzieła *de republica*. Cicer, wygłaszając mowę dziękczynną wobec Cezara, łudził się jeszcze, że on przywróci państwu dawny ustrój i stanie się owym wymarzonym *rector* czy *princeps civitatis*. Ale już w mowie za Dejotarem (XII 33) z całą ostrożnością i rzekomą niewiarą przytacza „brukowe plotki złośliwców”, rozsiewane o Cezarze: „że jest nie lubiany, uważany za tyrana, że ustawienie jego posagu między królewskimi oburzyło przeciw niemu umysły, że mu prawie nigdy oklasków nie dają”. Przyszłość dowiodła, że rady i przestrogi Cicerona, nie trafiwszy do uszu dyktatora, stały się zbawienne dla jego przybranego syna. Ten bowiem, nauczony przykładem ojca, umiał unikać wszel-

⁶⁴) Cf. rep. II 43: „...sed ita, quoad statum suum retinet: is est autem status, ut unius perpetua potestate et iustitia omnique sapientia regatur salus et aequabilitas civium. — W rep. I 54 i 56 oraz II 48 uważany jest monarcha za ojca wszystkich obywateli; w rep. I 61 i 64 oraz II 52 sławi autor *sprawiedliwego* monarchę (*iustum dominum*), któremu przeciwsławia tyrana, malując jego obraz w ponurych barwach (rep. II 49 i 50).

⁶⁵) O *iustitia* jako podstawie każdego państwa, bez względu na jego ustrój, była mowa w trzeciej księdze dzieła o Rzeczypospolitej.

kich pozorów tyrana, nie pozwalając sobie nazywać nawet *dominus aequus et bonus* (Suet. Aug. 53), zachowując natomiast na oko dawne formy republikańskie.

XI.

Gniew i zawziętość (*ira, iracundia*) według pojęć stoickich (por. Senekę, Plutarcha, też Cyserona) jest tym afektem, który wiedzie do okrucieństwa, będącego zaprzeczeniem wszelkich łagodniejszych i szlachetniejszych uczuć ludzkich. Ulegał mu często Oktawian w młodzięcym, dojrzałym, a nawet starszym wieku, ale na szczęście miał on w swym otoczeniu osoby, które go w jego zapędach mściwości hamowały. Wymienimy tu Agryppę i Mece-nasa, oraz dwie kobiety: siostrę Oktawię i małżonkę Liwię. Okta-wia była *carissima soror* Augusta (Sen. dial. XI 15, 3). Owdo-wiawszy po G. Klaudiuszu Marcellusie (cs. 50 r.), wychodzi za Antoniusza w r. 40, jako ofiara politycznych kombinacji brata. Nie mogło być szczęśliwe to małżeństwo, gdyż Antoniusz zajęty już był Kleopatą, z którą też w 36 r. zawarł nielegalny według pojęć rzymskich związek ślubny. Oktawia jednak kochała roman-tycznego, choć niewiernego, małżonka, ona załagodziła wybuch wojny między obu szwagrami, skłoniwszy brata do porozumienia i zawarcia pokoju w Tarencie (w r. 37). Pokój ten był sztuczny i tylko na krótko odwlekl gotującą się burzę. Antoniusz wyrusza na Wschód przeciw Partom, żegna się na Korcyrze z Oktawią i odsyła ją wraz z dziećmi do Rzymu. Było to ostatnie pożegnanie. Wprawdzie jeszcze w 35 r. Oktawian, kiedy Antoniusz żądał od niego obiecanych w układzie tarenckim posiłków, odsyła mu nie-dobitki wypożyczonych na wojnę sycylijską okrętów, a wraz z nimi — Oktawię. Ale oburzony tą odmową Antoniusz — dzięki intrygom Kleopatry (Plut. Ant. 53) — unika widoku małżonki i poleca jej przez posłańców natychmiast z Aten do Rzymu powró-cić. Oktawian, tym postępkami szwagra do żywego dotknięty, każe siostrze dom Antoniusza w stolicy opuścić. Lecz Oktawia temu się opiera i prosi brata: „jeśli nie masz żadnej innej do wojny przyczyny, jak tylko wyrządzoną mi przez Antoniusza krzywdę, puść ją w niepamięć; boć nawet słyszeć szpetnie będzie, że dwaj najwięksi imperatorowie, jeden z powodu miłostek, a drugi przez kobietą zazdrość — wojnę domową wzniecili“ (Plut. Ant. 54). Po raz więc drugi zażegnała Oktawia zbrojny zatarg między Oktawianem i Antoniuszem; a w zamian za czułą

opiekę nad dziećmi, jakie miała z Antoniuszem, i tymi, które po Fulwii zostały, w zamian za protegowanie przed bratem nasyłanych przez męża przyjaciół — doczekała się listu rozwodowego w r. 32: „i opuściła dom męża wraz z wszystkimi jego dziećmi... płacząc i los swój winiąc, że ją także między przyczyny wojny policzą“⁶⁶⁾ (Plut. Ant. 57).

Liwia, trzecia małżonka Augusta, z którą przeżył wiele lat szczęśliwych, także pewien wpływ na niego wywierała. Píše o niej Tacyt (ann. V 1): „czystość jej obyczajów była dawnego pokroju“⁶⁷⁾, uprzejmość przekraczała miarę, dawnym zalecaną niewiastom: jako matka namiętna, jako żona pobłażliwa, pozostawała w pełnej zgodzie z polityką małżonka, a obłudą syna“. W polityce cesarza zapewne ona ważniejszej roli nie odegrała, prócz tej, która zmierzała do zapewnienia tronu swemu synowi z pierwszego małżeństwa, Tyberiuszowi (cf. Tac. ann. I 3 i 5). Umiała jednak krewkiego małżonka w wybuchach gniewu powściągać i surowość jego wyroków łagodzić. Seneka (clem. I 9, 2—12) i Dio (LV 14, 1—22, 2)⁶⁸⁾ zamieszczają obszerną opowieść o spisku L. Korneliusza Cynny, wnuka Gn. Pompejusza, na życie Augusta (po r. 30) i o roli, jaka przypadła Liwii w uśmierzeniu gniewu cesarza. August, uwiadomiony naprzód o wszystkim, spędza bezsenność, rozważając, jak ma postąpić. Z jednej strony widzi konieczność unieszkodliwienia niebezpiecznej jednostki, z drugiej wzdyga się przed nowym krwi rozlewem i stwierdza ze smutkiem, że jego własne życie nie przedstawia dlań wartości, skoro ciągle musi je kaźnią obywateli zabezpieczać. Wtedy zbliża się doń Liwia z tymi słowy: „czy zgodzisz się na radę niewieścią? Uczyni to, co zwykli czynić lekarze, którzy próbują przeciwnych środków, skoro zwyczajne zawiodą. Surowością niczego dotąd nie wskórałeś (tu wylicza poprzednie spiski): teraz spróbuj, jaki będzie miała skutek łaskawość (*clementia*). Przebacz L. Cynniel

⁶⁶⁾ Znanie są dalsze jej tragiczne losy: traci (w r. 23 przed Chr.) syna z pierwszego małżeństwa, Marcellusa, pełnego nadziei młodzieńca, ożenionego z córką Augusta, Julią, i przeznaczanego na następcę tronu. Odtąd oddaje się czarnej rozpacz, stroni od Liwii i brata (cf. Sen. dial. VI 2, 3—5).

⁶⁷⁾ Seneka (dial. VI 4, 3) nazywa ją *feminam opinionis suae custodem diligentissimam*.

⁶⁸⁾ Pełne prostoty opowiadanie Seneki urosło u Diona na prawdziwą mowę doradczą (*suasoria*); niema w niej akcji, która niknie i gubi się wśród przydługiej i nudnej mowy Liwii.

Schwytano go na gorącym uczynku: już on zaszkodzić tobie nie może, ale może twojej sławie dopomóc". August zadowolony, że znalazł taką obrończynię, podziękował małżonce, kazał do siebie Cynnę przywołać i winę mu darował. Odtąd i w nim znalazł przyjaciela i przez nikogo innego więcej nie był zagrożony. — Wolno nam przypuścić, że nie był to jedyny wypadek, w którym ustępowstwo wobec Liwii wyszło Augustowi na dobre.

Mecenas, potomek dostojnego rodu, serdeczny przyjaciel Augusta, pełniący podczas jego nieobecności funkcje prezydenta miasta czy namiestnika na całą Italię, kiedy indziej znów dyplomaty z powodu swego ugodowego charakteru, był człowiekiem wyjątkowej kultury. Nawet Seneka, który go jako epikurejczyka w życiu i pismach ⁶⁹⁾ dość złośliwie krytykuje, wyraźnie zaznacza: „najwyższą przyznaje się chwałę jego łagodości: oszczędzał oręża, unikał krwi rozlewu“ (epist. 114, 7). Jako człowiek zrównoważony, mający w sobie coś z typu Petroniuszowego, odczuwał niewątpliwie wstręt do wszelkich postępów gwałtownych, objawów mściwości i srogości, przeciwnych jego pojęciu *humanitatis*. Dio opowiada (LV 7), że śmierć Mecenasas (8 r. przed Chr.) bardzo Augusta dotknęła; że między wielu innymi zasługami tę również Mecenas posiadał, iż umiał wybuchały namiętności i gniewu cesarza poskramiać (1). Referuje następnie takie zdarzenie: pewnego razu zamierzał August jako sędzia wiele wyroków śmierci wydać. Mecenas usiłuje przez tłumy otaczających do niego się precysnąć. A kiedy mu się to nie udało, napisał na tabliczce te słowa: „wstań wreszcie, kacie“, i wrzucił ją do fałdów jego sukni. Skutek był taki, że cesarz nikogo na śmierć nie skazał i trybunał sędziowski zaraz opuścił (2). A nie tylko nie oburzał się za taką śmiałość, lecz przeciwnie „cieszył się, że surowość, do jakiej temperament i przymus stosunków często wbrew przystojności go unosiły, łagodziła otwartość jego przyjaciół. Najwymowniejsze zaś świadectwo dał przez to zasługom swym Mecenas, że mimo sprzeciwiania się wybuchom namiętności Augusta cieszył się jego poufałą przyjaźnią i ogólnie był lubiany“ (3—4).

Człowiekiem, któremu Oktawian najwięcej zawdzięczał w zdobywaniu i utrwalaniu swej władzy, był bezsprzecznie Agryppa (cf. Dio LIV, 29, 3). W przeciwieństwie do Oktawiana nie był Agryppa kunktatorem, lecz natychmiast czyn z postanowieniem

⁶⁹⁾ Cf. Suet. Aug. 86 (krytyka Augusta).

łączył (cf. Vell. II 79, 1). Seneka tak o nim pisze (epist. 94, 46): „mąż wielkiego ducha, który jedyny z tych, co się w domowych wślawili i wynieśli wojnach, błogosławieństwem był dla ogółu“. Z niskiego pochodzący stanu, a do najwyższych w państwie wyniesiony godności i niemal Augustowi w nich równy, wszystkich swych wpływów i zdolności dla dobra publicznego używał (cf. Dio LIV 29, 2). Był to człowiek najbardziej w Rzymie popularny, dzięki swej rzadkiej ofiarności na cele publiczne. August niesłychanie go cenił, „ponieważ był mu doradcą i pomocnikiem we wszystkich jego czynach humanitarnych, sławnych i dla ogółu pożytecznych“ (Dio LIII 23, 4). Stanąwszy na świeczniku jedynie dzięki osobistym zasługom, był on ambitny i drażliwy (cf. Vell. II 79, 1. II 93, 2). Czytamy u Swetoniusza Aug. 66): „doświadczał August nieraz braku cierpliwości u M. Agryppy, a b r a k u d y s k r e c j i (*taciturnitatem*) u Mecenasa, gdyż tamten z powodu lekkiego podejrzenia o obojętność i dlatego, że Marcellusa wyżej nad niego ceniono, wszystko porzucił i do Mytileny się udał, ten zaś tajemnicę odkrycia spisku Mureny żonie swej Terencji zdradził“. — Mecenas, pan z panów, nie dbał o żadne odznaczenia, powiedział raz żartobliwie do Augusta, że do tego już doszło, iż Agryppę albo zabić albo zięciem uczynić należy“. — Takie powiedzonka świadczą w każdym razie o bardzo intymnym stosunku, jaki panował między Augustem a obu jego przyjaciółmi. Stąd nie dziw, że cesarz, zwłaszcza w starości, przedwczesną ich śmierć (Agryppa umarł w 12 r. przed Chr.) głęboko odczuwał. Donosi nam Seneka (benef. VI 32, 2), że cesarz, uświadomiony wreszcie o wszystkich niecotach córki swej, Julii, popadł w straszny gniew i ogłosił je w edykcje publicznym. Później żałując, że raczej hańby swego domu nie przemileczał, tak się odezwał: „nie takiego nie byłoby mi się wydarzyło, gdyby żył Agryppa albo Mecenas“. Słowa te najlepiej określają zbawienny wpływ obu tych ludzi na porywczego z natury Augusta.

Obydwaj też chyba byli wtajemniczani w *arcana dominationis* cesarza, skoro ten na niedyskrecję Mecenasa niekiedy się użalał. A przecież Mecenas nawet swemu druhowi, Horacemu, nie zdradzał tajemnic⁷⁰⁾ polityki zewnętrznej Augusta (Hor. sat.

⁷⁰⁾ Wspomniany wyżej Murena był rodzonym Terencji bratem (Dio LIV 3, 5). Według Plutarcha (apophth. Caes. Aug. 7) zatrzymał August przy sobie Athenodorosa o rok dłużej nie tylko dlatego, że go od wybuchów gniewu

II 6, 52 sqq.), poruszając w towarzyskich z nim pogawędkach tylko same drobnostki codziennego życia (ibid. 43 sqq.). Zapewne też Agryppa w niezachowanej nam autobiografii, z której korzystał jeszcze Pliniusz starszy (cf. H. N. XXXVI 24, 17), tajemnic, zwłaszcza wewnętrznej polityki swego przyjaciela, na światło dzienne nie wydobywał. Cała zatem rozwlekła „mowa doradcza“ (*suasoria*) Agryppy u Diona (LII 2—13), w której ten wielki wódz i mąż stanu odradza Augustowi objęcie władzy monarszej, przedstawiając wszelakie jej ujemne strony (jak brak umiarkowania ze strony panującego, niechęć ludu rzymskiego, który tej formy rządu nie nawidzi i nią się zdemoralizuje, rzekomą wyższość wolnych ustrojów państwowych nad jedynowładztwem, ogrom prac, którym jeden nie podoła, a które uznania nie znajdują) i namawia go, aby całą władzę, po nadaniu praw państwu, złożył, idąc za przykładem Mariusza, Sulli, Metellusa, a nie Cynny, Sertoriusa, Pompejusza, Juliusza Cezara, których zakusy samowładcze zgubiły — jest fikcją retoryzującego historyka; kończy on ją stereotypowym ostrzeżeniem przed tyranią, w jaką zwykle monarchia się wyradza (c. 13, 6 sq.). — Tak samo nierealna jest druga mowa, jaką rzekomo do Augusta wygłosił Mecenaz (Dio LII 14—40); w niej historyk rozwija idealny, po części za czasów Alexandra Sewera urzeczywistniony, program rządów dobrego księcia.

XII.

„W zawieraniu przyjaźni był August wstrzeźliwy, ale dochowywał ich z całą wiernością. A umiał on nie tylko cnoty i zasługi każdego z przyjaciół należycie ocenić, lecz także błędy i uchybienia znosić, o ile one pewnej miary nie przekraczały“ — czytamy u Swetoniusza (Aug. 66 in.). W takim ujmowaniu kwestii przyjaźni ukazuje się nam cesarz jako adept filozofii neostoickiej⁷¹⁾. Surowe nauki dawnej Stoi nie uznawały stopni pośrednich między cnotami a występkami. Szydzi z nich, jak wiadomo, Horacy w sat. I 3, zalecając w wymownych słowach

powściągał, ale i z powodu jego dyskrecji, cytując pod jego adresem wiersz Semonidesa z Amorgos (frg. 107): *ἔστι καὶ οὐκ ἔστιν ἀνιδούτων γέρας*. Nie jest wykluczone, że i taki *confessor spiritualis*, jakim był Athenodorus, był wtajemniczany w arkana polityki cesarza.

⁷¹⁾ Naturalnie nie bez domieszki epikurejskiej, którą też widzimy w Horacego sat. I 3.

tolerancję wobec błędów przyjaciół (v. 26—37, 49—54). Podobnie późniejszy eklektyk, Seneka, sławiący niejednokrotnie przyjaźń (por. np. dial. IX 7, 3 sqq.), radzi w wyborze przyjaciół kierować się hasłem: „za najlepszego niech ten uchodzi, kto jest najmniej złym“. Otóż dzięki bystrym badaniom H. Markowskiego⁷²⁾ wiemy, że Oktawian pozostawał przez długie lata pod bezpośrednim wpływem nauk dwóch filozofów neostoickich: Arejosa (od r. 44—35) i Athenodorosa (od r. 35—31). Wiemy dalej, że „oni, w przeciwieństwie do Stoików starszych, którzy uważają łaskawość (*clementia*) i miłosierdzie, ubłaganość i przebaczenie za głupotę i lekkomyślność, za nikczemność i niezdolność do karania — z średnią i nową Stoą zaliczali łaskawość do zalet, zdobiących szczególnie wielkiego wodza i znakomitego władcę“⁷³⁾. Cytuje nadto Markowski ważne dla nas świadectwo Zosimosa (I 6, 2): „Oktawian, jak się zdawało, z umiarkowaniem sprawował rządy od chwili, kiedy zwłaszcza zaczął słuchać rad Stoika Athenodorosa“, a ja przypomnę tu dwa ustępy z satyry cesarza Juliana pt. *Caesares* (p. 309 A—C i 326 A—B). W pierwszym zjawia się Oktawian, podobny do kameleona, z promiennym wzrokiem, a Sylen woła: „cóż to za pstrobarwne zwierzę? Co też złego zamierza nam zrobić?“ Ale Apollo go uspokaja: „bądź cicho! oddam go Zenonowi i tak go przeistoczę, że jak czyste złoto będzie wyglądał. Chodź tutaj, Zenonie, weź tego wychowanka pod twoją opiekę“. Ten wyklada mu swe dogmaty i „zmienia go w rozumnego i umiarkowanego człowieka“. — W drugim ustępie Oktawian referuje naprzód swe zwycięstwa w wojnach domowych (z Brutusem, Sex. Pompejuszem i Antoniuszem pod Akcjum), po czym dodaje: „następnie tak podatnym okazałem się wobec filozofii, że nawet wolnomyślność Athenodora znosiłem bez niechęci, lecz owszem z przyjemnością, a czciłem tego męża jak mistrza lub raczej jak ojca. Arejosa mienię nawet moim przyjacielem i towarzyszem stołu, i wogóle nigdy przeciw filozofii w niczym nie przeszkrobałem“. — Według Markowskiego (l. c. p. 594) Arejos i Athenodoros zwracali również uwagę młodego Cezara na polityczne nauki Platona, zwłaszcza na tegoż dzieło o rzeczypospolitej, z którego August miał czerpać podniety w szukaniu najlep-

⁷²⁾ Doradcy filozoficzni Augusta (Przegląd klasyczny 1937 III 8, str. 571—594).

⁷³⁾ Ibid. p. 592.

szego ustroju państwowego. Że bliższym w każdym razie i bardziej uchwytym (jako rdzennie rzymski) był mu wzór Cyclerona, nie ulega, jak sądzę, żadnej wątpliwości.

Zatem August byłby tym pierwszym władcą rzymskim, którego umysł i serce kształtowała filozofia, podobnie jak ukształciła ona później pojęcia czy marzenia Marka Aurelego i Juliana. Mimo woli nasuwa się tu także ze względu na rażący kontrast porównanie z Neronem. I on znalazł mistrza, który bardzo wymownie wpajał w młodego cesarza zasady i potrzebę „łaskawości“, chcąc zapobiec tkwiącym w nim instynktom okrucieństwa. A jednak nie zdołał Seneka utrzymać swego ucznia w granicach etyki neostoickiej i od zbrodni odwieść, gdyż lepsze instynkty nie leżały w tegoż naturze, a ich krótkotrwałe pozory z zewnątrz były zapożyczone.

Nie wiemy, jaką formę zewnętrzną i jaki styl miały pisma etyczne Athenodorosa. O ile zawarte w nich rady i wskazówki podane były w tak ujmującej formie, jaką podziwiamy w dialogach Seneki, to z pewnością August chętnie w ich lekturze się zagłębiał. Wiemy natomiast, że młodemu Cezarowi podobały się wydane w r. 35 satyry (pierwszej księgi) Horacego, którego może w tym czasie przedstawił mu Mecenaz. Przeczytawszy te dziesięć satyr czyli gawęd, charakterem swym do cyniczno-stoickiej diatryby tak bardzo zbliżonych, nazwał je Oktawian *bona carmina* (sat. II 1, 83). Zapoznał się więc oczywiście i z drugą księgą, która ukazała się w 30 r., a później (od 20 r.) żywo interesował się listami (*sermones*) Horacego i pisał nawet do poety z pewnym żalem: „wiedz, że na ciebie się gniewam, ponieważ w tyłu tego rodzaju pismach ze mną specjalnie nie rozmawiasz; czyż obawiasz się, żebyś u potomnych na niesławę sobie nie zarobił z tego powodu, że uchodziłbyś za mojego przyjaciela?“ (Suet. *vita* Hor. p. 46 R.). W ten sposób dopominał się cesarz listu, sobie wyłącz- nie poświęconego; i taki właśnie napisał poeta w epist. II 1.

Satyry, a po części i listy Horacjusza, mogły stać się kodeksem moralności dla każdego, więc i dla Augusta, który tak pragnął, aby poeta swobodnie z nim gawędził, „jak gdyby był jego współbiesiadnikiem“ (Suet. *v. H.* p. 45 R.). W tym zwierciadle mógł się do głębi przejrzeć i szukać drogi do udoskonalenia wewnętrznego. Obok parenez filozoficznych Athenodora, te rady, podawane w formie wolnej od przymusu i natręctwa, okraszone żartem, mogły mu być drogowskazem na ten okres rządów, który,

nie dotknięty już szaleem wojen domowych, nadawał się do pielęgnowania takich zalet jak równowaga duszy (sat. I 3, 9. II 7, 10; 23; 111), umiarkowanie (sat. I 1, 106: *est modus in rebus...*, epist. II 2, 144: *...modosque ediscere vitae*), ofiarność wobec przyjaciół i na rzecz państwa (sat. I 1, 88. II 2, 101), przebaczenie cudzym błędom i wglądanie we własne (sat. I 3, 25; 34; 51; 68; 73. II, 3, 300, II 7, 22), unikanie bezmyślnego okrucieństwa i mściwości za drobne czyjeś przewinienia (sat. I 3, 80), skoro sam postęp kultury uczy nas złagodzenia obyczajów (sat. I 3, 104), wyrzekanie się niemoralnych stosunków miłosnych⁷⁴), które i niebezpieczne bywają i są dowodem niewoli ducha (sat. I 2, 41; 127. II 7, 46—71), dążenie do *frugalitas* w jedzeniu, której, jak wiadomo August hołdował (sat. I 6, 116. II 2. II 7, 103 — cf. Suet. Aug. 76) itd. itd. Któż piękniej od Horacego mówił o własnym doskonaleniu się etycznym (sat. I 6, 65; 84), któż przyznawał się tak otwarcie do błędów, choć mniejszych (sat. I 3, 20. I 4, 130)? Z nim August mógł sobie przywodzić: „stąd całkiem wolen od tego, co tylko / zgubę przynosi, odganiać muszę od siebie powszednie / grzeszki, a które mi łatwo mógłbyś odpuścić; być może, / że mi ich liczbę uszczuplą nawet późniejsze me lata, / szczery przyjaciel i własny namysł”⁷⁵) (sat. I 4, 129 sqq.). Dogadzać wreszcie ambicji Augusta musiało porównanie go z idealną postacią bohatera rzymskiej republiki, Scypiona młodszego (siebie porównywał Horacy z jego druhem, satyrykiem Lucyliuszem) [sat. II 1, 17; cf. epod. 9, 25]; Horacy wcale wyraźnie stawia Augustowi Scypiona jako wzór ludzkości, kultury, szczerości i prostoty w obejściu (v. 65 sqq.), a rolę własną jako mentora młodszych i starszych pokoleń tak określa w liście do Augusta (epist. II 1, 126): „kształci młodzieńcze, jęklive usta chłopacków poeta, / uszy ich wcześniej od sprośnych rozmów odrywa, a później / też uszlachetnia ich serca, rady życzliwe podając; / lecząc zaś szorstkość i zazdrość, skłonność do gniewnych wybuchów, zacne im czyny wyklada...”.

⁷⁴) Por. anegdotę o Athenodorze, który cesarza od nich „praktycznie” odwozili (Dio LVI 43, 2, 3).

⁷⁵) Przekład Mottego.

Tak zatem własny namysł, wiek, szczerzy przyjaciele i filozofia urabiały i odradzały charakter Augusta. Uszlachetniały go wreszcie ciosy rodzinne. „O ile dopisała Augustowi Fortuna w utrwalaniu swych wpływów w Rzeczypospolitej, o tyle nie poszczęściła mu w życiu rodzinnym“ powiada Tacyt (ann. III 24). A Seneka, wyliczywszy wszystkie jego zawody i żałoby po siostrze „i zięciach i synach i wnukach“, dodaje te znamienne słowa (dial. XI 15, 3): „a nikt ze wszystkich śmiertelników nie uczył się bardziej człowiekiem jak on, póki żył między ludźmi; i zwycięsko borykał się boski August nie tylko z postronnymi ludami, ale i z własnym cierpieniem“. Wśród tych ciosów nie najmniejszy był ten, który mu swym prowadzeniem się zgotowała córka Julia. Z początku mawiał cesarz, że „ma dwie córki pełne pretensji, Rzeczypospolitą i Julię“ (Macr. Sat. II 5, 4). Ale później, na wzmiankę o obu Juliach i Agryppie Pogrobowcu, zaznaczał, „że są to trzy jego abscesy i raki“ (Suet. Aug. 65, 10), a gdy lud wstawał się za Juliami, życzył mu „takich właśnie córek i takich małżonek“ (Suet. Aug. 65, 7). Idąc może za przykładem Tacyta, który (ann. III 24) obwinia Augusta o brak wyrozumiałości i łagodności „względem powszechnej między mężczyznami a niewiastami winy“, i dziś jeszcze wytyka się staremu cesarzowi zbyt surowość wobec jedynaczki. Pamiętać jednak należy, że skazując ją na bezterminowe wygnanie, postąpił według starorzymskich tradycji, że mścił w tej, która stała się poprzedniczką Messaliny (cf. Sen. benef. VI 32, 1), pohańbienie swego domu i uwielbianej przez siebie *gens Iulia*. Więc nie nad losem Julii powinniśmy ubolewać, tylko raczej nad tragedią życia jednego z najbardziej utalentowanych poetów epoki, Owidiusza, któremu podcięto raz na zawsze skrzydła do górnych lotów — dzięki frymarkom i stręczycielskim intrygom obu Julij.

Zrozumienie Augusta jako człowieka i nas zbliża bardziej do niego, niż przesadne idealizowanie jego postaci. Sam on, jako wyznawca filozofii neostoickiej, mógł siebie uważać, podobnie jak Horacy, tylko za „czyniącego w niej postępy“ (*προκόπτων*), a jak nie pożądał *regnum* świeckiego, tak dalekim był od *regnum* starostoickiego (cf. Hor. sat. I 3, 123). W nagrodę jednak za uspokojenie świata i oparcie go na granitowej podstawie praworządności, w nagrodę za dzielne potykanie się z życiem i jego trudnościami, w nagrodę wreszcie za to usilnie dążenie do wewnętrznej przemiany duszy — użyczyło mu łaskawe bóstwo pełnej pogody

śmierci (*εὐθανασία*) w chwili, w której miał prawo przyznać sobie, że rolę, wyznaczoną mu przez dzieje, dobrze odegrał (Suet. Aug. 99). Wdzięczni ziomkowie jeszcze za życia o nim śpiewali: *nil oriturum alias, nil ortum tale fatentes* (Hor. epist. II 1, 17), a po śmierci umieścili go w bogów senacie. Stąd spoglądał ze smutkiem dawny władca Rzymu na zwyrodnienie swej dynastii (Sen. Apocol. 10) i na wielu późniejszych złych cesarzy. Potomni, dźwigający ich jarzmo, wracali chętnie myślą do świetlanej już postaci *iusti principis* i powtarzali z pełnym zrozumieniem wyrzeczone rzekomo na jego pogrzebie słowa: *utinam aut non nasceretur aut non moreretur* (epit. de Caes. 1, 28).

PIERWSZY FILOLOG-POLAK W UNIWERSYTECIE JANA KAZIMIERZA ZYGMENT WĘCLEWSKI

W 50-tą ROCZNICĘ ŚMIERCI

napisał

JAN SMEREKA

Uniwersytet lwowski do lat siedemdziesiątych ubiegłego stulecia nie wychował żadnego uczonego filologa. Dziewięćdziesięciolecie historii katedry¹⁾ filologii klasycznej, od chwili zorganizowania rzeczywistej wszechnicy przez cesarza Józefa II (r. 1784) aż do wprowadzenia wykładów filologicznych w języku polskim (r. 1873), nie wydało większych owoców na terenie ówczesnej Galicji wschodniej. Wprawdzie spośród dwunastu wykładających kilku mogło godnie reprezentować swój przedmiot i na innych uniwersytetach austriackich, ale cały system studiów nie sprzyjał na ogół rozwojowi nauk klasycznych. Profesorowie nie pozostawili trwalszych śladów w uniwersytecie i w społeczeństwie lwowskim, bo tak się już z konieczności niejako złożyło, że wówczas dopiero, gdy umilkła mowa niemiecka w salach wykładowych, zaczęły się coraz częściej wyłaniać nazwiska, ale zasłużone wtedy głównie w pracy dla gimnazjów i ich celów dydaktycznych. Uczonych filologów-Polaków Uniwersytet Jana Kazimierza jeszcze nie posiadał i nie wykształcił²⁾.

W r. 1871 stało się aktualne obsadzenie drugiej katedry filologii klasycznej w wszechnicy lwowskiej po ustąpieniu Niemca Wilhelma Kergla, w związku z zamiarem rządu austriackiego wprowadzenia na katedrę profesora, władającego językiem polskim. Drugą katedrę filologii zajmował wówczas Niemiec Jan Wrobel, świeżo powołany po Wilhelmie Linkerze³⁾. W październiku (dnia 26) tego roku zebrała się komisja uniwersytecka, w której skład weszli: profesor filologii Wrobel, prof. literatury polskiej Małecki i prof. literatury ruskiej Ogonowski — i wysunęła na pierwszym

¹⁾ W r. 1861 został zamianowany drugi profesor filologii klasycznej; więc istniały już dwie katedry tego przedmiotu; por. mój artykuł pt. „Filologia klasyczna w Uniwersytecie lwowskim do czasów Zygmunta Węclewskiego i Ludwika Čwiklińskiego (Eos-Kw. Kl., t. 37, r. 1937, str. 69).

²⁾ Por. wym. artykuł, str. 61 nn.

³⁾ Por. wym. artykuł, str. 69.

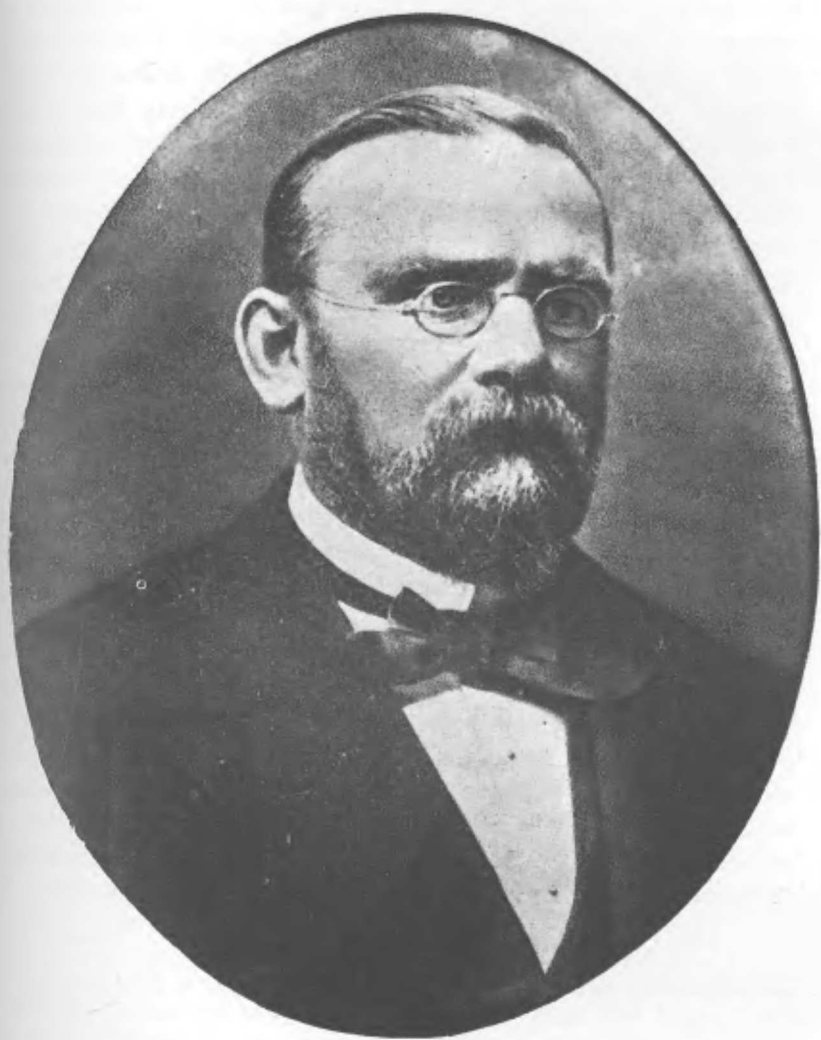
miejsu kandydaturę Zygmunta Węclewskiego, byłego profesora Szkoły Głównej w Warszawie. Komisja (jak wynika z aktów personalnych Archiwum U. J. K. L. 425) wyraźnie stwierdza, że jedynie Węclewskiego uznaje godnym tego stanowiska i uzasadnia dokładnie swą opinię; przy końcu nadmienia, że z powodu wymaganego przez Ministerstwo ternu stawia na drugim miejscu Dr Zygmunta Samolewicza, wychowanek uniwersytetu lwowskiego, liczącego wówczas 29 lat, autora dwóch podręczników szkolnych przełożonych z niemieckiego: szkolnej składni greckiej opracowanej według książki Curtiusa i ćwiczeń greckich na kl. III i IV gimn. według książki Schenkla (Lwów 1864 i 1868); na trzecim zaś miejscu wymienia Dr Teofila Krasnosielskiego, mającego lat 30, który studiował w Wrocławiu i Berlinie i był autorem dysertacji pt. „De duce in Prussia creato“ (Berlin 1867), lecz zajmował się raczej językoznawstwem i literaturą indyjską (wydał: *Próby literatury indyjskiej* w 1868 r. w Bibl. Warsz.). Komisja całkiem słusznie podkreśliła wyraźnie, że tylko z konieczności podaje te dwa nazwiska — bo przecież nawet na ówczesne czasy nie można uznać wymienionych kwalifikacji za wystarczające. Sprawa przeleżała się rok w Ministerstwie i w listopadzie 1872 r. otrzymał Węclewski nominację na profesora zwyczajnego⁴⁾.

Zygmunt Węclewski jest pierwszym filologiem-Polakiem na katedrze lwowskiej, bo trudno oddać ten zaszczyt niejakiemu, mało znanemu Dasiewiczowi, suplentowi języka greckiego do r. 1810, po odejściu prof. Hanna do Krakowa⁵⁾ — a Uniwersytet Jana Kazimierza otrzymuje w nim wielkiego podówczas uczonego i pedagoga oraz najbardziej zasłużonego filologa w tym okresie dziejów filologii klasycznej w Polsce, który otwiera Gotfryd Ernest Groddeck a zamyka Kazimierz Morawski i jemu współcześni.

Wielkopolanin Węclewski, doktor uniwersytetu haleńskiego, przybył do Lwowa w pięćdziesiątym roku życia, mając za sobą czternastoletnią służbę w gimnazjum poznańskim, oraz siedmioletnią pracę w Szkole Głównej w Warszawie — jako powszechnie

⁴⁾ Por. *Gazeta Lwowska* z 2. I. 1873 r. „Jego c. i k. Apostolska Mość raczył najwyższym postanowieniem z 27. XI. z. r. zezwolić najlaskawiej, ażeby były profesor Uniwersytetu w Warszawie Dr Zygmunt Węclewski powołany został do Uniwersytetu we Lwowie jako zwyczajny profesor klasycznej filologii“.

⁵⁾ Por. wym. artykuł, str. 67.

znany i wysoko ceniony w Polsce autor wielu prac i rozpraw z zakresu filologii klasycznej⁶⁾) — i rozpoczął wykłady w połowie stycznia 1873 r. Łatwo sobie wyobrazić, z jakim napięciem wsłuchiwali się słuchacze w słowa swojego profesora, który dnia 14 stycznia w sali III ad St. Nicolaum wygłosił pierwszą prelekcję o Starożytnościach greckich: „Lud każdy — tak brzmiały zapewne pierwsze zdania wykładu⁷⁾ — który wskutek wspólnego pożycia przybrał postać społeczeństwa na części składowe podzielonego, czyli innymi słowami, zrósł się w państwo, ma właściwe sobie cechy i piętno w sposobie myślenia, w zwyczajach i obyczajach, w języku i piśmie, w ustroju państwowym i obrzędach religijnych, w życiu publicznym i prywatnym. Cechy te odrębne nabył i zdobył sobie w biegu historycznego rozwoju swego. Rozwój historyczny ludu jest to nieustający proces duchowy, postępujący ciągle naprzód i wiodący oświatę na coraz nowe tory tak długo, dopóki twórczy duch ludu jest krzepki, żywy i sposobny do przybierania nowych kształtów, do przenikania nowego materiału siłą swoją i do czerpania pokarmu zdrowego z owego materiału. Zastój duchowy był rzadkim zjawiskiem, choć Wschód potrzebował tysiące lat na to, czego Grecja i Rzym dopięły w jednym stuleciu. Oświata narodu cofa się wstecznym krokiem, traci żywe barwy życia lub rozdrabnia się po manowcach i drogach obłądnych, skoro skrzętne jeszcze generacje przekroczyły kres przeznaczony, lub państwo przez gwałtowne wstrząśnienia wypadło z toru moralnego i duchowego rozwoju, albo nareszcie, gdy duch narodu zwątpiał i osłabł. Wtedy zdobycze oświaty ludu takiego stają się łupem i własnością innych nowych ludów“... I tak wykladał Węclewski z katedry lwowskiej niestrudzenie przez lat piętnaście (do półroczu letniego r. a. 1886/7 włącznie), zażywając szacunku

⁶⁾ Urodził się w r. 1824 w Międzyrzeczu (na pograniczu Brandenburgii). W Poznaniu uczęszczał do gimnazjum św. Marii Magdaleny i gimnazjum Fryderyka; uniwersytet skończył w Wrocławiu (od r. 1845—1848). Od r. 1848 był nauczycielem w Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu, gdzie pracował aż do czasu otrzymania stanowiska profesora w Szkole Głównej w Warszawie (r. 1863). W styczniu tego roku doktoryzuje się w Halli. Z powodu przemiany Szkoły Głównej na „Uniwersytet cesarski“ rosyjski stracił w r. 1869 posadę profesora i utrzymywał się niemal cztery lata z pracy naukowej i literackiej. Zresztą zob. bibliografię.

⁷⁾ Por. Rękopis znajdujący się w Bibliotece Uniw. J. K. Nr 1133 (po-czątek).

i sławy wśród słuchaczy, kolegów i w szerokich sferach inteligencji lwowskiej⁸⁾.

W artykułach i szkicach, przedstawiających działalność Zygmunta Węclewskiego, wysuwają się na plan pierwszy raczej momenty biograficzne, ocena charakteru i pracy zawodowej — natomiast w ocenie pracy naukowej stwierdzić należy przeważny brak odpowiedniego naświetlenia historycznego⁹⁾. I to jest właśnie

⁸⁾ W Uniwersytecie lwowskim był egzaminatorem z filol. klas. kandydatów na nauczycieli gimnazjalnych. W lipcu (7) r. 1873 został członkiem czynnym Akademii Umiejętności w Krakowie. Przez trzy lata był członkiem Rady Szkolnej krajowej (1874—1877). W r. 1886 został mianowany egzaminatorem z języka francuskiego kandydatów na naucz. gimn. Był członkiem wielu towarzystw we Lwowie: Tow. Literackiego, Muzycznego, Tatrzańskigo i in. W r. 1876/7 *piastował godność dziekana*, a w rok później *godność* rektora w Uniwersytecie. Zmarł 14 sierpnia 1887 r. Zresztą zob. bibliografię.

⁹⁾ Przejrzałem następujące materiały do obecnego szkicu: Wurzbach Konstanty, *Biographisches Lexikon des Kaisertums Oesterreich* (Wiedeń 1857 nn.), t. 54, str. 271 n; Finkel Ludwik, *Historia Uniwersytetu Lwowskiego* (Lwów 1894), t. I, str. 156 nn; Majchrowicz Franciszek, *O życiu i pracach Zygmunta Węclewskiego* (Eos, t. I, Lwów 1894, str. 113—126); *Fontes et commentationes historiam scholarum superiorum in Polonia illustrantes*, v. VI (Szkoła Główna Warszawska, 1862—1869) t. I (Wydział Filologiczno-historyczny), Kraków 1900, str. 161—178 (artykuł Stanisława Mieczynskiego); Sajdak Jan, *Filologia Klasyczna w Polsce* (w dziele: *Polska w kulturze powszechnej*; dzieło zbiorowe pod redakcją Feliksa Konecznego), Kraków 1918, str. 124 n; Węclewski Stanisław, *Wspomnienia o Zygmuncie Węclewskim, jego pochodzeniu, rodzinie i zawodzie naukowym*, wydał ks. Alfons Mańkowski, Pelplin 1934; *Akty z Archiwum Uniwersytetu J. K.*: *Akty personalne* Nr 425, *Akty z posiedzeń senatu* t. cz.; *Programy wykładów* t. cz.; *Protocollum Facultatis Philos. pro examinibus rigorosis* t. cz.; *Spis prac seminaryjnych* t. cz.; *Rękopisy Z. W.*, znajdujące się w Bibliotece Uniwersytetu J. K. od Nr 1101—1140; *Artykuły w prasie i czasopiśmie*: *Gazeta Lwowska* z 19.8. 1887 (str. 188); z 20. 8. (str. 189); z 23. 8 i 24. 8 t. r. *Przemówienie prof. Dr Ćwiklińskiego nad grobem śp. Zygmunta Węclewskiego*; por. też *Kurier Poznański* Nr 191 z 23.8. i Nr 195 z 27.8. t.r.; *Muzeum* r. III, 1887 (Lwów, str. 610); Dr Ujda Jan, *Pół wieku temu zmarł Zygmunt Węclewski (Pamięci zasłużonego całej Polsce)*, *Kurier Poznański* z 15. 8. 1937 r. *Nadto wiele uwag* (m. i. *Autobiografię* napisaną po łacinie w r. 1861) i skądinąd nieznanych materiałów zawdzięczał Synowi śp. Profesora Dr Tadeuszowi Węclewskiemu, mieszkającemu we Lwowie (ul. Długosza L. 29) — za co w tym miejscu składam Mu serdeczne podziękowanie. Por. nadto *Encyklopedia Wychowawcza* pod redakcją J. T. Lubomirskiego, E. Stawiskiego, S. Przy-

powodem nie tylko pewnego rozdzwieku między bezpośrednimi słuchaczami omawianego autora i czytelnikami jego dzieł, a między młodszym pokoleniem filologów — lecz także wyraźnej krzywdy, którą zasłużonemu pracownikowi naukowemu wyrządzają jego następcy, badacze tych dziedzin, których podwaliny rozszerzał i wznosił z trudem swego czasu ich poprzednik. Zbyt wczesnie zapomina się o wartościach pracy twórczej ery niedawno minionej, a dziwnie egoistyczny punkt widzenia w naukowych poczynaniach nie pozwala dojrzeć jaśniejszych zarysów znaczenia czyjejs działalności z przed kilkunastu czy kilkudziesięciu lat. Zanim jednak zostanie kiedyś napisana miarodajna historia filologii klasycznej w Polsce, w której autor wyznaczy właściwe miejsce Zygmuntowi Węclewskiemu, należy na podstawie wszystkich dostępnych materiałów już dziś określić i uzasadnić to stanowisko tym bardziej, że w tym roku święcimy pamięć 50-tej rocznicy zgonu pierwszego filologa-polaka lwowskiej Almae Matris.

Zygmunt Węclewski był w pełni przygotowany do pracy naukowej i do zawodu profesora uniwersytetu - wykładowcy filologii klasycznej. W gimnazjum Fryderyka Wilhelma w Poznaniu uczył się pilnie i dobrze, a wytrawni i nieprzeciętni nauczyciele łaciny i greki, którzy sami byli skromnymi pracownikami naukowymi: Friedrich August Kiessling, który pisał o Hiperydesie, Likurgu i Wergilim; Juliusz August Schönborn, znany z odkrycia i opisanie starożytnego heroon koło Myry w południowej Likii; oraz Fr. Martin, autor drobnych prac o Sofoklesie, Ajschylosie i Horacym¹⁰⁾ — wzbudzili w młodym studencie zamiłowanie do świata starożytnego. W uniwersytecie wrocławskim słuchał dobrych profesorów, głównie znakomitego Henryka Fryderyka Haasego, ucznia Boeckha i rówieśnika Maurycego Haupta, człowieka bardzo szlachetnego, cenionego krytyka tekstu w zakresie prozy łacińskiej (wydał dzieła Tacyta, Seneki filozofa i Wellejusa Paterkulusa), wydawcy dzieła Ksenofonta o państwie lacedemońskim i historii Tucydidesa, oraz znawcy gramatyki łacińskiej i pierwszego samodzielnego (po Reisigu) badacza semazjologii¹¹⁾ —

stańskiego i J. K. Plebańskiego, Tom IV, Warszawa 1890, s. v. Filologia, str. 139 n. (artykuł Plebańskiego).

¹⁰⁾ Por. Fr. Eckstein, *Nomenclator philolog.*, Lipsk 1871, s. vv.; Pökel W., *Philolog. Schriftstellerlexikon*, Lipsk 1882, s. vv.; Bursian C., *Geschichte d. klass. Philologie in Deutschland*, Monachium i Lipsk 1883, str. 1083.

¹¹⁾ Por. Bursian C. dzieło cyt., str. 5, 727, 805 nn., 1160, 1167.

dalej Karola Schneidera, zajmującego się głównie Platonem i Cezarem¹²⁾, wreszcie Józefa Ambroscha, znawcy starożytności sakralnych rzymskich¹³⁾. Z obu szkół wyniósł Węclewski doskonałą znajomość obu języków klasycznych — czego dowodzą nie tylko cztery prace drukowane w języku łacińskim¹⁴⁾: o Epidaurze, o studium języka greckiego w Polsce i przekładach tragedii, o królu Edypie Sofoklesa (rozprawa doktorska w Halli w Saksonii) i o Janickim — lecz także oryginalne wiersze łacińskie, jak pieśń na uroczystość poświęcenia nowego gmachu gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu¹⁵⁾, oraz dziesięć wierszy okolicznościowych, niewydanych, pochodzących przeważnie z r. 1852 i niewydany przekład na język grecki I-go Trenu i początku Odprawy Posłów greckich Jana Kochanowskiego¹⁶⁾. Znał też Węclewski doskonale język niemiecki i francuski, a polskim przypominającym czasy Zygmuntońskie, władał po mistrzowsku, co stwierdzają na każdym kroku i jego dzieła, przekłady oraz wykłady i ci wszyscy, którzy go kiedyś słuchali: „Ilekoć wypadło mu z urzędu wystąpić publicznie — pisał Majchrowicz¹⁷⁾ — umiał słuchaczów swoich podbić nie tylko treścią swoich mów, ale wdziękiem słowa polskiego, przypominającego najświetniejsze czasy literatury naszej¹⁸⁾”.

W życiu i w karierze Węclewskiego dadzą się wyróżnić cztery etapy, z którymi wiąże się ściśle jego pracowita działalność filo-

¹²⁾ Por. Bursian C., str. 755, 760.

¹³⁾ Por. Bursian C., str. 818, 1057 i 1215.

¹⁴⁾ De rebus Epidauriorum (w Programie Gimn. św. Marii Magdaleny), Poznań 1854, str. 26; Choephoris ex Graeco translatis de studio, quod proximis quattuor superioribus saeculis in Graecis legendis Poloni consumpserint, et de tragoediis e Graeco in linguam Polonicam conversis brevissimam disputationumculam praemisit (w Programie Gimn. wym.) Poznań 1857, str. 10 (początek przekładu Choephor Ajschylosa); De Sophoclis Oedipo rege commentatio. Diss. inaug. Halis S. 1863, str. 37; Disputatio de Clementis Ianicii scriptis et editionibus nonnullisque locis emendatis. Carmen peregrini advenae cuiusdam in laudem Ianicii compositum, Warszawa 1864 (Index lection. in Univ. Litter. Varsav. per ann. 1864—65).

¹⁵⁾ Carmen sollemnia dedicationis novi Gymnasii regii ad St. Mariam Posnaniensis celebrans, Poznań 1858 (20 strof safickich).

¹⁶⁾ Wszystko to znajduje się w rękopisie (Bibl. Uniw. Lwowska, Nr. 1139).

¹⁷⁾ Por. Fr. Majchrowicz, O życiu i pracach Zygmunta Węciewskiego Lwów (Eos I, r. 1894), str. 119.

¹⁸⁾ Świetną polszczyznę, pełną siły i jędrności podnosi też St. Mieczysławski (por. Fontes et comment..., str. 171).

logiczna w Polsce. Ucząc w gimnazjum poznańskim, już w trzecim roku służby zawodowej wydaje: *Słownik łacińsko-polski* do autorów klasycznych, zwykle po gimnazjach czytowanych, Poznań 1851 r. (str. VI, 499). Tak zatem dwudziestosiedmioletni nauczyciel swe pierwsze dzieło ofiarowuje szkole polskiej — fakt, który już niejako w zarodku charakteryzuje z góry całą przyszłą pracę uczonego: żmudną, rzetelną i świadomą celu, bez żadnych kompromisów i ułatwień na rzecz chwilowego błysku i taniego efektu. W czasie czternastoletniego pobytu w szkole średniej interesuje się Węclewski innymi jeszcze zagadnieniami, które, podobnie jak prace leksykograficzne, wypełnią program jego życia. Już w młodości bowiem wyznacza sobie tory, po których będzie się wytrwale posuwał blisko lat czterdzieści. Oto w Poznaniu powstają pierwsze przekłady tragedii greckich, rozprawa o studium języka greckiego w Polsce¹⁹⁾, wreszcie szereg szkiców popularno naukowych z zakresu literatury i starożytności klasycznych.

Drugą fazę w karierze Węclewskiego stanowi blisko siedmioletni pobyt w Warszawie w związku z otrzymaniem katedry w Szkole Głównej. Nazwisko Węclewskiego zyskało sobie bardzo szybko rozgłos w szerokich sferach i uznanie wśród ówczesnych filologów. Dowodem tego rok 1861 i 1863: najprzód Wydział Filologiczny Uniwersytetu Jagiellońskiego, przedstawiając Ministerstwu wiedeńskiemu wniosek w sprawie nominacji profesora filologii klasycznej, wymienił wśród czterech kandydatów i Węclewskiego (obok Bronikowskiego, Plebańskiego i Mottego²⁰⁾); Węclewskiego kandydatura wprowadzić się nie utrzymała, ale w dwa lata później ofiarowała mu katedrę Wszechnica Warszawska. Świeżo mianowany profesor Szkoły Głównej pojął swe stanowisko w jedynie właściwy sposób: wykladał i prowadził ćwiczenia na odpowiednim poziomie naukowym zgodnie z postępem wiedzy zachodnio-europejskiej, oraz wzmógł wydatnie własną pracę wydawniczą. Nic też dziwnego, że szybko wyróżnił się Węclewski wśród grona kolegów, którzy z nim razem wykładali na katedrach języków i literatur klasycznych: nie dorównali mu bowiem ani Jan Szczepan Wolfram i August Szmurło, ani Antoni Mieczynski i Julian Skupniewski. Opinia ówczesna przyznaje otwarcie, że spośród kolegów „jedynie on prowadził wykłady tak z greckiej jak

¹⁹⁾ Por. uw. 14: *Choephoris* itd.

²⁰⁾ Wniosek z 4. IV. 1861.

i z rzymskiej klasyczności, a nie było prawie gałęzi, której by nie dotknął. Z jednakową ze swej strony znajomością przedmiotu a z pożytkiem dla słuchaczy traktował filologię i pod względem formalnym i pod względem realnym²¹⁾. W ciągu siedmiu lat wykładał Węclewski²²⁾: gramatykę grecką historyczną na tle indoeuropejskim, łącznie z dialektami, gramatykę łacińską, składnię i synonimikę; historię języka greckiego i łacińskiego; historię literatury greckiej i rzymskiej, którą łączył ściśle z historią języka i oświaty, dzielił według epok i gatunków literackich, przedstawiał w całości, nie pomijając literatury fachowej i naukowej i zaopatrywał w dokładny aparat bibliograficzny łącznie z pracami polskimi; dalej wykładał metrykę grecką i rzymską; starożytności publiczne i prywatne; wreszcie encyklopedię nauk filologii klasycznej, w której szeroko uwzględniał historię filologii w Polsce. Z autorów objaśniał krytycznie i egzegetycznie Homera, Sofoklesa, Tuczdydesa (Demostenesa, Arriana, Cyserona, Tibulla, Horacego i Kwintyliana. Tak do wykładów jak i do ćwiczeń, które często prowadził w języku łacińskim, wciągał całą najnowszą literaturę przedmiotu²³⁾. Poza wybitną pracą profesorską w ścisłym znaczeniu, rozwinął Węclewski na gruncie warszawskim intensywną działalność naukową, nie zbaczając z raz obranej drogi: tu powstaje drugie wydanie słownika łacińskiego i Słownik grecko-polski (r. 1869, str. 693), tu wychodzą dalsze przekłady tragedii greckich i jednej komedii Arystofanesa, tu ukazuje się *Disputatio de Clementis Ianicii scriptis*²⁴⁾ (1864/65, str. 42), a wreszcie wśród mniejszych szkiców podręcznik akademicki, historia literatury greckiej (1867, str. VIII, 289).

Trzecia faza w karierze Węclewskiego wiąże się z trzyletnim jego pobytem w Warszawie, po utracie katedry z powodu zamiany Szkoły Głównej na uniwersytet rosyjski. Krótki to okres czasu, ale najcięższy w życiu byłego profesora, który mimo pracy zarob-

²¹⁾ Por. *Fontes...*, str. 164.

²²⁾ Miał 6—8 godzin tygodniowo wykładów i ćwiczeń.

²³⁾ Stąd powtarzały się często u niego nazwiska uczonych, jak: Bopp, Curtius, Leo Meyer, Ramshorn, Forcellini, Ahrens, Corssen, Draeger, Groddeck, Passow, Fr. A. Wolff, Bernhardt, Nicolai, Rossbach, Westphal, Böckh, Marquardt, Fr. Hermann, Matthiae, Haase, Małecki, Schäfer, Schneidewin, Spalding, Dissen, Nagurczewski, Moraczewski i in.; por. zresztą *Fontes...*, str. 164 nn.

²⁴⁾ To samo też po polsku.

kowej piórem²⁵⁾, nie ustaje w raz wytkniętej sobie działalności naukowej i pracuje głównie nad przekładami tragedii greckiej i nad ulepszeniem swoich słowników.

Jeśliby ktoś chciał ograniczyć twierdzenie autora sprawozdania w *Fontes...* (VI Szkoła Główna Warszawska, T. I itd.²⁶⁾, że „Węclewski był swego czasu niezaprzeczenie najgłębszym i najwszechstronniejszym znawcą świata starożytnego w Polsce” — wypadnie mu się pod nie podpisać, gdy obejmie wzrokiem, poza poprzednimi, czwarty, ostatni etap w jego życiu, najświetniejszą fazę jego kariery — z uwzględnieniem (później) pełnej linii historii filologii klasycznej na ziemiach Rzeczypospolitej. Węclewski wykładał we Lwowie przez lat piętnaście (1873—1887) i z tego okresu pochodzą największe jego prace. Przez dwa i pół roku kolegował na katedrze z Niemcem Janem Wroblem, przez rok (1875/6) pełnił funkcje drugiego profesora (po odejściu Wrobla do Czerniowiec), a przez jedenaście lat miał obok siebie drugiego Wielkopolanina, młodego Ludwika Ćwiklińskiego (od r. 1876/7). Z początku wykładał Węclewski literaturę grecką, po przyjeździe zaś Ćwiklińskiego objął wykłady wyłącznie z zakresu łaciny: w półroczu zimowym 1873 r. ma prelekcje o starożytnościach greckich (środa, piątek i sobota od 9—10), o mowach Demostenesa przeciw Filipowi (wtorek od 9—10 i czwartek od 10—1), a w seminarium objaśnia *Antygonę* Sofoklesa, głównie partje chórowe (poniedziałek i wtorek od 9—10); w następnych latach wykłada historię literatury greckiej, omawia *Iliadę* ks. XVIII, w seminarium interpretuje *Filokteta* Sofoklesa (r. a. 1873/4); wykłada składnię i historię języka greckiego, omawia mowę Demostenesa przeciw *Mejdiasowi* i objaśnia (w semin.) *Meneksenosa* Platona (r. a. 1874/5); dalej wykłada encyklopedię i metodologię filologii klasycznej, historię literatury rzymskiej i życie prywatne starożytnych Greków, w seminarium zaś interpretuje *Elektrę* Sofoklesa (głównie chóry) i mowę *Cycerona* w obronie poety *Archiasza*; równocześnie ocenia rozprawy pisemne słuchaczy²⁷⁾ (r. a. 1875/6). W okresie jedenastoletnim²⁸⁾, gdy obok niego zasiada na katedrze

²⁵⁾ W r. 1872 pełnił w Gimnazjum niemieckim zastępczo funkcje nauczyciela.

²⁶⁾ Napisał je Stanisław Mieczyski, str. 176.

²⁷⁾ Tak od r. a. 1873/4.

²⁸⁾ Od r. a. 1880/1 wykłada też docent Uniwersytetu Jagiellońskiego Bronisław Kruczkiewicz.

Ćwikliński i pierwszą prelekcję ma również ²⁹⁾ o starożytnościach greckich, Węclewski wykłada historię literatury rzymskiej, gramatykę i historię języka łacińskiego, metrykę rzymską, starożytności publiczne i prywatne rzymskie, historię filologii, historię satyry, historię opisowej, lirycznej i dydaktycznej poezji rzymskiej za czasów cesarstwa, historię prozy rzymskiej w czasach cesarstwa, o języku i metryce epików rzymskich, nadto objaśnia satyry, listy i pieśni Horacego, Tacyta *Roczniki*, elegie Tibulla; a w seminarium interpretuje Kwintyliana, (ks. I i X), Plauta *Menaechmi*, Horacego *Ars poetica*, Liwiusza ks. XLIV, Cicerona *De oratore* ks. I, *Mowy przeciw Werresowi*, *Propercjusza elegie*, *Terencjusza Adelphi*, satyry *Juwenalisa*, Tacyta *dialogus*, *Annales* ks. I—II, w *proseminarium* zaś (od r. 1879/80) Liwiusza ks. XXIV, XXIII, XI, XXV, IV, V, Tacyta *żywot Agrykoli*, *Historiae* ks. I, *Annales* ks. IV; nadto w seminariach stale ocenia prace studentów a w *proseminariach* prowadzi ćwiczenia pisemne i ustne w języku łacińskim ³⁰⁾. Węclewski nie tworzy tzw. cykliów wykładów i rzadko się powtarza, bo dopiero w siódmym roku (r. 1882/3)

²⁹⁾ Jak i Węclewski we Lwowie.

³⁰⁾ Ma 7 względnie 9 godzin tygodniowo wykładów i ćwiczeń. W wykazie (zresztą niezupełnym) prac seminaryjnych, które się zachowały w Archiwum U. J. K., znajdujemy nast. nazwiska studentów i tytuły prac, które korygował Węclewski: r. 1873 (?) Bronisław Grzanowski, *Argumentum orationis Ciceronis pro Milone*; Franciszek Terlikowski, *O Anabazie Ksenofonta i De usu participii Horatiano*; r. 1874. Roman Palmstein, *Quae Ciceronis cum Pompeio amicitiae coniunctionisque necessitas fuerit*; r. 1875. Aleksander Brückner, *Graeci genetivi comparationis syntaxis Sallustiana Part. I—II*; r. 1876. Franciszek Kandefer, *Animadversiones in Iuliani Dolnecii disputationem quae inscr. Quomodo Seianus...* (więc recenzja); r. 1877. Jan Franko, *De Luciano et eius aequali aetate*; r. 1879/80. Eliaż Kokorudz, *Oratio Demosthenis de corona Part. I—III*; Korneli, Juliusz Heck, *De satira Romana eiusque auctoribus praecipuis; Quibus temporibus quoque deinceps ordine Vergilius eclogas composuerit; Argumentum Ciceronis orationum q. inscr. In Verrem*; r. 1883. Piotr Bieńkowski, *De Q. Horati Flacci Oda I 28; Describitur bellum a Vercingetorige motum et gestum secundum Caesarem*; r. 1886. Witold Barewicz, *Quantum orationes M. Aemilii Lepidi consulis et L. Marci Philippi, quae nobis in C. Sallusti Crispi Historiarum fragmentis asservatae sint, cum rebus a. DCLXXVI U. C. gestis cohaereant, ostenditur*; r. 1887(?) Franciszek Kręćek, *Życie Lukjana na podstawie jego dzieł*; Ludwik Petryński, *Argumentum comoediae Plautinae q. inscr. Miles gloriosus; (bez daty) Jan Trałka, Argumentum Ciceronis orationis pro lege Manilia; Pauca de dialogo, qui de Oratoribus inscribitur; Franciszek Zmudzński, Demosthenis de corona oratio.*

swych wykładów łacińskich wraca do prelekcji z poprzednich lat. „W wykładach jego znać było — pisze jego uczeń³¹⁾ — jak zawsze doskonale przygotowany wstępuje na katedrę, że przedmiot, o którym mówi, zna wszechstronnie, że całą literaturę pomocniczą objął zmysłem krytycznym i w obręb zadań swoich wcielił³²⁾”. We Lwowie, pod trzecim zaborem, bo Węclewski miał to szczęście żyć w trzech zaborach, dojrzewają do druku najpoważniejsze jego dzieła. Wprawdzie Akademia Umiejętności w Krakowie, w uznaniu dotychczasowych zasług, obdarzyła go godnością członka zwyczajnego niemal u progu jego działalności lwowskiej³³⁾ — ale prace jego późniejsze zaszczyt ten uwieńczyły nowym laurem: dalsze wydania słownika greckiego (r. 1874 nn.), zupełny przekład wszystkich tragedii zachowanych greckich (r. 1873 nn.), wydanie łacińskiej kroniki książąt polskich (w III tomie *Monumenta Poloniae Historica*, 1877), wydanie *Pamiętników Paska* (r. 1877), rozprawa o Krzyckim (r. 1874) i poza popularnonaukowymi szkicami monografia o Grodku (r. 1876) — oto plon ostatniego piętnastolecia znoonej pracy uczonego.

Cztery etapy w życiu Zygmunta Węclewskiego³⁴⁾ obejmują cztery dziedziny działalności naukowej, które łącznie występują już w pierwszym okresie, lecz z biegiem czasu objawiają coraz większe nasilenie. Węclewski nie rozpraszał się, lecz zawsze pozostał wierny tym kierunkom badań naukowych, które wytknął sobie w młodości. Jest on niejako przeciwieństwem tego typu, który słusznie zganił w Polakach pierwszy wielki filolog Andrzej Patrycy Nidecki³⁵⁾, a działa z pełną świadomością wartości i celu pracy naukowej, jak sam wyznaje w swej autobiografii: „Najpiękniejsze i najbardziej odpowiadające naturze ludzkiej wydaje

³¹⁾ Majchrowicz, str. 119.

³²⁾ Por. nr 22.

³³⁾ R. 1873; por. uw. 8.

³⁴⁾ Po szczegółoly biograficzne odsyłam do bibliografii; patrz uw. 9.

³⁵⁾ „Umysły nasze nie bardziej upośledzone względnie do innych, wykształconych narodów, to mianowicie przytępia i niszczy, że wszystko, cokolwiek w naukach jest zawarte, skoro przypadkiem na coś natrafimy, tak zaraz pochłaniamy, jakbyśmy wśród zamieszania lub burzy morskiej się znajdowali, a nie ze spokojem; raz to, drugi raz co innego chwyatamy, a stałości w uprawianiu jednego działu nauki nie mamy żadnej. I tak chcąc być wykształconymi, nie dochodzimy do niczego“ (Z przedmowy do drugiego wydania fragmentów *Cycerona*, w tłumaczeniu K. Morawskiego w dziele: A. P. Nidecki, str. 127).

mi się życie, które płynie, poświęcone naukom, spokojnie i bezpiecznie, wolne od burz i nie wystawione na klęski i nieszczęścia; tego też uważam za najszczęśliwszego, kto zdolności swoje, ile ich tylko ma, poświęca naukom takim, z których może wyniknąć jakiś pożytek dla niego samego, dla ojczyzny i dla rodaków³⁶⁾.

I rzeczywiście Węclewski nie sprzeniewierzył się swemu credo: pracy około podniesienia poziomu i rozwoju filologii klasycznej w Polsce — tej nauki, którą nie tylko trzeba było wówczas osłaniać przed atakami, lecz także należało z jednej strony uprzyścić i spopularyzować, z drugiej zaś przyswoić kulturze polskiej i związać z humanizmem polskim. Cztery dziedziny, na których dziejowym szlaku wzniosł Węclewski trwałe pomniki, to: leksykografia, przekłady, prace nad humanistami polskimi, oraz szkice, rozprawy i dzieła o charakterze popularno-naukowym³⁷⁾. Węclewski przez swe prace w tych zakresach wypełnił luki w nauce polskiej, będąc przeważnie pierwszym pracownikiem na leżącej odłogi niwie. Musi się te fakty z góry podkreślić, aby nie umniejszać, jak to się zwykle dzieje, rzeczywistych zasług uczonego. Były to wprawdzie czasy, gdy zaczęto ulepszać podręczniki szkolne i coraz więcej zwracać się do literatur klasycznych i ich arcydzieł, ale te momenty nie umniejszają w niczym zasług Węclewskiego, który, nawiązując do tradycji wielkiego Grodka, dzięki swym źródłowym i metodycznym pracom wybił się jednak ponad współczesnych.

Pierwszym dziełem Zygmunta Węclewskiego był Słownik łacińsko-polski do autorów klasycznych, zwykle po gimnazjach czytanych (Poznań 1851 r.), który za życia autora wyszedł w wydaniu drugim poprawionym i pomnożonym³⁸⁾ (Kraków 1868 r.). Korrelatem w zakresie drugiego języka klasycznego był Słownik grecko-polski³⁹⁾ (Warszawa 1869), przedrukowywany jeszcze dwa razy (1874, 1884) za życia autora. Słowniki Węclewskiego stanowiły o ile nie epokę, to w każdym razie bardzo wielki

³⁶⁾ „Nam ea vitae condicio mihi pulcherrima et hominis naturae accommodatissima esse videtur, quae litteris dedita, tranquilla et secunda, nec cladibus aut malis turbata praeterit; et eum felicissimum esse arbitror, qui, quantum in eo est ingenii, cum illo in eiusmodi studio versetur, unde aliquid commodi in eum ipsum, in patriam popularesque redundare possit“.

³⁷⁾ Przy końcu zestawiam bibliografię prac Z. W.

³⁸⁾ Pierwsze wydanie liczyło str. VI, 499; drugie str. 777.

³⁹⁾ Str. 693.

postęp w polskiej leksykografii filologicznej. Węclewski kontynuował tu z miarodajnym znanstwem i ścisłością pracę zasłużonego w w. XVII Grzegorza Knapskiego. Słownikarstwo klasyczne miało wogóle mało w Polsce pracowników: poza Knapskim można wymienić Michała Jurkowskiego, ks. Floriana Bobrowskiego i Woelkego⁴⁰⁾; Węclewskiego prace tym się wyróżniają, że nie tylko odpowiadają pod każdym względem ówczesnym wymaganiom nauki zachodnio-europejskiej, lecz także utrwalają najtrafniej i najpiękniej polskie odpowiedniki wyrazów starożytnych⁴¹⁾.

Węclewski znał znakomicie język ojczysty, czego dowodzą poza słownikami przede wszystkim liczne jego przekłady (od r. 1856 nn.) z trzydziestu kilku tragediami Ajschylosa, Sofoklesa i Eurypidesa na czele. „Dzielny tłumacz w pierwszej swej pracy z tego zakresu wyznaje otwarcie, jakiej zasady będzie się trzymał w przedsięwziętej pracy: „Chociaż dobrze wiem — pisze w rozprawie łacińskiej będącej przedmową do przekładu Choefor Ajschylosa⁴²⁾ — że gani się tego, który idzie tu prawdą, a pochwała tego, który radzi się uszu, jednak nie daję się tym odstraszyć i wolę okazać się prawdziwym i wiernym w przekładaniu Ajschylosa, oraz uchodzić raczej za surowego składacza wierszy (versificator) aniżeli za fałszywego tłumacza“. Węclewski wiedział, że nie jest poetą w pełnym słowa znaczeniu i nigdy nie pragnął podszywać się pod to miano. Tłumaczył więc dialogi tragedii trzynastozgłoskowym wierszem białym, a partie liryczne ozdabiał rymami. Mimo to nie podobna naogół odmówić tym przekładom piękna, a podkreślić się musi pełne zrozumienie oryginałów i wierne odzianie ich w szatę ojczystą. Niezapomnianą zasługą Węclewskiego pozostanie to, że pierwszy przełożył wszystkie tragedie mistrzów greckich i że przełożył je najwierniej w pięknym języku polskim, jemu właściwym, opartym o słownik Lindego. O tych przekładach wiele swego czasu mówiono, dziś nazywa się je nieliterackimi, ale bez uzasadnienia, bo się ich dokładnie nie czytało. W każdym razie na Węclewskim właśnie oparł się Jan Kasprówicz, który zresztą w niejednym zbłądził. W ogólnej ocenie

⁴⁰⁾ Por. Sajdak, o. c., str. 127 i Majchrowicz, o. c., str. 121 n.

⁴¹⁾ Słowniki Węclewskiego ułatwiły znakomicie prace leksyk. Kruczkiewicza i in.

⁴²⁾ Por. Choephoris ex Graeco translatis..., str. 10 (słowa podaje w swobodnym przekładzie).

trzeba się jednak wystrzegać, aby tylko w upiększaniu oryginałów widzieć ideał przekładu ⁴³⁾.

Węclewski był też pierwszym ⁴⁴⁾, który zaczął metodycznie badać polskich poetów humanistów, zwłaszcza Klemensa Janickiego (1864) i Andrzeja Krzyckiego (1874). Są to pierwsze naukowe monografie, które ułatwiły w znacznym stopniu pracę jego następcom Ćwiklińskiemu i Morawskiemu. Dodać dla ścisłości wypadu, że w podaniu, które Uniwersytet Lwowski wysłał w 1883 r. do Ministerstwa wiedeńskiego w sprawie podwyżki pensji dla Węclewskiego, zaznaczono wyraźnie, iż uczony ten opracował utwory Janickiego dla Corpus poetarum Polono-Latinorum, wydawanego przez Akademię Umiejętności — i że rękopis jest gotowy do druku ⁴⁵⁾. W każdym razie Ćwikliński w swym wydaniu Janickiego wspomina tylko mimochodem o Węclewskim, a przecież monografia jego jest podstawową.

Nieprzeciętną akribię filologiczną okazał Węclewski w świetnym wydaniu Pamiętników Paska (r. 1877), które przedrukował Zygmunt Celichowski (w Poznaniu 1926 r.) i w łacińskiej kronice książąt polskich (1877).

Z prac popularno-naukowych, których zasięg był bardzo szeroki, a obejmował głównie zagadnienia literackie, teatr grecki i objawy codziennego życia starożytnych, wyróżniają się dwie większe rzeczy: Historia literatury greckiej (r. 1867) i monografia o Grodku (r. 1876). Krótki podręcznik literatury, przeznaczony dla studentów, jest najlepszą książką z tego zakresu od czasów Grodka ⁴⁶⁾ aż po literaturę Sinki ⁴⁷⁾. Węclewski opiera się na Grodku, Bernhardy'm, Otfrydzie Müllerze i innych współczesnych uczonych niemieckich, a wśród bibliografii wyszczególnia prace i przekłady polskie. Obszerna monografia o Grodku na tle epoki

⁴³⁾ O warunkach dobrego przekładu pisali Jan C z u b e k (O tłumaczeniu. Kilka uwag i myśli, Kraków 1884, Program Gimn. św. Anny) i Mieczysław P o p ł a w s k i (O przekładaniu i przekładach, Lwów, Kwartalnik Kłasyyczny r. 1927, str. 207—216).

⁴⁴⁾ Przed nim próbowali swych sił Józef Przyborowski i Antoni Mieczyski.

⁴⁵⁾ Por. Akty personalne Z. W. Nr 425.

⁴⁶⁾ *Historiae Graecorum litterariae elementa*, Wilno 1811 (2 wydanie: *Initia hist. Graec. litter.*, 1821).

⁴⁷⁾ Ani Siemieński i Lewestam, ani Szujski i Mułkowski nie mogą tu wchodzić w rachubę; co do tytułów ich książek por. Tadeusz Sinko, *Literatura grecka*, Kraków 1931, t. I cz. 1, str. 3 n.

i nauki zagranicznej ma tę wielką zaletę, że Węclewski uwzględnił szeroką korespondencję profesora wileńskiego i pierwszy z Polaków oddał mu hołd uzasadniony. A. Szantyr w dużej książce pt. *Działalność naukowa G. E. Grodka* (Wilno 1937, w *Książce zbiorowej: Z dziejów filologii klasycznej w Wilnie*) korzysta w znacznej mierze z dobrze udowodnionych rezultatów wielkiego poprzednika.

Wśród rękopisów Węclewskiego⁴⁸⁾, których zachowało się przeszło czterdzieści, wyróżnia się kilka, z których jedne godne były wydania w swoim czasie, drugie zaś i dziś jeszcze na to zasługują. Żałować tylko należy, że ani gramatyka łacińska (czy grecka), ani starożytności greckie i rzymskie, ani literatura rzymska, ani historia filologii, ani metryka — dalej że komentarze do Horacego, Owidiusza, Tibulla, Cezara, Cyserona, Demostenesa i Tucydidesa nie wyszły drukiem, bo szkoła polska była by miała daleko lepsze podręczniki, aniżeli dziesiątki lat trwające słabe już w swoim czasie książki, przekłady z niemieckiego Samolewicz, Ćwiklińskiego, Terlikowskiego i innych. A dziś można by pomyśleć przede wszystkim o wydaniu kilku przekładów Węclewskiego, które spoczywają w rękopisach.

Tak się przedstawia działalność naukowa pierwszego Filologa-Polaka w Uniwersytecie Jana Kazimierza, który dzięki żmudnej pracy wybił się szybko i górował ponad współczesnymi filologami. Albowiem ani August Wannowski († 1871), Antoni Popliński († 1868) i Hipolit Cegielski († 1868) na terenie Poznańskiego, ani Antoni Małecki († 1913) i Alfred Brandowski (od 1865 w Krakowie) w Uniwersytecie Jagiellońskim, ani Jan Wolfram, August Szmurło, Antoni Mieczysławski i Julian Skupiewski w Szkole Głównej Warszawskiej, ani inni nie dorównali dzielnemu Wielkopolaninowi, któremu należy się najważniejsze i najzaszczytniejsze miejsce w historii sześćdziesięciolecia filologii polskiej między sławnym Godfrydem E. Grodkiem (1825) i twórcą szkoły naukowej Kazimierzem Morawskim (1887). Węclewski też wykształcił wielu filologów, dobrych nauczycieli gimnazjalnych i kilku skromnych pracowników naukowych na terenie Małopolski Wschodniej: z jego seminarium wyszli między innymi: Heck, Lettner, Majchrowicz, Palmstein, Terlikowski⁴⁹⁾, a doktorat uzy-

⁴⁸⁾ Spis ich podaje po bibliografii.

⁴⁹⁾ Por. też uw. 28. Trudno zbadać inne nazwiska, gdyż brak dokumentów. Członków Seminarium było około 25.

skali⁵⁰⁾: Tomasz Garlicki (napisał dysertację pt. *De Sebastiani Acerni Victoria deorum*, 1887), Michał Jezienicki (*De Ioannis Visliciensis vita, ingenio, scriptis*, 1884) i Józef Ogórek (*Wann hat Cicero die beiden ersten Catilinarischen Reden gehalten; Horati Carmen I 28 ad dialogi similitudines revocari non posse demonstratur; De Socrate marito patreque familias*, 1885).

Twardy dla siebie i sumienny, przeciwnik dyletantyzmu i wyznawca gruntowności, pracowity i świadomy celu i posłannictwa w latach walki i nawrotu do filologii klasycznej⁵¹⁾ — cieszył się Zygmunt Węclewski największym szacunkiem wśród całego społeczeństwa z pod trzech zaborów⁵²⁾. Pięćdziesiąt lat temu⁵³⁾ pożegnał na zawsze czcigodnego profesora jego kolega na katedrze, Ludwik Ćwikliński i słusznie podkreślił, że „jednym piórem, sam jeden stworzył on tyle, ile wielu innych razem nie zdziałało”. „Niezatartymi głoskami — zakończył swą mowę Wielkopolańin⁵⁴⁾ — wyryłeś swe imię na kartach historii naszego szkolnictwa i piśmiennictwa; na całym obszarze ziem dawnej Polski wspominają cię w tej chwili z uznaniem i wspominać będą często przez długie lata”.

Takie znaczenie ma Zygmunt Węclewski dla polskiej nauki; Lwów czcząc pamięć swego uczonego, przywraca mu w pełni te zasługi, które historia filologii klasycznej w Polsce jasną wymową faktów mu przyznaje.

BIBLIOGRAFIA ZYGMUNTA WĘCLEWSKIEGO

1851

1854

1. Słownik łacińsko-polski do autorów klasycznych, zwykle po gimnazjach czytanych, Poznań, 4 ^o , str. VI, 499.	2. <i>De rebus Epidauriorum</i> , Poznań (Program Król. Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu za rok szk. 1853/54), 4 ^o , str. 26. *

⁵⁰⁾ Por. *Protocollum Fac. Phil. pro exam. rigor.*

⁵¹⁾ Przeciwno filologii klasycznej wystąpił bardzo ostro, zasłużony zresztą bardzo Michał Wiszniewski w I-ym tomie *Historii Literatury*. Odpowiedział mu Antoni Małecki w książce pt. *Prelekcje o filologii klasycznej i jej encyklopedii...*, Kraków 1851, str. 4 nn.

⁵²⁾ Dość dziwnie uderzyć musi, że ówczesne Muzeum zamieściło tylko krótką wzmiankę o działalności naukowej Węclewskiego (por. r. III. 1887, Lwów, str. 610).

⁵³⁾ Węclewski zmarł 14. VIII. 1887 r.; pogrzeb odbył się 19. VIII. t. r.

⁵⁴⁾ Por. *Gazeta Lwowska* z 24. VIII. 1887 r.

1856

3. Agamemnon. Tragedia Eschylosa, Poznań (dedykowane prof. A. Wannowskiemu), 8°, str. 80.

1857

4. Choephoris ex Graeco translatis de studio, quod proximis quattuor superioribus saeculis in Graecis legendis Poloni consumperint, et de tragoediis e Graeco in linguam Polonicam conversis brevissimam disputatiunculam praemisit..., Posnaniae (Program Król. Gimnazjum św. Marii Magdaleny w Poznaniu za rok szk. 1856/57), 4°, str. 10 — (po czym następuje:) Choefony czyli Ofiara grobowa. Tragedia Eschylosa, przekładania... str. 11—29.

1858

5. Carmen sollemnia dedicationis novi Gymnasii regii ad St. Mariam Posnaniensis celebrans, Posnaniae (20 strof saf.) w książce: Brettner Dr., Sollemnia dedicationis novi Gymnasii regii ad St. Mariam Posnaniensis die XV mensis Aprilis anni 1858 publice celebranda indicit...

1859

6. O trylogii Eschylosa „Prometea”, Kraków (Dodatek miesięczny do „Czasu” t. XIII), str. 485—509.
7. Sofoklesa Trachińskie dziewice (przekład), Kraków (tamże, t. XIV), str. 98—113, 260—277, 457—473.
8. O Babriosie i bajce greckiej (tamże, t. XV), str. 51—77.
9. Trachińskie dziewice Sofoklesa i Herkules Ojtajski Seneki (tamże, t. XV), str. 472—503.
10. Historia tragedii greckiej, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. III), 8°, str. 21.

11. Teatr grecki. Aktorowie, ich sztuka i garderoba teatralna. O przedstawieniach teatralnych i zwyczajach poety. O choregii i składzie chóru. O wpływie attyckiej publiczności na poetów i aktorów tragicznych..., Warszawa (tamże, t. III), str. 379—398.

1860

12. O sztuce dramatycznej w Attyce, Kraków (Dodatek miesięczny do „Czasu”, t. XVIII), str. 221—241.
13. O komedii greckiej i Arystofanesie (tamże, t. XIX), str. 3—26.

1861

14. Studia w Polsce nad literaturą grecką w czterech przeszłych wiekach i przekłady tragików na język polski¹⁾, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. IV), str. 178—190.
15. Babriosia Ezopowe bajki. Wiadomość o życiu Babriosia i bajce greckiej, Poznań, 12°, str. 84.

1863

16. De Sophoclis Oedipo Rege commentatio. Dissertatio inauguralis, quam... die XVI mensis Ianuarii anni MDCCCLXIII publica disputatione defendet auctor... Adversariorum partes susceperunt Dr Guenther Hartmann, praec. ord. orphan. Hal. et Iosephus Foerstemann cand. philol., Halae Sax., 8°, str. 37.
17. Hekabe, tragedia Eurypidesa, przekład, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. I), str. 59—97.

1864

18. Życie domowe Stanisława Chwalczewskiego, Warszawa (Spis Wy-

¹⁾ Jest to przekład rozprawy łąc. z r. 1857; por. poz. 4.

kładów w Szkole Głównej Warszawskiej w letnim półr. r. n. 1863/64), 8°, str. 5—16.

19. 'Eirene' tj. Pokój, komedia Arystofanesa, przekład, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. III), str. 396—434.

1865

20. Ajas, tragedia Sofoklesa, przekład, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. I), str. 23—54 i 400—423.
21. O niewiastach w starożytnej Grecji. Rzecz czytana na posiedzeniu publicznym w Warszawie, dn. 4 kwietnia 1865 r., Warszawa, 8°, str. 42.
22. Disputatio de Clementis Ianicii scriptis et editionibus nonnullisque locis emendatis. Carmen peregrini cuiusdam advenae in laudem Ianicii compositum, Varsaviae (Index lectionum in Universitate Varsaviensi per annum 1864/65), 8°, str. 42.

1867

23. Historia literatury greckiej, Warszawa (nakładem autora), 8°, str. VIII, 289.

1868

24. Słownik łacińsko-polski do autorów klasycznych. Wydanie drugie poprawne i pomnożone, Kraków, 4°, str. 777.
25. Wiadomość o życiu, pismach, wydaniach i przekładach poezji Klemensa Janickiego, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. IV), str. 229—278.
26. Słownik grecko-polski, Warszawa, 8°, str. 693.
27. Wykład budowy wierszy Owidego, Wergilego i Horacego, napisał Dr Alfréd Brandowski, prof. fil. klas. w Uniw. Jagiell. w Krakowie, 1868, stron z przedm. 32; War-

szawa (Biblioteka Warszawska, t. I), str. 466—468.

1870

28. Bukoliczna poezja w starożytnej Grecji, Warszawa (Biblioteka Warszawska, t. I), str. 229—243.
29. Sztuka dziejopisarska starożytnych Greków i Rzymian (tamże), str. 362—388.
30. O romansie starożytnym. Odczyt publiczny, Warszawa (Gazeta Polska), Nr 91 i 92.
31. O sztuce greckiej i chrześcijańskiej. Dwa odczyty publiczne, Warszawa (Tygodnik Ilustrowany), Nr 119, 120, 122 i 123.
32. Wspomnienie pośmiertne o Prof. J. Wolframie (tamże), Nr 148.

1871

33. Wspomnienie pośmiertne o Prof. T. Berwińskim, Warszawa (Tygodnik Ilustrowany), Nr 176.
34. Rzymianka, obrazek z domowego i publicznego życia Rzymian starożytnych w końcu I stulecia przed erą chrześcijańską, Warszawa (Gazeta Polska), Nr 260 i 261.

1872

35. Filologia klasyczna, Warszawa ('Wieniec', Pismo czasowe ilustr. t. I), Nr 27, str. 243—248.
36. Józef Hall i jego fantastyczna podróż po ziemi (tamże), Nr 33, str. 310—312.

1873

37. Sztuka rzymska i posąg cesarza Augusta, Warszawa (Tygodnik Ilustrowany), Nr 266 i 267.
38. Tragicy greccy. Przekład... Tom I. Tragedie Eschylosa, Poznań (Nakładem Biblioteki Kórnickiej), 8°, str. XV, 430.

1874

39. Słownik grecko-polski. Wydanie drugie, Warszawa, 8°, str. 693.
40. O poezjach Andrzeja Krzyckiego, Kraków (Pamiętnik Akademii Umiejętności, Wydziały: Filologiczny i Historyczno-Filozoficzny, tom I), str. 222—249.

1875

41. Tragicy greccy. Przekład... Tom II. Tragedie Sofoklesa, Poznań (Nakładem Biblioteki Kórnickiej), str. XXVII, 589.

1876

42. Wiadomość o życiu i pismach Godfryda Ernesta Grodka, Kraków (Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie t. IV) i odbitka, 8°, str. 157.

43. Listy Joachima Lelewela do Grodka Godfryda Ernesta, wydał..., Lwów (Przewodnik Naukowy i Literacki, dodatek do Gazety Lwowskiej, t. IV), 8°, str. 236—250, 368—377, 571—576.

44. Literaci i wykłady publiczne w starożytnym Rzymie (tamże), str. 577—597 i 673—689.

45. Listy Czackiego do Godfryda Ernesta Grodka. Wydał... (tamże), str. 1116—1137.

1877

46. Kronika Książąt Polskich (Chronica Principum Poloniae), Lwów, 4°, str. 156 (Monumenta Poloniae Historica, vol. III), str. 423—578.

47. Pamiętniki Jana Chryzostoma z Gosławic Paska. Przejrzał, wstępem i spisem rzeczy zaopatrzył..., Lwów (Biblioteka Polska Gubry- w r. 1930.

nowicza we Lwowie, t. XI), 8°, str. 408.

1878

48. Listy Ernesta Godfryda Grodka do Joachima Lelewela wydał..., Lwów (Przewodnik Naukowy i Literacki, t. VI), str. 667—672 i 763 do 768.

1879

49. Ślężacy w Polsce: I. Adam Schroeder. II. Andrzej Schoneus, Lwów (Przewodnik Naukowy i Literacki t. VII), 8°, str. 117.

1880

50. Artykuł zaczyn. się od słów: „Starożytny świat, to niby ziemia...“, Warszawa (Ziarno. Wydawnictwo zbiorowe. Dla głodnych. Czyim chała bogata tym rada).

1881

51. Tragicy greccy. Przekład... Tom III. Tragedie Eurypidesa. Część I., Poznań (Nakładem Biblioteki Kórnickiej), str. XLIV, 399.

1882

52. Tragicy greccy... Tom III. Tragedie Eurypidesa. Część II..., str. 485.
53. Tragicy greccy... Tom III. Tragedie Eurypidesa. Część III..., str. 413.

1884

54. Słownik grecko-polski, Wydanie trzecie, Warszawa, 8°, str. 693¹.

¹ Dalsze wydania po śmierci autora: 4-e w r. 1892; 5-e w r. 1913; 6-e w r. 1930.

W RĘKOPISACH ZNAJDUJĄ SIĘ NASTĘPUJĄCE PRACE I MATERIAŁY¹*Leksykografia*

1. Słownik łacińsko-polski, zeszyt I (litera A i B), zeszyt II (lit. C i D), str. 219. (S. 1102).
2. Słownik polsko-łaciński (litera A—D; do wyrazu długo), str. 162. (S. 1102).

Gramatyka i język

3. Gramatyka łacińska (skrypt obejmujący całą gramatykę i metrykę — wykłady uniwersyteckie), str. VII, 165. (S. 1101).
4. Gramatyka łacińska (do zaimeków — wykłady uniwersyteckie), str. 105. (S. 1105).
5. Gramatyka łacińska (wykłady uniwersyteckie), str. 266. (S. 1106).
6. O języku epików rzymskich (wykłady uniwersyteckie), str. 102. (S. 1117).

Metryka

7. Metryka grecka (2 zeszyty — wykłady uniwersyteckie), str. 76 i 61. (S. 1126).

Literatura

8. Historia literatury greckiej od czasów Aleksandra Wielkiego do upadku cesarstwa wschodniorzymskiego (okres III i IV), str. 63. (S. 1104).
9. Okres III literatury greckiej — Aleksandryjski (wykłady uniwersyteckie), str. 94. (S. 1134).
10. Wiadomość o historykach greckich do Arriana (wykłady uniwersyteckie), str. 50. (S. 1132).
11. Literatura rzymska (4 zeszyty — wykłady uniwersyteckie), str. 200, 134, 146, 335. (S. 1107).
12. O satyrze rzymskiej (dodane tłumaczenie wybranych satyr Hora-

cego wierszem białym — wykłady uniwersyteckie), str. 350. (S. 1110).

Autorowie

13. Tacydydesa Historia wojny peloponeskiej z objaśnieniami (wykłady uniwersyteckie), str. 106. (S. 1131).
14. Demostenesa Pierwsza mowa przeciw Filipowi (Życiorys Dem., Tekst grecki, tłumaczenie polskie i łacińskie, komentarz — wykłady uniwersyteckie), str. 90. (S. 1127).
15. Demostenesa Pierwsza mowa przeciw Filipowi (por. nr 13), str. 98. (S. 1128).
16. Demostenesa Trzecia mowa przeciw Filipowi (tekst grecki, tłumaczenie polskie, łacińskie i objaśnienia — wykłady uniwersyteckie), str. 66. (S. 1129).
17. Ciceronis Divinatio in A. Caecilium Nigrum (tekst, tłumaczenie i objaśnienia — wykłady uniwersyteckie), str. 65. (S. 1123).
18. Ciceronis oratio in Verrem quarta (życiorys Cicerona, tekst łaciński, tłumaczenie i objaśnienia — wykłady uniwersyteckie), str. 137. (S. 1122).
19. C. Iulii Caesaris De bello Gallico, commentatio prima (spis różnic tekstu), str. 48. (S. 1138).
20. Taciti Annalium Liber I (życiorys Tacyta, tekst łaciński, tłumaczenie do ust. 70 — wykłady uniwersyteckie), str. 155. (S. 1137).
21. Quintiliani Institutionis Oratoriae Liber X (tekst łaciński, tłumaczenie i objaśnienia — wykłady uniwersyteckie), str. 92. (S. 1121).
22. Tibullus, Elegie część I. (Życiorys Tibulla, tekst łaciński, tłumaczenie 10 elegii ks. I., objaśnienia — wykłady uniwersyteckie), str. 143. (S. 1136).
23. Publii Ovidii Nasonis Metamorphoseon I. XV (życiorys Owidiusza, tekst łaciński i objaśnienia

¹ Rękopisy mieszczą się w Bibliotece Uniwersytetu Jana Kazimierza we Lwowie pod Sygnaturą (S) 1101—1140.

trzech ksiąg — wykłady uniw.), str. 105. (S. 1124).

24. Horacego Ody (tekst łaciński i objaśnienia 3 ksiąg; z księgi IV do ody czwartej — wykłady uniw.), str. 152. (S. 1108).

25. Horacego Ody i Epody wybrane (tekst, tłumaczenie prozą i objaśnienia — wykłady uniw.), str. 115; od str. 8. (S. 1109).

26. Kwinta Horacjusza Flakka Satyry i listy objaśnić... Część I (tekst 6-ściu satyr, tłumaczenie wierszem białym, objaśnienia — wykłady uniw.), str. 75. (S. 1111).

27. Horacjusza Satyr Ksiąg dwoje (wstęp o satyrze i satyrykach rzymskich, życiorys Horacego, tekst, tłumaczenie, objaśnienia — wykłady uniw.), str. 235. (S. 1112).

28. Listy Horacego (tekst, tłumaczenie wierszem białym, objaśnienia — wykłady uniw.), str. 236. (S. 1135).

Starożytności

29. Starożytności greckie (wykłady uniw.), str. 124. (S. 1133).

30. Starożytności rzymskie publiczne (wykłady uniw.), str. 232. (S. 1114).

31. Starożytności rzymskie (wykłady uniw.), str. 260. (S. 1115).

Filologia

32. Istota i znaczenie filologii (wykłady uniw.), str. 83. (S. 1119).

33. Historia filologii (wykłady uniw.), str. 145. (S. 1113).

Rozprawy

34. Sophoclis Oedipus Rex interpretante Haasio (rozprawa doktorska po niemiecku; od str. 83 uwagi do Trachinek Sofoklesa), str. 112. (S. 1116).

Przekłady¹

35. Tuczdydesa Historia wojny peloponeskiej, ks. I—II, str. 106. (S. 1130).

36. Komedia Plauta: Junak, Bliźniacy (są też uwagi i objaśnienia), str. 64 i 65—105. (S. 1120).

37. Formion, Komedia Terencjusza, str. 89. (S. 1125).

Polscy poeci humanistyczni

38. Ianicii carmina, Tristium liber (tekst z objaśnieniami), str. 78. (S. 1103).

39. Ioannis Cochranovii Poemata Latina (wszystkie utwory łacińskie), str. 84. (S. 1118).

Varia

40. Dziesięć wierszy oryginalnych łacińskich okolicznościowych (8 wierszy napisanych po śmierci pierwszej żony, w r. 1852; wiersz na dzień imienin brata Stanisława i dystych do prof. Uniwersytetu Sarnickiego). Przekład na język grecki I Trenu i Odprawy posłów greckich (do drugiego chóru), str. 19. (S. 1139).

41. Urywki różnych nieukończonych przekładów: z Kwintyliana, z Cy-cerona (Werynki), z Eurypidesa Alcestis; króciutkie elaboraty łacińskie; pisma okolicznościowe i adresy; przekład Podróż z Krakowa do Wieliczki (od w. 393); i inne, szereg luźnych kartek. (S. 1140).

Jak podaje Majchrowicz o. c., str. 122 uw. 1, pozostały w rękopisach utwory dramatyczne:

42. Trzpiot z dobrym sercem znajduje

¹ Por. poz. 14, 15, 16, 17, 18, 20, 21, 22, 25, 26, 27, 28, 41.

przebaczenie (Obrazek dramatyczny z francuskiego).

43. Dziwak, albo jak sobie kto pościeli tak się wyśpi (Przysłowie dramatyczne).

44. Iskra (Fraszka dramatyczna z francuskiego).

Jak podaje Syn, Dr Tadeusz Węclewski, są zachowane w rękopisie utwory muzyczne:

45. Rozsądne dziewczę.

46. Mazury.

Z DZIEJÓW ODBUDOWY TRZECIEJ ŚWIĄTYNI DELFIKIEJ

napisał

KS. FRANCISZEK SOKOŁOWSKI

W r. 373 przed Chr. nawiedziła Delfy katastrofa, w której uległa zagładzie świątynia Apollona oraz inne budowle i zabytki sztuki. Od tego tragicznego roku aż do końca IV wieku dokończa się odbudowa trzeciej i to już ostatniej świątyni. Etapy tej odbudowy możemy śledzić z drobiazgową częstokroć dokładnością dzięki zachowanym rachunkom świątyni¹⁾.

Pierwszą myślą Amfiktionii po przeżytej katastrofie było zwrócić się z apelem do ofiarności państw i społeczeństw helleńskich. Jakoż już w roku 371 zajmowano się sprawą restauracji Delf na ogólnohelleńskim kongresie pokojowym w Sparcie. Ksenofont wspomina, że w czasie obrad wystąpił niejaki Prothoos z wnioskiem, by Sparta i jej sprzymierzeńcy rozpuszcili wojsko, a pieniądze obrócili na świątynię delficką²⁾. Wniosek ten upadł, nie znaczy to jednak, by sprawa delficka była dla ogółu państw obojętna. Potrzebami Delf zainteresowało się wiele państw, między nimi tyran syrakusański Dionizjusz, który w liście skierowanym do Aten wspomina wyraźnie *περὶ τῆς οἰζοδόμου* [*ἵασι τοῦ νεῶν καὶ τῆς εἰρήνης*]³⁾. Jest to aluzja do mającego się zebrać kongresu w Delfach. Kongres ten odbył się w roku 368 i aczkolwiek pertraktacje pokoju nie przyniosły, w sprawie odbudowy sanktuarium Apollona powzięto pewne postanowienia. I mimo wojen posypały się ofiary zarówno od jednostek jak i państw. Wykazy ich skrupulatnie zapisywane i publikowane dochowały się częściowo do naszych czasów⁴⁾.

Pierwsza lista ofiar pochodzi z wiosennej pύλα i archonta Ajschylosa (364/3). Jest to już z kolei XIII pύλα i w rachunkowości sanktuarium, niestety z poprzednich dwunastu nic się nie zachowało. Na liście znajdujemy wykazy ofiar od jednostek i państw umieszczone pod dwiema rubrykami: 1) *ταῖδε τῶν πολλῶν ἡνικαν τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου* 2) *ταῖς δεπόλεις καὶ*

¹⁾ Fouilles de Delphes III 5, Paris 1932.

²⁾ Hell. IV 6, 2.

³⁾ Syll.³ 89, 8—9.

⁴⁾ Fouilles de Delphes III 5 Nr. 1—13.

ιδιωται ἐπάρξαντο. Pod pierwszą rubryką widzimy następujące państwa: Megara 3444 dr., Troizen 334 dr., Kypaira 170 dr. W grupie ofiar, nazwanych *ἐπαρχαί*, mamy pozycje następujące: Naxos 350 dr., Messenia 70, Naukratis 350, Apollonia 3587 (w naturze). Nadto na liście figurują drobne ofiary od pojedynczych osób z Pharsalos, Syrakuz, Sparty, Phliuntu, Teb i Aten. Ogółem na wiosnę roku archonta Ajschylosa wpłynęło 8530 dr. i pół ob., w tym ofiar *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου* było 3948 dr.

Ten sam podział na *ἐπαρχαί* i na ofiary *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου* znajdujemy na liście z jesiennej pylai archonta Mnasimachosa (363/2). Następujące państwa wpłaciły „drugi obol”: Troizen 34 dr., Megara 760, Korynt 1348 dr. *Ἐπαρχαί* wpłynęły z Phigalei 70 dr., z Megalopolis 200 dr., nadto od pojedynczych osób z Arkadii, Kyreny, Phokai, Erythrai, Samos i Keos. Z roku archonta Thraixa (362/1) mamy niepełną listę składek, na steli zachował się tylko wykaz *ἐπαρχαί* od obywateli z Mantinei, Hermione, Aten, Ambrakii i Koryntu. W czasie jesiennej pylai archonta Argiliosa (361/0) następujące państwa wpłaciły składki zwane *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*: Lacedemończycy 32 dr., Metropolis z Tessalii 120, Magneci *Κροζαῖοι* 30, Magneci *Μεθωναῖοι* 36, Magneci *Ὀξωνιαῖοι* 19 dr. 3 ob., Lokrowie *Ἐσπέραιοι* 750 dr., Fokejczycy *Τειθρώνιοι* 16 dr. 1½ ob., Fokejczycy *Πεδιεῖς* 30 dr. Jakie w tym czasie wpłynęły *ἐπαρχαί*, nie wiemy, albowiem lista ofiar nie doszła do nas w całości.

Następne listy składek doszły do nas we fragmentach i nie są datowane. Wykaz nr 5 podaje ofiary z tytułu *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου* od mieszkańców Phliuntu, Koryntu, Krannon i od Doryjczyków z Metropoli. Na liście nr 6 A widzimy *ἐπαρχαί* z Samos. Lista nr 6 B poza ofiarami od pojedynczych osób z Keos podaje składkę z miasta Heraklei na Sycylii. Znajdujemy tu ciekawy szczegół: Herakleoci wpłacili *τὸ πρότερον καὶ τὸ ὕστερον νόμ[ο]ν[ς] ἰταλιωτικὸν ἑκατόν*. Wzmianka ta świadczy, że wpłacone pieniądze pochodziły z dwu zbiorów. Fragment listy nr 8 zawiera wykaz składek z tytułu, zdaje się, *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*: Pharsalos 200 dr. 4 ob., Sikyon 2220 dr., Lamia 600, Sigeion 100, Fokejczycy 2418 dr. 4 ob. — Ostatni datowany wykaz składek pochodzi z jesiennej pylai archonta Diona (336/5). Pod względem formalnym różni się on od poprzednich: nie znajdujemy tu już rubryki *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*, tylko *ἐπαρχαί*, nadto pylaia nie posiada numeru

kolejności. Lista ta należy do nowej serii rachunków i nie ma związku z wykazami sporządzanymi przed wojną świętą. Wśród ofiarodawców znajdujemy Lacedemończyków 510 dr., nadto pojedyncze osoby z Sinope, Karystos, Pellane i Krety.

Zbieraniem ofiar zajmowała się komisja wyłoniona z grona naopów. Odbywali oni podróże, zbierali datki i przynosili do Delf. Naopowie stali na czele skarbowości świątyni aż do roku 340/339, potem funkcje ich przejęło kolegium skarbników (*ταμίαι*). Zdaje się, że powodem usunięcia naopów było niedołężne kierownictwo skarbowością. Widać to z rachunków sanktuarium. W roku 361/0 znajdowało się w kasie 20 t. 4 m. 10 st.⁵⁾. Na jesieni roku 340/339 zostawili naopowie 10 t. 3 m. 20 st. $\frac{1}{2}$ ob.⁶⁾. Od chwili ustanowienia skarbników zasoby kasy znacznie się podnoszą. Wiosną roku 340/339 rachunki wykazują 154 t. 54 m.⁷⁾. W roku 338/7 jest jeszcze 138 t. 50 m. $4\frac{1}{2}$ ob., w roku 336/5 znowu zanotowano 159 t. 40 m. 2 st. 3 ob. 7 ch.⁸⁾. Powstaje pytanie, od czego uzależniony był wzrost kapitałów w skarbie? Do roku 338 gros wpływów stanowiły daniny Fokejczyków, których Amfiktionia zmusiła do rewindykacji zagrabionych w czasie wojny świętej pieniędzy. Już jednak od wiosny 337 wpłacają oni tylko po 10 tal. rocznie. Pozycja 154 talentów notowana w rachunkach z 340/339 r. da się usprawiedliwić wpłatami Fokejczyków. Jakie jest jednak pochodzenie 159 talentów notowanych w rachunkach z r. 336/5? Odpowiedź daje nam pewna inskrypcja pochodząca z tego samego roku⁹⁾. Jest to wykaz państw oraz wpłacanych przez nie pewnych sum pieniężnych. Najpierw widzimy sumę globalną, potem idzie wykaz braków (*τῶν ἀποουσίᾳ*), wreszcie wykaz tego, co jest w skarbie (*ἐλείφθη ἀμφικτυονικοῦ*). Prof. E. Bourguet zdołał restrytuować pozycje liczb, nazw jednak państw nie udało mu się odczytać. Zachowały się tylko cztery ethnika: *Ὀπούντιοι*, *Σικωνιοι*, oraz *Λαρισσαῖοι*. Bourguet sądzi, że inskrypcja powyższa zawiera wykaz wpłacanych sum z tytułu *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*. Nazwę i pochodzenie tych pieniędzy wyjaśnia w następujący sposób: W roku 371 na kongresie w Sparcie państwa

⁵⁾ Fouilles de Delphes III 5 Nr. 19, 2.

⁶⁾ o. l. 20, 18—19.

⁷⁾ o. l. 47 I 29—30.

⁸⁾ o. l. 48, 18—19.

⁹⁾ o. l. 49.

greckie opodatkowały się na rzecz świątyni delfickiej po jednym obolu od cenzusu majątkowego czy też ludnościowego. Z faktu, że Prothoos żądał wolności składek (*ὁπόσον ἐκάστη ἢ πόλις βούλοιτο*) i że wniosek ten upadł, Bourguet konkluduje, że postanowiono opodatkować się przymusowo. Na kongresie w Delfach w roku 368 podatek ten został podwyższony do dwóch oboli. Stąd właśnie ma pochodzić nazwa wpłacanych sum *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*. Inskrypcja zawierająca wykaz sum, jakie państwa mają wpłacić, oraz tego, co im zostaje do zapłacenia, jest wedle Bourgueta „une confirmation la plus nette” jego hipotezy. Bez wątpienia, istnieje związek pomiędzy powyższym wykazem oraz listami składek. Czyż są to jednak spłaty wynikające z przymusowego opodatkowania? Przecież nawet po kongresie w Delfach nie wszystkie państwa wpłacają sumy *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*; owszem, wiele jest takich, które wnoszą tylko *ἐπαρχαί*. Jakież jest więc sens wyrażenia *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*? Wszelkiego rodzaju wpłaty na odbudowę świątyni były dobrowolnymi ofiarami. Składano je już od roku 368, tj. od pierwszej pylai. Niestety, do nas doszły wykazy ofiar poczynszy od roku 364/3, tj. od trzynastej pylai. Pierwsza wpłacana ofiara zwała się uroczyscie *ἐπαρχή*, następne zaś w odróżnieniu od pierwszej *ὁ ὀδελὸς ὁ δεύτερος*. Na pierwszych (zaginionych) listach ofiar figurowały tylko *ἐπαρχαί*, na następnych zarówno *ἐπαρχαί* jak i *ὁ ὀδελὸς ὁ δεύτερος*. Niektóre bowiem państwa wносиły już drugą ofiarę, podczas gdy inne dopiero pierwszą (*ἐπαρχή*). W Heraklei sycylijskiej dwukrotnie zbierano ofiary. Ponieważ pierwsza składka nie została wpłacona w charakterze *ἐπαρχή* zaraz po zbiórce ale łącznie z drugą, na liście ofiar zanotowano: *τὸ πρῶτον καὶ τὸ ὕστερον*. Jasnym jest, że nie wszystkie państwa jednakowo ochoczo składały ofiary. W latach 364—360 Megara, Troizen, Korynt, Sparta, Magneci, Lokrowie, Fokejczycy złożyli już drugą i trzecią ofiarę, podczas gdy Naxos, Messenia, Naukratis, Apollonia, Phigaleia, Megalopolis — za ledwie pierwszą (*ἐπαρχή*). Po wojnie świętej, kiedy na nowo rozpoczęto zbieranie ofiar, pierwsza składka Lacedemończyków znowu nosi miano *ἐπαρχή*. Wykaz z roku 336/5 podaje najprawdopodobniej ogólną sumę wpłaconych przez różne państwa ofiar z tytułu *ἐπαρχή* oraz *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*. Mamy tu następujące cyfry: Lokrowie Opuncy 8190 dr., Larissa 39000 dr., Sikyon 3220 dr. Datki innych państw, których nazw nie

można odczytać na inskrypcji, były następujące: 15295 dr., 12628, 5460, 2380, 14910, 6022, 52270. Wyrażenie *ἀπονομία* oznacza najpewniej braki, względnie niedokładności zauważone przez skarbników. Wzrost wpływów w kasie świątyni po wojnie świętej pozostaje w związku z większą ofiarnością społeczeństwa helleńskiego. Najbardziej ofiarnymi okazały się państwa Peloponezu: Sparta, Korynt, Megara, Troizen, Sikyon, Phliunt, następnie Tessalowie, Magneci i Lokrowie. Teby i Ateny nie są notowane, jest jednak prawdopodobne, że ofiary ich figurowały na wykazach, które do nas nie doszły.

R é s u m é.

L'auteur traite des sommes appelées *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου* qui figurent dans les comptes delphiques du IVe siècle (listes des contributions). M. E. Bourguet croit que c'était une espèce d'impôt que les villes grecques s'étaient obligées de payer en 371 au congrès de Sparte. Cet impôt a été doublé au congrès de Delphes en 368. L'auteur prouve que les *ἐπαρχαί* étaient des offrandes volontaires. On les versait depuis 368 e. à d. depuis la première pylée. La première offrande de chaque ville s'appelait solennellement l'*ἐπαρχή*, la suivante (ou les suivantes) *ὁ ὀδελὸς ὁ δεύτερος*. Sur la première liste des contributions (de la Ire pylée) figuraient les *ἐπαρχαί* seulement, sur les listes suivantes les *ἐπαρχαί* et les sommes *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*. Certaines villes avaient versé déjà la seconde offrande, tandis que d'autres à peine l'*ἐπαρχή*. La première liste conservée de la XIIIe pylée (de l'archonte Aischylos 364/3) présente justement les *ἐπαρχαί* et les contributions *τοῦ ὀδελοῦ τοῦ δευτέρου*.

ARSACES I, ZAŁOŻYCIEL PAŃSTWA PARTYJSKIEGO

napisał

JÓZEF WOLSKI *)

(Dokończenie)

HISTORYCZNOŚĆ PIERWSZEGO ARSACESA

W zachowanych relacjach źródłowych osobistość twórcy państwa partyjskiego i założyciela dynastii nie rysuje się dostatecznie jasno. Podczas gdy u Strabona i Justyna występuje jedynie Arsaces, w późnej tradycji, u Arriana, Synkellosa i Zosimosa, misja historyczna założenia państwa Arsacydów podzielona jest między parę braterską Arsacesa i Tiridatesa. Wysunięta już z początkiem XVIII w. hipoteza Vaillant⁷⁰⁾, jedyna zresztą, jaką w tej kwestii wypowiedziano, tłumaczyła tę rozbieżność pomyłką Justyna i Strabona, którzy całą tradycję odnoszącą się do Tiridatesa przenieść mieli na Arsacesa. Hipoteza Vaillant⁷¹⁾, wynikła z wiary i dziś jeszcze panującej w wartość historii Arriana, znalazła w nauce powszechne uznanie i do ostatnich niemal lat⁷²⁾ nie budziła żadnych zastrzeżeń. Spychając jednak Arsacesa na dalszy plan, ograniczając jego rolę dziejową do minimum, nie brano dostatecznie w rachubę, być może wogóle nie zwrócono uwagi na szereg faktów, świadczących o zgoła odmiennym, niż się dotąd powszechnie przyjmuje, znaczeniu Arsacesa w dziejach Partii.

Tradycja literacka, ujmująca w tak różny sposób najważniejsze zagadnienia wczesnej historii Partii, w jednym punkcie wykazuje zadziwiającą zgodność. Według świadectwa najobszerniejszego naszego źródła, Justyna, „Arsaces... non minus memorabilis Parthis quam Persis Cyrus, Macedonibus Alexander, Romanis Romulus... decessit, cuius memoriae hunc honorem Parthi tribuerunt, ut omnes exinde reges suos Arsacis nomine nuncupent”⁷²⁾.

*) Autor zmienił nazwisko w toku druku pracy.

⁷⁰⁾ Imperium Arsacidarum, I, str. 4.

⁷¹⁾ Hipoteza Tarna, Parthia w Cambridge Anc. Hist. IX, str. 574, odrzucającego historyczność Arsacesa, zmusza do innego sformułowania zarzutu wysuniętego ongiś przez Vaillanta przeciw Strabonowi i Justynowi. Tarn jednak swej hipotezy nie uzasadnił.

⁷²⁾ XLI 5, 5; Strabon XV 1, 36; Cass. Dio XL 14, 3; Euzeb. I 201; II 120

Że tradycja ta nie jest czczym wymysłem, ale odpowiada w pełni rzeczywistości historycznej, dowodzi tego bicie monet partyjskich wyłącznie pod imieniem Arsacesa, przestrzegane skrupulatnie do połowy I w. przed Chr.⁷³⁾; odtąd sporadycznie władcy partyjscy umieszczają również swoje własne imiona na monetach, ale poprzednio stosowany zwyczaj nie został bynajmniej poniechany, przeciwnie przetrwał aż do upadku państwa⁷⁴⁾. Nie koniec na tym. Choć sporna jest kwestia początku ery Arsacydów, sam fakt jej istnienia stanowi oczywisty dowód znaczenia i wielkości Arsacesa. Te dowody czci i kultu okazywanego eponimowi Arsacydów można jeszcze pomnożyć. Stosując szeroko rozpowszechniony od czasów Aleksandra W. zwyczaj, nadali potomkowie Arsacesa jego imię szeregowi miast; zachowała się też ich wcale pokaźna, choć niewątpliwie niezupełna liczba⁷⁵⁾.

Wymowa przytoczonych tu dowodów podważyć musi w silny sposób wiarę w słuszność poglądów, nie tylko Tarna, przeczącego w ogóle istnieniu Arsacesa, ale nawet przyjętej od czasów Vaillant'a communis opinio, przyznającej Arsacesowi zaledwie dwuletnie panowanie. Nie wydaje się bowiem rzeczą prawdopodobną, by ten nic nie znaczący w historii Partii Arsaces, nie uznany nawet przez Partów za ich króla, mógł urósć do rzędu równej Aleksandrowi czy Cyrusowi wielkości, o czym tak niedwuznacznie świadczy całokształt znanego materiału źródłowego. Wobec też tak silnie zarysowanych rozbieżności w ocenie znaczenia historycznego założyciela dynastii Arsacydów wypadnie poddać i w tym wypadku krytycznej analizie zachowane relacje źródłowe. Główny zarzut, jaki wysunął Vaillant przeciw tradycji Strabona i Justyna, znającej jedynie Arsacesa, jakoby autorowie ci dopuścili się pomyłki przy wykorzystywaniu swych źródeł i pomieszali Tiridatesa z Arsacesem, jest sam w sobie mało prawdopodobny, co gorsza nie poparty żadnym argumentem.

Trudno dziś stwierdzić, czy Strabona obciąża przypisywany mu błąd; relacja bowiem Apollodora z Artemity zaginęła. Strabon

(Schoene); Suidas s. v. Ἀρσάκης. Synkellos 284 C; Eustatius, Comment. 1054 (Geogr. Graeci Minores Müller) II, str. 394.

⁷³⁾ Por. Petrowicz, Arsaciden-Münzen. Wien 1904.

⁷⁴⁾ Petrowicz, loc. cit.

⁷⁵⁾ W Medii, Strabon XI 13, 6; Ammian, Marcell. XXIII 6, 39; Stefan z Biz. s. v. Ἀρσάκης. W Partii, Plin. N. H. VI 113 i wreszcie w Astauenie, Izydor z Charaks, Mans. Part. 11.

wspomina trzykrotnie w swym dziele Arsacesa; w dwóch wypadkach (XI 8, 8 i 9, 2) u podłoża jego leży Apollodor, ale w trzecim (XI 9, 3) przytaczającym inną wersję, oparł się Strabon na innym źródle, prawdopodobnie na Posidoniuszu⁷⁶⁾. Mimo jednak, że wykorzystywał różne relacje, we wszystkich trzech razach przytacza tylko Arsacesa, a o Tiridatesie nie ma u niego najmniejszej wzmianki. Pomyłka dalej jego byłaby zrozumiała, gdyby podawał on ciągłą historię Arsacydów; w drobnych jednak zdaniach, wtrąconych okolicznościowo i najprawdopodobniej w ścisłej zależności słownej od źródła, nie miał Strabon możliwości dopuścić się przypisywanego mu błędu.

Pomyłka, jaką popełnił Justyn (XLII 2, 6—4, 1), mieszając Mitrydatesa II z III, stworzyła podatny grunt dla zarzutu Vailanta, skierowanego przeciw epitomatorowi Pomp. Trogusa. Niewątpliwie jest to błąd poważny, ale tłumaczy go do pewnego stopnia tożsamość imion; luka zaś, jaka wytworzyła się wskutek jego pomyłki w tekście, uchwytna jest dla każdego; inaczej w tym wypadku. Tu chodzi o różne imiona, pomyłka jest też trudniejsza, ciągłość zaś relacji Justyna nie wykazuje najmniejszego załamania. By udowodnić niesłuszność wysuniętego przeciw Justynowi zarzutu, trzeba by posiadać oryginał dzieła Pomp. Trogusa. Ten wprawdzie zaginął, zachowały się natomiast spisy treści poszczególnych ksiąg, tzw. prologi, zawierające częstokroć cenny materiał źródłowy. Krótka notatka w prol. 41. ks.: *in Parthicis ut est constitutum imperium per Arsaceim regem, majācā swōj odpowiednik u Justyna XLI 5, 5: sic Arsaces quaesito simul constitutoque regno... decedit*, przez swą niedwuznaczną jasność i ścisłość daje klucz do należytej oceny historycznej roli twórcy państwa Arsacydów. Ponieważ Pomp. Trogus, podaje w części swego dzieła, omawiającego historię Partii, wyłącznie imiona własne królów partyjskich⁷⁷⁾, więc i w tym wypadku Arsaces jest imieniem własnym a nie dynastycznym. Świadełstwo Pomp. Trogusa nie tylko obala w sposób definitywny zarzut, jakoby Justyn błęd-

⁷⁶⁾ Por. Ed. Schwartz, *Apollodoros w Pauly-Wissowa R. E. I* (1894) kol. 2854 n.

⁷⁷⁾ Por. prol. 42: *Ut praefectus Parthis a Prate Himerus... saeviit: utque Prati successit Mithridates... Successores deinde eius Artabanus et Tigranes... Ut... imperium accepit Orodes qui... Syriam per filium Pacorum occupavit. Illi successit Prates qui... bellum habuit et cum Tiridate.*

nie streścił *Historiae Philippicae*⁷⁸⁾, lecz także pozwala na wysunięcie dalszych, niezwykle ważnych wniosków. Arsaces w świetle relacji Pomp. Trogusa był zdobywcą i organizatorem królestwa, co znajduje pełne potwierdzenie i uzupełnienie w relacji Izydora z Charaks, podającego garść skądinąd nieznanych szczegółów, odnoszących się do koronacji Arsacesa na króla. W dziełku geograficznym Mans. Part. 11 zachowała się mianowicie krótko lecz treściwa wzmianka: *πόλις δὲ Ἀσαάκ, ἐν ἣ Ἀρσάκης πρῶτος βασιλεὺς ἀπεδείχθη*. Miejsce to najnieślusniej łączono z koronacją Tiridatesa na pierwszego króla od czasów Gutschmida⁷⁹⁾, wywodzącego od tego przełomowego wydarzenia rachubę ery Arsacydów. Ponieważ Izydor, tak samo jak Trogus i olbrzymia większość autorów starożytnych, podaje imiona własne królów partyjskich⁸⁰⁾, więc mógł mieć tu na myśli jedynie Arsacesa, pierwszego władcę Partii; a relacja jego pokrywałaby się w takim razie w pełni z Pomp. Trogusem. Koronacja więc Arsacesa w Asaak, w Astauenie, pierwszej zdobyczy Arsacydów na ziemi irańskiej, jest faktem dostatecznie poświadczonym przez tradycję źródłową. I według wszelkiego prawdopodobieństwa od koronacji Arsacesa w Asaak bierze początek era Arsacydów, 247 r., w tak nierozzerwalny sposób związana z osobą założyciela potęgi Arsacydów⁸¹⁾.

Jak więc i w innych kwestiach, odnoszących się do wczesnej

⁷⁸⁾ Nawet i w tym wypadku, gdyby nie zachowały się prologi Pomp. Trogusa, z samego Justyna dało by się uzyskać dowód stwierdzający niesłuszność zarzutu Vaillanta. Cytowane powyżej zdanie „sic Arsaces quaesito simul constitutoque regno... decessit”, stanowi przecież samo przez się wystarczające świadectwo. Takie samo znaczenie ma inna wzmianka Justyna XLI 6, 9: *Mithridates... non minor Arsace proavo, gloriosa senectute decessit*. Justyn konsekwentnie w całej swej relacji uznawał Arsacesa za założyciela dynastii i twórcę państwa Arsacydów.

⁷⁹⁾ *Gesch. Irans*, str. 31.

⁸⁰⁾ Por. I. c. 6: *Εἰς δὲ τὴν Χάρακα πρῶτος βασιλεὺς Φράτης τοὺς Μάρδους ᾤκισεν*.

⁸¹⁾ Gdyby rzeczywiście koronacja Tiridatesa stanowiła punkt wyjścia rachuby ery, to ta zwalaby się chyba, podobnie jak i dynastia, erą Tiridatydów, gdyż inaczej byłby to dowód rzadkiej, niemal niespotykanej w dziejach niekonsekwencji. Zdaniem Tarna, Partia w C. A. H. IX, str. 575, pochodzenie zarówno imienia Arsacesa jak i nazwy dynastii jest nieznane. Wprost przeciwnie! Relacje starożytnych w tej kwestii są jasne i zrozumiałe. Hiperkrytycyzm Tarna stwarza trudności, do których zachowany materiał źródłowy nie daje najmniejszej podstawy.

historii Partii, i tu zarysowuje się silna rozbieżność między tradycją Pomp. Trogusa i Izydora z Charaks z jednej a wersją przekazaną przez Arriana, Synkellosa i Zosimosa z drugiej strony. Zarzuty bowiem, jakie wysunięto przeciw najwcześniejszej i najlepiej poświadczonej warstwie materiału źródłowego, okazały się bezpodstawne. Toteż historyczność nie tylko Tiridatesa, dla którego wogóle nie ma miejsca w historii partyjskiej, ale i Arsacesa, oczywista w tej formie, w jakiej przekazały go późne relacje, opiera się wyłącznie na tradycji Arriana. Sąd jednak krytyki historycznej w odniesieniu do wartości całokształtu przekazanej przez Arriana, Synkellosa i Zosimosa tradycji musi wypaść negatywnie. Oparta na materiale o nie dającej się dziś skontrolować wartości krytycznej, przedstawiająca tok wydarzeń w sposób wysoce nieprawdopodobny, musi w porównaniu z wcześniejszą, doskonale poświadczoną i co ważniejsza kreślącą obraz powstania państwa partyjskiego w sposób rzeczowy, odpowiadający całości znanego rozwoju dziejowego Partii, jako niehistoryczna bezwzględnie opaść. Bracia Arsacydzi, Partowie Arsaces i Tiridates, satrapowie Baktirii, wywodzący swój ród od Achemenidy Artakserksesa II, nie mają nic wspólnego z rzeczywistością historyczną⁸²⁾. Pierwszym historycznym królem Partii i założycielem dynastii Arsacydów był nie Tiridates, jak dotąd powszechnie przyjmowano, ale Arsaces.

Na jakiej drodze wersja o parze braterskiej Arsacesie i Tiridatesie przedostała się do historii partyjskiej, na to dziś trudno odpowiedzieć. Pewne wszakże dane zdają się wskazywać, że do legendarnej tej tradycji włączono dwie osobistości historyczne, członków dynastii Arsacydów, które odegrały wybitną rolę przy założeniu sekundogenitury partyjskiej w Armenii. Pierwsza z nich, Arsaces, syn Artabana, panował w Armenii tak długo, jak i Arsaces Synkellosa, zginął bowiem po dwuletnim panowaniu 35—35 po Chr.⁸³⁾. Druga z kolei, Tiridates, syn Wononesa II a brat Wo-

⁸²⁾ Zdanie powyższe sformułował już Tarn, *Parthia* w C. A. H. IX, str. 575, ale mimo to nie uznał historyczności Arsacesa i z całą stanowczością opowiedział się za uznaniem Tiridatesa pierwszym historycznym władcą Partii. Odrzucenie jednak historyczności pary braterskiej musi być poprzedzone odrzuceniem historyczności tradycji Arriana, w której jedynie jest poświadczony Arsaces i Tiridates. Wniosek Tarna i w tej kwestii sformułowany jest z zupełnym pominięciem tradycji źródłowej.

⁸³⁾ Tacyt, *Ann.* VI 31. 33. Por. J. de Morgan, *Histoire du peuple arménien*. Paris 1910, str. 91.

lozogesa I, był założycielem młodszej linii Arsacydów w Armenii, panował zaś bardzo długo, choć dokładna liczba lat jego rządów nie jest znana ⁸⁴⁾. Zdaniem Justiego ⁸⁵⁾ rządził on między rokiem 62—100, a więc tylko o rok mniej, niż podaje Synkellos dla Tiridatesa. Być więc może, że postacie Arsacydów armeńskich wplecione zostały, z powodu, którego dziś nie da się dociec, do legendarnej tradycji mówiącej o początkach monarchii partyjskiej.

Z dwóch więc całkowicie odrębnych wersji ostrze analizy krytycznej wytrzymała jedynie ta, którą przekazał Strabon i Justyn. W relacjach autorów, reprezentujących drugą wersję, zaznaczają się wprawdzie pewne zbieżności z wczesną tradycją, ale występują one w zmienionej, niehistorycznej formie. Odbiciem wersji o baktryjskim pochodzeniu Arsacesa, zanotowanej u Strabona ⁸⁶⁾, jest tradycja o rzekomym piastowaniu przez Arsacesa i Tiridatesa urzędu satrapów Baktrii ⁸⁷⁾. O podziale tej prowincji za czasów Seleucydów nie zachowała się najmniejsza wzmianka ⁸⁸⁾, trudno nadto przypuścić, by naczelne stanowisko w tak ważnej satrapii powierzali Seleucydzi tubylcom a nie Grekom czy Macedończykom. Zresztą satrapą Baktrii w okresie rządów Antiocha II był Diodot, a fakt ten najdobitniej świadczy o niehistorycznym charakterze wersji Synkellosa.

Uzasadnione wątpliwości budzi również historyczność satrapy partyjskiego Fereklesa czy Agatoklesa, który paść miał ofiarą spisku Arsacydów. Arsaces podbijając Partię, usunął Andragorasą, poświadczoną poza Justynem przez materiał numizmatyczny. Ponieważ trudno przypuścić, by Arsaces usunął na swej drodze dwóch wzgl. nawet trzech satrapów Partii, wydaje się rzeczą najprawdopodobniejszą, że spisek na Fereklesa czy

⁸⁴⁾ Tacyt. Ann. XII 50 i passim.

⁸⁵⁾ Geschichte Irans von Geiger i Kuhn, Grundriss d. iran. Philologie, II. str. 506.

⁸⁶⁾ XI 9, 3.

⁸⁷⁾ Synkellos 284 B.

⁸⁸⁾ Według Strabona XI 11, 2 Baktria podzielona została na kilka mniejszych prowincyj po oderwaniu się od Seleucydów.

W tradycji armeńskiej, zanotowanej u Mar Apas Catiny, T. H. G. V. 2, str. 42 i u Ps. Agatangelosa, F. H. G. V. 2, str. 198, relacja ta przedstawiona jest w innym oświetleniu. Według tych autorów Arsaces miał panować w mieście Pahl-Aravadin względnie Pahl-Szahazdan, w kraju Kusz, tj. w dawnej Baktrze i stąd miał wyruszyć na wojnę, dzięki której podbił cały Wschód.

Agatoklesa stanowi dalekie echo usunięcia Andragorasa, dostosowane oczywiście do ducha całości wersji.

Zanotowana u Arriana ⁸⁹⁾ i w kilku innych źródłach legendarna tradycja, przenosząca inwazję elementu scytyjskiego do Partii w mityczne czasy króla Sezostrisa, jest tylko dalekim echem najazdu scytyjskich Parnów Arsacesa na Partię w III w. przed Chr. Według tej legendarnej tradycji mieli sami Partowie być Scytami, których osiedlił na terenie późniejszej Partii po zwycięskiej wojnie ze Scytami bajeczny Sezostris. Oparcie dla tej wersji miała stanowić sama nazwa Partów, gdyż w języku perskim oznaczać ma ona rzekomo Scytów ⁹⁰⁾. Autorem starożytnym, który pierwszy tę tradycję zanotował, jest zdaniem J. Marquarta ⁹¹⁾ Agatarchidas z Knidos. Mimo, że niehistoryczność tej wersji nie może ulegać żadnej wątpliwości, ponieważ o jakichkolwiek przesunięciach etnicznych na pograniczu Iranu z czasów przed powstaniem monarchii Achemenidów nie mogła się zachować żadna pewna tradycja historyczna ⁹²⁾, w nowszej literaturze utrzymuje się pogląd, że Partowie nie są czystej krwi irańskiej, lecz posiadają znaczną domieszkę krwi turańskiej, niearyjskiej. Jak jednak słusznie podniósł już Niese ⁹³⁾, jedynie rodzina kró-

⁸⁹⁾ Fr. 1 (F. H. G. III, str. 587): *Φησὶ δὲ τὸ Πάρθων γένος Σκυθικόν*. Por. Suidas s. v. *Σωστρίδης*. Joannes Antioch. fr. 6, 10 (F. H. G. IV, str. 513); Chronicon Paschale 47 (Migne t. 92); Georgios Cedrenus I. 983 (Migne t. 122) i Joannes Malalas I 28 (Migne t. 97).

⁹⁰⁾ Zachowała się nadto druga wersja, oparta na wywodzie etymologicznym. Według Pomp. Trogusa u Jordanisa, De origine actibusque Getarum VI. 48, mieli być Partowie zbiegami ze Scytii, którą opuścili z bojaźni przed rodzicami. Te igraszki etymologiczne (Por. legendę o założeniu Tarentu przez Parteniiów, którzy również zbiegli ze strachu przed rodzicami, Just. III. 4, 7 nn.) nie posiadają żadnej wartości. Zdaniem Tomaschka, Zur histor. Topographie von Persien I. Wien 1883, str. 76, Partowie oznaczają ludzi z krawędzi gór.

⁹¹⁾ Untersuchungen zur Gesch. von Eran. I. Philologus, 54 (1895) str. 513 nn.

⁹²⁾ Z tych samych względów nie wydaje się prawdopodobna hipoteza S. Smitha Sennacherib and Esarhaddon, Cambridge Anc. Hist. III (1923) str. 81, który przypuszcza, że podbity w r. 674 przez Assarhaddona obszar na północ od Elamu, zwany Bit-Parnaki (lub raczej Barnaki, por. Weissbach, Assurhaddin, Reallexikon der Assyriologie, I (1932) str. 202) zasiedlony był przez wcześniejszych osadników szczepu Parnów. Samo podobieństwo nazwy stanowi zbyt słaby dowód.

⁹³⁾ Por. Droysen, Gesch. d. Hellen. III, str. 362; ostatnio Tarn, Parthia, str. 575.

lewska i szlachta była krwi obcej, choć również irańskiej w szerszym słowa tego znaczeniu.

Rekapituluując wyniki powyższych badań wypadnie raz jeszcze stwierdzić, że w źródłach naszych zachowały się dwie zupełnie odmienne wersje o założeniu państwa partyjskiego Arsacydów. Z tych w pełni historyczna okazała się jedynie tradycja przekazana przez najwcześniejszą grupę źródeł, obejmującą Strabona, Justyna i Izydora z Charaks. Druga wersja poświadczona przez Arriana, Synkellosa i Zosimosa, nie wytrzymała ostrza krytyki i za historyczną uznać jej nie można. Niedopuszczalną więc jest rzeczą kombinowanie, jak dotąd powszechnie postępowano, tych dwóch wersji w jedną całość. Wczesna historia Partii może być jedynie oparta na wiarogodnie poświadczonej warstwie źródłowej, tj. na Strabonie, Justynie i Izydorze z Charaks.

ZAŁAMANIE SIĘ PANOWANIA SELEUCYDÓW W IRANIE

Bunty Andragorasa i Diodota

Stworzone niestrudzoną dłońią Seleukosa Nikatora azjatyckie imperium od początku swego istnienia postawione było przed zadaniami, wymagającymi wielkiego nakładu sił dla ich spełnienia. Rozrzucone na olbrzymich przestrzeniach Przedniej Azji państwo łączyła jedynie osoba władcy, dzieliły zaś: różna przynależność etniczna, religijna, językowa, wreszcie cywilizacyjna. A choć pstra mozaika ludów znosiła początkowo bez większego oporu jarzmo macedońskich zdobywców, sprawy Seleucydów nie uważała za własną i głębszego poczucia łączności z dynastią sobie nie wytworzyła. Piętrzące się na Zachodzie trudności, a szczególnie przewlekający się spór o Syrię południową z Lagidami, kępowały siły następców Seleukosa i nie pozwalały im poświęcić się sprawom Wschodu w tym stopniu, jakby tego wymagały interesy monarchii.

I nie było to bynajmniej dziełem przypadku, że rozkład imperium Seleucydów rozpoczął się na północno-wschodnich krańcach Iranu⁹⁵⁾. W nadgranicznych prowincjach, położonych

⁹⁴⁾ Gesch. d. griech. u. mak. Staaten, II, str. 164, uw. 2.

⁹⁵⁾ Wprawdzie wcześniej już doszło do utworzenia szeregu samodzielnych państw na terenie Azji Mniejszej, ale stosunek np. Pontu, Kappadocji, czy Bitynii do Seleucydów inny był od początku istnienia monarchii syryjskiej niż np. Partii lub Baktrii. Już za panowania Achemenidów zaznawały

najdalej od centrum państwa, narażonych na ustawiczne najazdy koczowników nadkaspjskich⁹⁶⁾, siłą faktu wyposażeni być musieli satrapowie w znaczniejszą niż gdzieindziej władzę, której też mogli używać z większą swobodą. Nie można też się dziwić, że przy nadarzającej się sposobności usiłowali nadać swej faktycznej niezależności charakter prawny, dokumentując swą samodzielność państwową przez bicie monety pod swym imieniem lub nawet przez przyjęcie tytułu królewskiego. Gwałtowne wstrząśnienie, jakiemu uległa krucha budowa państwa Seleucydów po śmierci Antiocha II Teosa, wzmogło dążności odśrodkowe satrapów irańskich i doprowadziło do oderwania od całości monarchii poważnych obszarów, które już nigdy nie miały być z nią zespolone. Zwycięski pochód króla Ptolemeusza III Euergetesa stawiał pod znakiem zapytania dalsze istnienie państwa syryjskiego. Pod naporem wojsk egipskich młody król Seleukos II opuścił Syrię i schronił się do Azji Mniejszej⁹⁷⁾; tymczasem w prowincjach irańskich, pozostawionych swemu losowi, dojrzał płomień buntu.

Appian, nasze główne źródło do tzw. *Λαοδίκειος πόλεμος*, przedstawia katastrofalny stan państwa syryjskiego w czasie najazdu Ptolemeusza III, podaje krótko Syr. 65: *καὶ Παρθυαῖοι τῆς ἀποστάσεως τῆς ἡρώδαν, ὥς τεταραγμένης τῆς τῶν Σελευκίδων ἀρχῆς*. Wartość historyczna tej wzmianki nie doczekała się dotąd w nauce należytej oceny⁹⁸⁾. Taką samą jednak relację zachował Justyn XLI 4, 3: *Post hunc a Seleuco Nicatore possessi (sc. Parthi) ... a cuius pronepote Seleuco primum defecere*. Jak starałem się wykazać powyżej, relacja Justyna, z którym w pełni

plemiona mało-azjatyckie pod rządami rodzimych dynastów zupełnej niemal niezależności. Stan ten uległ o tyle zmianie po upadku państwa perskiego, że nowi władcy macedońscy energiczniej niż poprzedni zaczęli dochodzić swych praw, a pod ich naciskiem zwarły się szczepy mało-azjatyckie w spoiste organizmy państwowe. Iran natomiast przejęli Seleucydzi bezpośrednio w swoje władanie, toteż uniezależnienie się prowincyj irańskich nosiło zupełnie inny charakter i ono dopiero stanowiło w rzeczywistości początek rozkładu państwa.

⁹⁶⁾ W czasie jednego najazdu nomadów uległy zniszczeniu Heraklea w Medii i Aleksandria w Margianie. Plin. N. H. VII 47; 48. Por. Gutschmid, *Gesch. Irans*, str. 29, uw. 3.

⁹⁷⁾ Por. do tej kwestii Beloch, *Griech. Geschichte*, IV 1, str. 676 n.

⁹⁸⁾ Niese, *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II, str. 165, uw. 8 oraz Bouché-Leclercq, *Hist. d. Séleucides*, II, str. 547, podkreślają wprawdzie, że

pokrywa się Appian, nie pozostaje w żadnym związku rzeczowym z tradycją do dziejów Arsacydów. W źródłach tych zachowała się jedyna wzmianka o buncie Partii, części składowej państwa Seleucydów, przeciw prawowitej władzy. Użycie w źródłach słów *ἀποστασις*, defecere, wyraźnie stwierdza charakter rozgrywających się na terenie satrapii partyjskiej wydarzeń⁹⁹). Był to bunt satrapy Partii, który skorzystał z opłakanej sytuacji monarchii syryjskiej i wypowiedział posłuszeństwo Seleukosowi II.

Nazwiska buntowniczego satrapy ani Appian ani Justyn w tym miejscu nie podają. Ten ostatni jednak, poniżej przedstawiając historię inwazji scytyjskiej na Partię, wymienia Andragorasa, który padł ofiarą najazdu Arsacesa, XLI 4, 7: Arsaces Parthos ingressus praefectum eorum Andragoran oppressit, sublatoque eo imperium gentis invasit. Interpretacja tego miejsca zgłotowała krytyce poważne trudności. Beloch¹⁰⁰) w oparciu właśnie o tę wzmiankę dowodził, że Andragoras nie był buntownikiem i że Partia aż do jej opanowania przez Partów stanowiła część imperium Seleucydów. Beloch jednak fałszywie interpretował przytoczone powyżej wzmianki u Appiana i Justyna; bezpodstawność też jego poglądu wynika jasno z samego Justyna. Przytoczywszy relację o buncie Partów dodaje on zaraz l. c. 4: huius defectionis impunitatem illis (sc. Parthis) duorum fratrum regum, Seleuci et Antiochi, discordia dedit, qui dum invicem sibi regnum eripere volunt persequi defectores omiserunt. Seleukos więc pochłonięty początkowo wyczerpującą wojną z Egiptem a następnie konfliktem z bratem Antiochem Hieraksem, nie był w stanie przedsięwziąć zbrojnej wyprawy do Iranu, celem przywrócenia autorytetu królewskiego w Partii¹⁰¹). A więc An-

lak Appian jak i Justyn przenoszą bunt Partii na okres rządów Seleukosa II, ale poprzestają na prostym stwierdzeniu tego faktu. Wyrazem powszechnego mniemania, że relacja Appiana odnosi się do powstania państwa Arsacydów, było interpolowanie przez wydawcę w tekście łacińskim Appiana u Didota, Parisiis 1840, słów „duce Arsace“, oczywiście bez najmniejszego uzasadnienia.

⁹⁹) Kreśląc dzieje buntu Baktrii wyraża się Justyn tak samo l. c. 5: Eodem tempore etiam Diodotus... defecit. A skoro Diodot także się uniezależnił, więc i w Partii musiało dojść poprzednio do buntu. Również Strabon przy przedstawieniu buntu Diodota używa tych samych słów, co Appian.

¹⁰⁰) Griech. Gesch. IV, 1, str. 670, uw. 2.

¹⁰¹) Wałek-Czernecki, Dzieje greckie, str. 703 n., dopuszcza z wielką wprawdzie ostrożnością, możliwość wyprawy Antiocha II do Iranu, celem poskromienia buntowników partyjskich i baktryjskich, tłumacząc w ten

dragoras jedynie mógł być sprawcą buntu Partii, w której władaniu utrzymał się aż do najazdu Arsacesa.

Rola historyczna Andragorasa nie wystąpi jednak w należy-tym świetle tak długo, dopóki nie zostanie w sensie pozytywnym rozstrzygnięte pytanie, do którego z dwóch poświadczonych przez Justyna Andragorasów należą monety, noszące w legendzie to bardzo rzadkie imię¹⁰²). Obok bowiem wspomnianego satrapy z III wieku zna jeszcze Justyn drugiego, działającego za życia Aleksandra W. XII. 4, 12: Parthis deinde domitis praefectus his constituitur ex nobilibus Persarum Andragoras, a quo postea originem Parthorum reges duxere. W historyczność tego Andragorasa wątpił już Droysen¹⁰³), zaznaczając, że jest to imię greckie a nie perskie, satrapą zaś Partii za rządów Aleksandra W. był Amminaspes i Fratafernes. Zastrzeżeń jednak Droysena nie uznał Wilcken¹⁰⁴) i teza o historyczności obu Andragorasów utrzymuje się dalej w nauce¹⁰⁵). Ostatnio jednak Lehmann-Haupt¹⁰⁶) i H. Berve¹⁰⁷), zbadawszy cały dostępny materiał źródłowy, doszli do wniosku, że historyczności Andragorasa z IV w. nie da się utrzymać. W całej obfitej i dobrze poświadczonej tradycji źródłowej do okresu panowania Aleksandra W., a szczególnie u Arriana, nie zachowała się żadna wzmianka o Andragorasie; relacje nasze podają natomiast zgodnie, że satrapą Partii u schyłku rządów Dariusza III był Fratafernes, który brał udział w bitwie pod Gaugamelą. Aleksander, opanowawszy Partię, zastąpił Fratafernes Amminaspesem, ale po złożeniu mu hołdu przez Fratafernes przywrócił go do poprzedniej godności; na tym stanowisku pozostał Fratafernes nawet po śmierci Aleksandra, gdyż dopiero przy podziale w Triparadeisos ustąpić musiał Filipowi. Podniesione więc przez Droysena zarzuty okazały się w pełni słuszne; Andragoras z IV w. jest postacią nie-

sposób, dlaczego król syryjski zawarł nagle w r. 255 pokój z Ptolemeuszem II. Kombinacja ta nie posiada najmniejszego oparcia w źródłach, jej punktem wyjścia jest wiara w historyczność tradycji Arriana.

¹⁰²) B. Head, *Historia numorum* 2, Oxford 1911, str. 825. G. F. Hill, *Andragora, Atti e monum. Istit. ital. numism.* III 2, Roma 1919.

¹⁰³) *Gesch. d. Hellen.* III, str. 360, uw. 2.

¹⁰⁴) *Andragoras* w *Pauly-Wissowa R. E.* (1894) kol. 2133.

¹⁰⁵) *Por. Justi, Gesch. Irans*, str. 483.

¹⁰⁶) *Satrap* w *Pauly-Wissowa R. E.* II R. II 1 (1923) kol. 144.

¹⁰⁷) *Das Alexanderreich auf prosopographischer Grundlage*, II. München 1926, str. 414, gdzie zestawione są indicja źródłowe.

historyczną. Tym samym odpada wszelkie uzasadnienie dla poglądu Hilla¹⁰⁸⁾, który wspomniane monety przypisuje wcześniejszemu Andragorasowi.

Ta jednak tradycja Justyna nie ma źródła, jak przypuszczał Gutschmid¹⁰⁹⁾, w pomyłce epitomatora. Mamy tu do czynienia z kombinacją genealogiczną Arsacydów, którzy naśladowując szeroko rozpowszechniony w okresie hellenistycznym zwyczaj, stworzyli sobie fikcyjnego protoplastę od osoby usuniętego przez Arsacesa Andragorasa, przenosząc go w czasy Aleksandra W. W ten sposób starali się nadać swemu panowaniu w Partii pewien pozór legalności, mieniając zaś Andragorasa Persem, czynili ustępstwo irańskim tradycjom i nawiązywali łączność z obcym im światem¹¹⁰⁾.

Jedyną więc postacią historyczną, noszącą imię Andragoras, jest satrapa Partii z III w., do niego też należą wspomniane powyżej monety. Bicie jednak monet i to złotych, a więc zastrzeżonych wyłącznie zwierzchniej władzy królewskiej, stanowi dalszy walny dowód nie tylko aspiracji, ale i prawnego stanowiska Andragorasa¹¹¹⁾. Przełomową dla dalszego panowania Seleucydów w Iranie datę buntu Partii podaje Appian l. c. A więc w czasie, kiedy zwycięski Ptolemeusz III Euergetes opanował Syrię i zmusił króla Seleukosa do ucieczki, Andragoras, korzystając z ogólnego zamętu, ogłosił się niezależnym władcą Partii w 245 r.¹¹²⁾.

O wewnętrznych rządach Andragorasa, o starciach jego z sąsiadami, nieuniknionych w tak burzliwych czasach, nie zachowała się żadna wzmianka w źródłach¹¹³⁾. Nie wiadomo też, jak ułożył

¹⁰⁸⁾ Andragora, l. c. Za zdaniem Hilla opowiedział się Tarn, Parthia, str. 575.

¹⁰⁹⁾ Gesch. Irans, str. 31, uw. 2.

¹¹⁰⁾ Nie odpowiada więc prawdzie powszechnie przyjęty pogląd (por. Gutschmid, Gesch. Irans, str. 30) jakoby Arsacydzi od początku starali się związać z dynastią Achemenidów. We wczesnym okresie swych rządów w Partii zadowolili się Arsacydzi protoplastą krwi greckiej. Przemiana, jaka się dokonała w nastrojach Arsacydów, jest bardzo znamienita.

¹¹¹⁾ Wbrew zgodnemu świadectwu źródeł literackich i numizmatycznych Kiessling, Hyrkania, kol. 482, tytułuje Andragorasa królem.

¹¹²⁾ Chronologię III wojny syryjskiej ustalił Beloch, Griech. Geschichte, IV 2, str. 538.

¹¹³⁾ Wprawdzie Kiessling, Hyrkania, kol. 482, przypisuje Andragorasowi podbój dwóch prowincji medyjskich Komizeny i Choareny, ale w innym miejscu w art. Hekatompylos, R. E. VII 2 (1912) kol. 2791, przypisuje podbój

się stosunek buntowniczego satrapy i elementu grecko-macedońskiego, licznie reprezentowanego w Partii ¹¹⁴⁾, do ludności tubylczej.

Bunt Andragorasa wywołać musiał niewątpliwie wrzenie w sąsiednich prowincjach irańskich. Że już bezpośrednio po buncie Partii nie doszło do dalszych ruchów odstępczych, to tłumaczyć można szczęśliwym dla Seleukosa II obrotem wojny z Egiptem dzięki pomocy, jakiej mu udzielił jego młodszy brat Antioch. Prawdopodobnie więc satrapowie zajmowali pozycję wyczekująca nie chcąc przez nieopatrny krok ściągnąć na siebie zemsty obu Seleucydów. Po zawarciu pokoju z Egiptem ca 241 ¹¹⁵⁾, miał nareszcie Seleukos II wolną rękę i po odpowiednim przygotowaniu się ruszyłby niewątpliwie do Iranu, by tam zgnieść Andragorasa. Powodzenie wyprawy Seleukosa leżało w granicach możliwości, a poskromienie buntowników zahamowałoby rozkład irańskiego imperium Seleucydów. Niestety zgoda w rodzinie królewskiej trwała krótko, wybuch zaś wojny domowej między skłóconymi braćmi Seleukosem Kallinikiem a Antiochem Hieraksem skłonił ociągającego się jeszcze satrapę baktryjskiego Diodota do otwartego buntu, przypięczętowanego przyjęciem przez niego tytułu królewskiego ca 239 ¹¹⁶⁾.

Seleukos nie mógł przeciwdziałać rozkładowi swego państwa, gdyż musiał wyteńczyć właśnie wszystkie siły celem złamania Antiocha. Miary nieszczyć nie tylko już korony syryjskiej ale panowania elementu greckiego w Iranie dopełniło opanowanie zbuntowanej Partii przez scytyjskich najeźdźców Parnów, którzy po kilkuletnim trwaniu położyli kres państwu Andragorasa.

PODBOJE ARSACESA W IRANIE

Nasze główne relacje przekazane przez Strabona i Justyna pozwalają w grubych zarysach odtworzyć przebieg wypadków tychże samych obszarów Tiridatesowi. W obu wypadkach wywody jego nie są jasne.

¹¹⁴⁾ Appian Syr. 57 podaje szereg miast greckich w Partii: Soteira, Kalliope, Charis, Achaia, Hekatompylos. W większości wypadków chodziło tu naturalnie o przemianowanie istniejących już miast i osadzenie w nich kolonistów greckich.

¹¹⁵⁾ Według Belocha, Griech. Gesch. IV, 2, str. 541.

¹¹⁶⁾ Pomp. Trogus, prol. 41; Justyn XLI 4, 5; Strabon XI 9, 2. Chronologia wojny braterskiej jak i bunt Baktrii omówione będą w następnym rozdziale.

poprzedzających najazd scytyjski na Partię i rzucają zarazem snop światła na stosunki, panujące około r. 250 na turkiestańskim pograniczu Iranu.

Według wiarogodnego świadectwa, jakie niewątpliwie w oparciu o Apollodora z Artemity podał Strabon (XI 9, 2.) Arsaces ἀνὴρ Σκυθῆς najechał na Partię, mając τῶν Δαῶν¹¹⁷⁾ τινας, τοὺς Πάρκους νομάδας. Konfederacja plemienia Dahów, w skład której wchodziły szczepy Aparnów, Ksantiów i Pissurów¹¹⁸⁾, przesuwać się poczęła, być może pod parciem ludów scytyjskich i tocharskich z głębi kontynentu, w ciągu III w. z nad rzeki Oksus i Jaksartes¹¹⁹⁾, gdzie koczowała za czasów Aleksandra W.¹²⁰⁾, ku południowi, przy czym w przedniej straży wędrówki nomadów posuwali się Parnowie¹²¹⁾. W bliżej nie dającym się określić czasie Parnowie domesticis seditionibus Scythia pulsi solitudines inter Hyrcaniam et Dahos et Apartanos et Margianos furtim occupavere¹²²⁾, a więc teren późniejszej pro-

¹¹⁷⁾ Arsacydzi przez cały czas swego panowania w Partii utrzymywali żywe stosunki z Dahami. Artaban II wychowywał się u Dahów. Tac. Ann. II 3. Tenże sam król zaciąga wojsko u Dahów, Fl. Józef, Ant. Jud. XVIII 4, 4.

¹¹⁸⁾ Strab. XI 8, 8.

¹¹⁹⁾ Przewijająca się w źródłach tradycja, jakoby Dahowie, do których należał Arsaces, mieszkali w Europie, nad morzem Azowskim (por. Strab. XI 9, 3: *πασὶ δὲ τοῖς Πάρκους Δάας μετανόστας εἶναι ἐκ τῶν ὑπὲρ Μαυώτιδος Δαῶν, οὓς Ξανθότους ἢ Παρίους καλοῦσιν* i Curc. Ruf. VI 6: *nec dubitatur, quin Scythae, qui Parthos condidere, non a Bosphoro, sed ex Europae regione penetraverint*) jest wynikiem błędnych wyobrażeń geograficznych tych czasów, kiedy Jaksartes utożsamiano z Tanais. Pewną rolę odegrało też prawdopodobieństwo nazw. Tradycję tą, nie posiadającą żadnego znaczenia historycznego odrzucił już Strabon l. c. *ὅς πάντων δ' ὁμολόγηται Δάας εἶναι τινας τῶν ὑπὲρ Μαυώτιδος Σκυθῶν*. Mimo to za historyczną uznał ją Gutschmid, Gesch. Irans. str. 31.

¹²⁰⁾ Por. Tomaschek, Daai, Pauly-Wissowa R. E. IV (1901) kol. 1945, który zestawia miejsca tradycji źródłowej.

¹²¹⁾ Wynika to z późniejszego rozmieszczenia plemion dahijskich, z których Aparnowie koczowali najdalej na Zachód, nad morzem Kaspijskim, pozostałe zaś plemiona miały siedziby na wschód od nich, aż do Arii; Strab. XI 8, 8. Różnica między Aparnami i Parnami da się wytłumaczyć ubocznością, często występującą na gruncie irańskim, np. Amardowie i Mardowie, polegającą na dodaniu do formy uproszczonej tzw. a prostetycznego.

¹²²⁾ Just. XLI 1, 10. Jaki był charakter tej domestica seditio i czy wogóle jest ona historyczna, trudno dziś dociec. Być może przedsięwzięty Arsaces, nie znajdując w ramach organizacji szczepowej odpowiedniego pola dla swej działalności, pociągnął za sobą część Parnów, którzy zaufali w jego gwiazdę.

wincji partyjskiej Astaueny¹²³⁾. Na tym terenie, stanowiącym część dawnej prowincji hyrkańskiej¹²⁴⁾, a więc nominalnie podległym Seleucydom, założył Arsaces rozbójnicze państewko scytyjskie¹²⁵⁾, prawdopodobnie około r. 250¹²⁶⁾. Stanowisko Arsacesa po tych znacznych sukcesach musiało doznać silnego wzmocnienia, czego wyrazem było przyjęcie przez zwycięskiego naczelnika tytułu królewskiego w Asaak, w r. 247¹²⁷⁾.

Od tego przełomowego faktu w dziejach Arsacydów wzięta najprawdopodobniej początek rachuba ery Arsacydów, upamiętniająca wyniesienie koczownika scytyjskiego do godności królewskiej. Koronacją swą podkreślił Arsaces, iż zamierza porzu-

¹²³⁾ Por. Strab. XI 9, 2: Ἀρσάκης... ἔχων Πάρκον παροικούντας τὸν Ὀζον. O podboju oazy Margiany, jak przypuszcza Weissbach, Margiana, R. E. XXVIII Hbd. (1930) 1704, nie ma w źródłach żadnej wzmianki.

¹²⁴⁾ Por. Kiessling, Hyrkania, R. E. IX (1914) kol. 482.

¹²⁵⁾ Tryb życia Parnów charakteryzuje Just. XLI 4, 7: Hic. (sc. Arsaces) solitus latrocinis et rapto vivere... cum praedonum manu etc. Łupieska działalność watah Arsacesa, bezkarne usadowienie się w granicach państwa Seleucydów, dowodzi zupełnego upadku autorytetu królewskiego w tych stronach. Toteż trudno przypuścić, na czym oparł się Kiessling, Hyrkania, kol. 490, który twierdzi, że Parnowie byli płacącymi daninę poddanymi Seleucydów. Źródła mówią coś wprost przeciwnego.

¹²⁶⁾ Data ta jest oczywiście aproksymatywna, Kiessling, Hyrkania, kol. 490, przesuwając opanowanie przez Arsacesa Astaueny na rok ca 240/39. Jak wynika jednak ze Strabona (Πάρκον παροικούντας Ὀζον) i Justyna, łupieska działalność hord scytyjskich musiała trwać dłuższy czas, zanim doszło do najazdu na Partię. Zbyt krótki bowiem pobyt Parnów w Astaunieniu nie zostawiłby tak wyraźnego śladu w źródłach. Dowody też, jakimi posłużył się Kiessling, wysuwając swą hipotezę, są nieprzekonywujące. Punktem wyjścia dla jego kombinacji jest fakt, że Eratostenes, którego dzieło wyszło właśnie w r. 240/39, umieszcza w Astaunieniu Tapurów a nie Parnów. Gdyby Parnowie opanowali Astaunien w r. 248, jak przypuszcza się od czasów Gutschmida, Eratostenes zanotowałby to przesunięcie etniczne, umieszczając w Astaunieniu Parnów a nie Tapurów. Przeciw tej argumentacji dadzą się podnieść ważne zarzuty. Kiessling zapoznaje zupełnie charakter dzieła Eratostenesa, jeśli sądzi, że Eratostenes daje nam w swym dziele obraz współczesnych mu stosunków etnicznych w Turkiestanie. Wielka synteza geograficzna Eratostenesa odzwierciedla postępy, jakie dzięki wyprawom Aleksandra W. i jego następców poczyniono w obszarach nadkaspjskich. Trudno przecież liczyć się z możliwością, aby żyjący w Aleksandrii Eratostenes mógł posiadać jakąkolwiek wiadomość o współcześnie rozgrywających się wydarzeniach na krawędziach ówczesnego świata. Parnowie zresztą, będąc w mniejszości, nie wyparli Tapurów z ich dotychczasowych siedzib, podobnie jak później Partów, żaden też geograf nie umieścił na miejscu Partów Parnów. Kryteria więc, jakimi się posłużył Kiessling, są zupełnie chybione.

cić koczowniczy tryb życia i stworzyć silną organizację państwową. Słusznie też następcy Arsacesa dacie tej przypisywali tak poważne znaczenie.

Zmiana prawnopaństwowego stanowiska Arsacesa zaznacza się na monetach, na których pojawia się tytuł króla, poprzednio bowiem bił Arsaces monety jedynie ze swym imieniem¹²⁷⁾.

Gwałtowne wstrząśnienia, na jakie narażona była monarchia Seleucydów w początkowym okresie rządów Seleukosa II, stworzyły podatny grunt dla bezkarnej działalności Arsacesa. Być też może groza niebezpieczeństwa scytyjskiego przyspieszyła bunt Andragorasa i Diodota, pragnących skuteczniej i ofiarniej bronić swych własnych obszarów przed najazdami Arsacesa. Rozbicie jednak sił greckich umożliwiło Arsacesowi dokonanie śmiałego posunięcia, którego ostrze skierowane było przeciw Andragorasowi. Arsaces, trafnie oceniając wytworzoną sytuację, naciskany przez Diodota¹²⁸⁾, który świeżo przyjął tytuł królewski,

¹²⁷⁾ Izyd. z Charaks, Mans. Part. 11. Być może do tego wydarzenia z dziejów Arsacydów odnosi się przekazana u Euzeb. Chron. I 120 (Schoene) data, według której Partowie mieli się uniezależnić w ciągu 133 Ol., tj. między 248 a 244 r.

¹²⁸⁾ Petrowicz, Arsaciden-Münzen. Wien 1904, str. 5 n., tabl. I. 3, 4. Monety z legendą βασιλέως Ἀρσάκου przypisuje Petrowicz, podobnie jak ogół numizmatyków i historyków Tiridatesowi, przydzielając Arsacesowi monety z napisem Ἀρσάκου. Podział ten, odpowiadający panującemu w nauce pogładowi o historyczności Tiridatesa, musi bezwzględnie odpaść z chwilą wykazania niehistoryczności tego ostatniego, a to tym bardziej, że portret króla partyjskiego, występujący na monetach przypisywanych obu pierwszym Arsacydom, jest ten sam. Na awersach tych monet widać głowę Arsacesa w hełmie, przy czym szczególnie charakterystyczny jest profil nosa, odróżniający serię monet, jakie dotychczas przypisywano Arsacesowi i Tiridatesowi od numizmatów pozostałych królów Partii. Z materiału numizmatycznego nie da się więc uzyskać żadnego dowodu, przemawiającego za historycznością Tiridatesa, przeciwnie zgodność portretów stwierdza, że monety przypisywane Tiridatesowi i Arsacesowi, należą wyłącznie do Arsacesa. Do początkowego okresu rządów Arsacesa, przed koronacją w Asaak, odnoszą się monety z samym imieniem w legendzie. Por. Petrowicz, str. 1, tabl. I 1, 2. Występowanie tych dwóch typów monet dowodzi, że koronacja Arsacesa nie dokonała się natychmiast po opanowaniu Astaueny i że Arsaces w charakterze wodza rządził przez pewien, krótki zresztą czas, o czym świadczą znikoma ilość monet ze samym imieniem Arsacesa.

¹²⁹⁾ O ile w tradycji przekazanej przez Strabona XI 9, 3 (ale nie za Apollodorem) οἱ δὲ Βακτριανὸν λέγουσι αὐτὸν, sc. Ἀρσάκην, φερόμενα δὲ τὴν ἀξίαν τῶν περὶ Διόδωτον ἀποστίθαι τὴν Παρθύβαιαν kryje się jakaś prawda historyczna, to tylko w ten sposób da się ją spożytkować.

accepta opinione, Seleucum a Gallis in Asia victum, solutus regis metu, cum praedonum manu Parthos ingressus praefectum eorum Andragoran oppressit sublatoque eo imperium gentis invasit¹³⁰⁾. Pod naporem konnych watah scytyjskich Arsacesa, zdany wyłącznie na swe siły Andragoras uległ przemocy i zginął, ponosząc z wrogiej ręki karę za swój bunt ca 238. O przebiegu walki, jej trwaniu, stanowisku rodzimej ludności partyjskiej, przypuszczalnym oporze miast greckich, nie zachowała się w źródłach

¹³⁰⁾ Just. XLI 4, 7; Strab. XI 9, 2. Data bitwy pod Ancyra, w której pokonany został Seleukos przez sprzymierzonych z Antiochem Hieraksem Celtów, podobnie jak i chronologia całej wojny braterskiej, mającej tak zasadnicze znaczenie dla wyznaczenia daty buntu Diodota i inwazji Partów na Partię, nie jest dotąd bezspornie ustalona. Podczas, gdy większość uczonych jest zdania, że wojna braterska toczyła się wnet po r. 241, tj. po zawarciu pokoju z Egiptem. (por. Niese, *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II, str. 155 i Bouché-Leclercq, *Hist. d. Seleucides*, II, str. 562 n.) Beloch *Griech. Gesch.* IV 2, str. 543 n., na którym się oparł Geyer, *Tiridates*, P. W. II R. XII Hbd. kol. 1438, przesuwając jej początek na r. 235, a bitwy pod Ancyra na r. 234. Powoływał się przy tym na dokument klinowy, publikowany przez Lehmann-Haupta, *Zeitschrift f. Assyriologie*. 7 (1892) str. 330 nn. W dokumencie tym spisany w r. 173 przed Chr., lecz stanowiącym odpis z r. 75 ery Seleucydów, a więc z r. 236/5, mowa jest o nadaniu przez Laodike, żonę Antiocha II i jej synów Seleukosa i Antiocha, pewnych gruntów i kosztowności na rzecz świątyn w Babilonii. Beloch sądzi, że nadanie to musiało mieć miejsce w r. 236, a ponieważ są w nim wymienieni obaj bracia, więc niewątpliwie przed wybuchem wojny domowej, której początek przypadłby na rok następny tj. 235. Chronologia Belocha zdaje się być mniej prawdopodobna niż powszechnie przyjęta; zbyt bowiem w niej są zacieśnione wydarzenia po r. 235 aż do śmierci Seleukosa, luki zaś między r. 241 a 235, nie umie wypełnić Beloch żadnym faktem historycznym. Dokument ów nie posiada jednak w tej kwestii tego znaczenia, jakie mu przypisuje Beloch. Przede wszystkim sprostować należy nieścisłość Belocha, który umieszcza ten dokument (IV 2, str. 192) jako datowany na imię Seleukosa II i Antiocha, a więc oficjalnych współrządców państwa. Jak wynika z przytoczonego przez Lehmanna oryginału, dokument ten jest datowany wyłącznie na imię Seleukosa II, a tym samym odpada jeden z głównych argumentów Belocha. Samo zaś nadanie nie musiało się przecież odbyć w r. 236, o tym też w dokumencie nie ma wzmianki. Trudno też dociec przyczyn, dlaczego ten dokument musiałby być sporządzony przed wybuchem wojny braterskiej a nie po jej zakończeniu, jak przypuszcza F. Stähelein, *Laodike*, R. E. XII (1925) kol. 705. Nie budzi też zaufania pewien sztuczny charakter kombinacji Belocha. W następnym już bowiem roku po wspólnym wydaniu dokumentu miałyby wybuchnąć wojna. Toteż raczej przypuścić należy, że dwuletnia wojna domowa przypada na lata 239—8. Bunt Baktrii dokonałby się w pierwszym roku wojny, a więc w r. 239, bitwa zaś pod Ancyra i opanowanie Partii przez Arsacesa w r. następnym tj. 238.

najmniejsza wzmianka. Zdobyć Partii było nowym sukcesem króla Arsacesa, który powoli, dzięki sprzyjającemu zbiegowi okoliczności i bezwątpienia swym wielkim zaletom osobistym, kładł podwaliny pod przyszlą potęgę swego rodu.

Powodzenie, jakie dotychczas towarzyszyło orężowi scytyjskiemu, zachęciło Arsacesa do dalszej akcji zdobywczej¹³¹⁾, skierowanej przeciw sąsiadującej z Partią Hyrkanii. Satrapia hyrkańska, stanowiąca za czasów Seleucydów jednostkę administracyjną razem z Partią¹³²⁾, uniezależniła się prawdopodobnie w tym samym czasie¹³³⁾, kiedy na terenie Partii zbuntował się Andragoras. Istniejące na tym obszarze królestwo — choć trudno wobec milczenia źródeł ustalić, czy panujący w nim był element grecki czy miejscowy — było zbyt słabe, by stawić czoło konnym watahom Arsacesa, uległo więc rozpędowi zdobywczemu Partów ca 235¹³⁴⁾. Słabość Seleukosa, uwikłanego w bratobójczą walkę,

¹³¹⁾ Pewnych danych, na podstawie których można wyznaczyć w przybliżeniu ramy chronologiczne najważniejszych wypadków z okresu rządów Arsacesa, dostarcza Justyn XLI 4, 8—9: *Non magno deinde post tempore (po opanowaniu Partii) Hyrcanorum quoque regnum occupavit... sed cito morte Diodoti metu liberatus... nec multo post cum Seleuco rege victor fuit. Między poszczególnymi tu zanotowanymi wydarzeniami nie mogło więcej upłynąć jak kilka lat. Przyjmując, że opanowanie Hyrkanii nastąpiło w jakieś 3 lata po zajęciu Partii, co musiało zająć Arsacesowi pewien czas, dojdziemy do r. 235. Śmierć Diodota przypadłaby na rok 234, a wyprawa Seleukosa na ca 232/1. Chronologia ta pozwala lepiej ugrupować wydarzenia, a zyskuje oparcie w tej okoliczności, że śmierć Seleukosa II, przypadająca na r. 226, musi wyprzedzać o parę lat samą wyprawę, której przygotowanie pochłonęło Seleukosowi, wyczerpanemu ciągłymi klęskami, z pewnością kilka lat. Pozostałe pięć lat życia Seleukosa wypełniłoby stłumienie buntu Stratoniki, odparcie najazdu Antiocha Hieraksa na Mezopotamię, wreszcie wyprawa do Azji Mniejszej.*

¹³²⁾ Według wyraźnego świadectwa Strabona XI 9, I. Por. Beloch, *Griech. Gesch.* IV 2, str. 359. Wbrew tej tradycji Kiessling, *Hyrkania*, kol. 482, przyjmuje odrębność Hyrkanii, powołując się na Niesego, *Gesch. d. griech. u. mak. Staaten*, II, str. 94, uw. 2. Słabe to oparcie, gdyż Niese wysuwa niczy nieuzasadnione przypuszczenie, które wobec wyraźnego świadectwa Strabona nie wchodzi w rachubę.

¹³³⁾ Krótka wzmianka Just. XLI 4, 8: *regnum Hyrcanorum*, nie daje nic poza stwierdzeniem samego faktu.

¹³⁴⁾ Justi, *Gesch. Irans*, str. 483, Przeworski, *Iran pod wpływami hellenizmu i panowaniem Partów*, str. 772, przyjmują rok 237. Data ta jest jednak za wczesna. Podbój Partii i umocnienie się Partów w nowozdobytym kraju musiało zająć Arsacesowi więcej niż rok czasu. To też przyjmując r. 238 jako datę opanowania Partii, można z pewnym prawdopodobieństwem przesunąć

rozbitcie sił greckich w Iranie, wskutek potęgującej się fali buntów, umożliwiły Arsacesowi oderwanie od państwa syryjskiego Astaueny, Partii i Hyrkanii i utworzenia zawiązku groźnego dla panowania Seleucydów imperium, którego granice opierały się na zachodzie o morze Kaspijskie i góry Elburs, na wschodzie zaś o rzekę Ochos; północnego i południowego zasięgu państwa Arsacesa nie da się ściśle wyznaczyć.

WALKA ARSACESA Z SELEUKOSEM II I DIODOTEM I I JEGO ŚMIERĆ

Usadowienie się Parnów w Partii stanowiło niezwykle przykry cios dla świeżo powstałego królestwa Diodota, które w ten sposób odcięte zostało od połączeń z Zachodem, skąd nie mogli już napływać osadnicy greccy. Władca Baktirii gotował się też do ataku na Partię, by zgnieść najeźdźców scytyjskich a przez podbicie Partii zwiększyć swój stan posiadania.

Król Partii przygotowywał się do odparcia grożącego ze strony Diodota niebezpieczeństwa¹³⁵⁾; szybka jednak śmierć tego ostatniego, prawdopodobnie ca 234, zanim jeszcze doszło do wykonania ataku na Partię, uwolniła Arsacesa od wroga, następcą bowiem Diodota, syn jego Diodot II, zawarł z władcą scytyjskim przymierze, którego ostrze wymierzone było przeciw Seleukosowi II Kallinikowi¹³⁶⁾. Król bowiem syryjski, wygoiwszy rany zadane jego państwu w czasie wojny braterskiej, ruszył nareszcie do Iranu, by zapobiec dalszemu rozkładowi imperium.

datę zajęcia Hyrkanii na r. ca 235. Kiessling, Hyrkania, kol. 501, a za nim Tarn, Parthia, str. 574 i M. Holleaux, Rome and Macedon, C. A. H. VIII (1930) str. 140, uw. 2, odrzucają tradycję Justyna i przenoszą podbój Hyrkanii na r. 217, przy czym Kiessling opiera się na tym fakcie, że w wojsku Antiocha III w bitwie pod Rafią w r. 217 znajdują się Dahowie (Polib. V 79, 3). Wynikałoby więc z tego, że Hyrkania znajdowała się do r. 217 w rękach Seleucydów, którzy za pośrednictwem satrapy hyrkańskiego werbowali Dahów. Argument Kiesslinga nie jest dostatecznie przekonujący, by mógł obalić wyraźne świadectwo Justyna. Zresztą już nawet po przyjętej przez Kiesslinga przypuszczalnej dacie opanowania Hyrkanii przez Arsacesa występują w wojsku Antiocha III Dahowie, a manowicie w bitwie pod Magnezją w r. 189 (Liw. XXXV 48, 5; XXXVII 38, 3; App. Syr. 32). Tym samym odpada główny argument dla kombinacji Kiesslinga. Obecność Dahów w wojsku Antiocha III da się wytłumaczyć w inny sposób, jak będę się starał wykazać poniżej.

¹³⁵⁾ Just. XLI 4, 8, Arsaces grandem exercitum parat metu Seleuci tum et Diodoti, Bactrianorum regis.

¹³⁶⁾ Just. XLI 4, 9.

Wyprawa, o której przebiegu szczupłe tylko zachowały się relacje, doszła do skutku prawdopodobnie ca 232/1. Wobec przewagi militarnej Seleukosa musiał Arsaces wycofać się z niedawno podbitych obszarów i szukać schronienia u Aspasiaków¹³⁷⁾. Być może Seleukos chcąc rzucić postrach na Scytów, zapuścił się podobnie jak ongiś Dariusz, w głąb stepów i tu w bezdrożnym i bezwodnym obszarze wojska jego poniosły pewne straty w walce z lotną jazdą Arsacesa¹³⁸⁾. Nie ta jednak porażka, lecz niepokojące wieści, nadchodzące z Antiochii¹³⁹⁾, skłoniły Seleukosa do odwrotu. Dalszy bieg wypadków można odtworzyć tylko hipotetycznie. Justyn bowiem, nasze jedyne źródło, bardzo fragmentarycznie streścił dzieje wyprawy Seleukosa, opuszczając szereg ważnych szczegółów.

Być może Seleukos, nie mając na tyle sił, by obsadzić Partię oraz Hyrkanie, a obawiając się, by ich nie zajął Diodot II, zawarł z władcą scytyjskim pokój, uznając go królem jako lennika Seleucydów i zobowiązując do pomocy wojskowej¹⁴⁰⁾. Prawdopodobnie Seleukos uważał ten stan rzeczy za przejściowy i spodziewał się, że uda mu się jeszcze urządzić drugą wyprawę do Iranu i zgnieść zarówno Arsacesa jak i Diodota II.

Arsaces mógł się teraz oddać pracy pokojowej nad wewnętrzną organizacją państwa, zakładając miasta i warowne

¹³⁷⁾ Por. Strab. XI 8, 8: 'Αγοάκης Καλλίνικον πρεβύων Σέλευκον εἰς τοὺς Ἀσασάκας ἐξώκησεν. Było to plemię sakijskie, koczujące nad dolnym biegiem rzeki Oksus, Por. Tomaschek, Aspasiaken, R. E. I (1894) kol. 2670.

¹³⁸⁾ Just. XLI 4, O ile zwycięstwo to nie zostało zmyślane ad maiorem Arsacis gloriam, wniosek ten byłby zupełnie możliwy. Skoro bowiem Arsaces uciekł przed Seleukosem, do starcia mogłoby dojść jedynie w tym wypadku, gdyby Seleukos ruszył za Parnami.

¹³⁹⁾ W Antiochii mianowicie wzniciła zamieszki Stratonika ciotka Seleukosa. Por. Niese, Gesch. d. griech. u. mak. Staaten, II, str. 166.

¹⁴⁰⁾ Trudno przypuścić, by Seleukos, po swych niewątpliwych sukcesach zostawił Partię na łup Arsacesowi, bez zagwarantowania sobie pewnych korzyści. Tak samo postąpił Antioch III, w czasie swej zwycięskiej wyprawy do Iranu. Por. Just. XLI 5, 7: Arsaces... adversus Antiochum... pugnavit, ad postremum in societatem eius adsumptus est. Zawarcie przez Seleukosa układu z Arsacesem, zobowiązującego władcę scytyjskiego do niesienia pomocy wojskowej Seleucydom, tłumaczyłoby obecność Dahów w wojsku Antiocha III w bitwie pod Rafią w r. 217; obecność ich znów w bitwie pod Magnezją w r. 189, byłaby wynikiem odnowionego przez Antiocha III przymierza z królem Partii w r. 208. Por. co do daty tego układu Niese, Gesch. d. griech. u. mak. Staaten, II, str. 399.

grody¹⁴¹⁾, z których najważniejszą była warownia Dara¹⁴²⁾, położona na terenie plemienia Apaortenów, broniąca dostępu do Partii koczownikom z głębi kontynentu. Starzejący się Arsaces¹⁴³⁾ mógł z dumą spoglądać na dzieło swojego życia. Dzięki niestrudzonej energii i niezłomnej woli udało mu się przewyciężyć wszelkie przeciwności, a wywalczone jego mieczem państwo stało się zawiązkiem wielkiej potęgi partyjskiej.

Umarł Arsaces w późnej starości, prawdopodobnie między r. 217 a 214¹⁴⁴⁾. U potomnych zażywał Arsaces niemal boskiego kultu¹⁴⁵⁾; uznać też trzeba, że cześć, jaką otaczali Partowie osobę pierwszego króla i założyciela dynastii, była zasłużona. Jeśli bowiem o wielkości twórcy świadczy jego dzieło, to blisko pięciowiekowe istnienie monarchii Arsacydów, wystawia Arsacesowi chlubne świadectwo. I nie ma wiele przesady w słowach Justyna, który przyrównuje go do Cyrusa i Aleksandra: jego dzieło było nawet trwalsze od ich tworów.

PRZEGLĄD CHRONOLOGICZNY WAŻNIEJSZYCH WYDARZEŃ

Oderwanie się Parnów od głównej masy Daków i opanowanie pod wodzą Arsacesa

Astaueny ca 250 r.

¹⁴¹⁾ Just. XLI 5, 1; Amm. Marcell. XXIII 6, 4.

¹⁴²⁾ W sposób bezpodstawny Tarn, Parthia, str. 575, czyni z Dary stolicę Arsacesa (Tiridatesa) z okresu przed opanowaniem Partii. Z świadectwa Justyna wynika jasno, że Arsaces założył Darę u schyłku swego życia, po wyprawie Seleukosa II.

¹⁴³⁾ Końcowy okres życia Arsacesa reprezentują prawdopodobnie monety z legendą *Βασιλεὺς Μειράζω Αρσάκης* i *Βασιλεὺς Μειράζω Αρσάκης Θεοπάτορος*; portret na awersach tych monet przedstawia częstokroć starzejącego się Arsacesa. Por. Petrowicz, Arsaciden-Münzen, str. 6—7, tabl. I 5—7.

¹⁴⁴⁾ Datę śmierci Arsacesa, wobec braku ścisłych danych źródłowych, da się wyznaczyć tylko hipotetycznie. Można jednak przypuścić, że opanowanie przez Partów Egbatany ca 214 r. (por. Polib. X. 27 nn.; App. Syr. I; Tarn, Parthia, str. 576) przypada już na rządy następcy Arsacesa, który by w ten sposób dokumentował swą żądzę czynów, hamowaną dotąd przez świadomego siły Seleucydów Arsacesa I. Ostatnim czynem pokojowo na starość usposobionego Arsacesa byłoby wysłanie w myśl obowiązującego układu, zawartego w r. 231 z Seleukosem, posiłków dahijskich na wyprawę Antiocha III przeciw Egipcjom w r. 218/17. Śmierć więc Arsacesa przypadłaby na czas między r. 217 a 214.

¹⁴⁵⁾ Por. Th. Mommsen, Römische Geschichte, V. Berlin 1927, str. 342.

Koronacja Arsacesa w Asaak	247 r.
Bunt Andragorasa	245 r.
Bunt Diodota	ca 239 r.
Podbój Partii przez Arsacesa	ca 238 r.
Opanowanie Hyrkanii przez Arsacesa	ca 235 r.
Wyprawa Seleukosa II do Iranu	ca 232/1 r.
Śmierć Arsacesa	ca 217—214 r.

ARSACE I LE FONDATEUR DU ROYAUME PARTHE

par Józef Wolski

Malgré les efforts qu'on a depuis Vaillant consacrés à l'étude de la fondation de l'empire parthe, le problème est bien loin d'être complètement résolu. La cause en est l'état de nos sources gréco-latines, dont à défaut de la tradition parthe, nous devons nous contenter. La critique historique n'a pas jusqu'ici réussi à concilier les renseignements divergents fournis par Strabon et Trogue Pompée d'une part et par la tradition d'Arrien et Syncelle de l'autre; la conséquence inévitable a été le chaos régnant dans l'histoire des premiers Arsacides, notamment dans la chronologie et dans l'appréciation de la personnalité du premier Arsacide. La tâche la plus urgente qui se présentait, était de classer les sources d'après leur valeur. Cela permet de constater que notre tradition contient deux couches de sources; l'une se compose de Strabon, de Trogue Pompée dans l'extrait de Justin et d'Isidore de Charax; l'autre plus tardive, est représentée par Arrien, Eusèbe, Zosime et Syncelle.

De l'étude détaillée des sources découle la constatation que seul Strabon, Trogue Pompée et Isidore ont conservé la tradition qui correspond aux exigences de l'analyse critique et à l'ensemble de nos connaissances sur l'histoire des Arsacides.

Cette thèse trouve sa pleine confirmation, quand on examine de près les questions les plus discutées jusqu'ici, c'est à dire la chronologie parthe et l'historicité du premier Arsace. L'accord parfait entre Strabon et Trogue Pompée permet maintenant de constater que la fondation du royaume des Arsacides eut lieu pendant le règne de Séleucos II, et non sous Antiochos II, comme on le soutenait communément d'après Arrien et Eusèbe. Cette constatation permet aussi de situer d'une manière conforme à la vérité historique la série des révoltes des satrapes iraniens, spécialement la défection de Diodotos qu'on plaça à tort sous le règne d'Antiochos II.

Evidemment fausse est aussi la tradition attestée par les sources tardives, selon lesquelles le royaume parthe fut fondé par deux frères, Arsace et Tiridate. Strabon, Trogue Pompée et Isidore connaissent seulement Arsace, fondateur unique du royaume et de la dynastie des Arsacides. Les frères Arsace et Tiridate d'Arrien n'ont jamais existé et ont un caractère purement légendaire. L'histoire des origines des Arsacides doit être exclusivement appuyée sur les sources qui donnent la tradition authentique, c'est à dire sur Strabon, Trogue Pompée et Isidore. Arrien, Eusèbe, Zosime et Syncelle

ont recueilli de pures légendes qui ne peuvent aucunement entrer en compte comme sources historiques.

L'invasion de Ptolémée III Évérgete et la fuite du jeune roi Séleucos II au delà du Taurus (III-ème guerre de Syrie) donnèrent le signal du premier effondrement de la domination des Séleucides dans l'Iran. C'est alors que le satrape de la Parthie Andragoras se soulève et sa défection (245 av. Chr.) commence une longue ligne des révoltes qui depuis lors ébranleront continuellement le royaume de Syrie. Les satrapes iraniens, vacillants déjà dans leur fidélité n'attendaient qu'une occasion favorable pour rompre tous les frêles liens qui les unissaient encore au gouvernement central. Dans ces conditions la guerre fratricide entre Séleucos II et Antiochos Hierax devait avoir les conséquences les plus graves pour l'intégrité de l'empire. Diodotos, satrape de la Bactriane se sentit assez fort pour se révolter et son couronnement en 239 marqua pour les Séleucides la perte définitive de la partie nord-est de l'Iran. La Parthie fut alors le théâtre d'événements d'une portée décisive pour l'existence non seulement de la domination des Séleucides mais aussi de l'élément grec dans l'Iran. A la nouvelle de la défaite infligée au roi Séleucos II par les Celtes près de l'Ancyre (238) Arsace, qui déjà ca 250 avait occupé l'Astauène à la tête d'une bande de Parnes et pris le titre du roi à Asaak en 247 — point de départ de l'ère des Arsacides — envahit la Parthie et s'en empara après une vaine tentative de défense de la part d'Andragoras. Arsace, conquit ensuite l'Hyrcanie en 234, qui elle aussi était déjà indépendante des Séleucides. Ces progrès des envahisseurs scythes obligèrent finalement Séleucos à entreprendre une expédition dans l'Iran, où la situation de l'empire se trouvait gravement menacée. Après des succès initiaux Séleucos II se vit obligé de conclure en 231 une traité avec le roi scythe, qui fut laissé en possession des provinces conquises en qualité de vassal des Séleucides avec le devoir de l'assistance militaire. Les dernières années d'Arsace s'écoulèrent en paix et à sa mort, probablement entre 217—14, le royaume parthe formait une puissance, dont son fondateur avait été le seul ouvrier.

KONSTYTUCJA TEKSTU POETYKI ARYSTOTELES A W ŚWIETLE NAJNOWSZYCH ŹRÓDEŁ I BADAŃ

napisał

J. BLATT

(Ciąg dalszy)

1) 47 a 21. Mowa tu o środkach stosowanych przez rozmaite gatunki *μίμησις*. Środkami tymi są *λόγος*, nazywany gdzie indziej *μέτρον* lub *μέτρα*, *ῥυθμός* i *ἁρμονία* czyli *μέλος*. Jedne gatunki — uczy Arystoteles — stosują kombinację dwu środków: *ἁρμονία* i *ῥυθμός* — i wylicza te gatunki, inne tylko jeden środek, rytm, mianowicie *οἱ τῶν ὀρχηστών*, a słowo, bądź prozaiczne, bądź metryczne, przy czym albo mieszane są różne metra albo jedno metrum utrzymane w całym utworze — epepeja. A potem dodaje: „Bo brak wspólnej nazwy dla mimów, dialogów, utworów pisanych w trymetrach i dystychach“. To, co tu słyszymy o epepei, musi nas wprowadzić w największe zakłopotanie. Arystoteles używa tego terminu zresztą w zwyczajnym znaczeniu, w którym i my się nim posługujemy. Tu miałby obejmować także utwory prozaiczne, dystychy i Bóg wie co. A jak z tem pogodzić uzasadnienie: bo nie ma wspólnej nazwy dla mimów itd.? Przecież dopiero padła ta wspólna nazwa: *ἐποποιία*! A co znaczą te dwa participia obok siebie *ἐν τῇ γένει χρωμένη τῶν μέτρων τεγχανούσα μέχρι τοῦ νῦν*? Już dawno zmiarkowano, że tekst jest tu skażony. Pierwszy przyszedł z remedurą Bernays, proponując wstawienie *ἀνώνυμος* przed *τεγχανούσα*. Odpowiada to sposobowi mówienia Arystotelesa, np. Meteor. 341 b 15 *ἀνώνυμον γὰρ τὸ κοινὸν ἐπὶ πάσης τῆς καπνώδους διακρίσεως* albo Polit. 1275 a 30 *ἀνώνυμον γὰρ τὸ κοινὸν ἐπὶ δικαστοῦ καὶ ἐκκλησιαστοῦ* itp. Teraz zdanie *οὐδὲν γὰρ ἂν ἔχοιμεν κτλ.* ma już do czego przylgnąć, ale tym bardziej nieznosne jest *ἐποποιία*. Toteż Überweg oświadczył się za jego atetezą. Już rozumiemy: 'Sztuka posługująca się samym słowem jest dotąd nienazwana; bo nie ma wspólnej nazwy dla mimów itd.' Otóż obie te poprawki potwierdza Σ: *una quaedam autem earum per orationem prosum quae est sine appellatione ad haec tempora*. Ale Σ nie opuści nas także przy usuwaniu innych trudności, obciążających to miejsce. Co znaczy *οἱ τῶν ὀρχηστών*? Proponowano *οἱ <καλοὶ> τῶν ὁ.*, *οἱ <χαριέστεροι> τῶν ὁ.* i jeszcze inaczej.

A dalej: to przerzucanie się z participium w indicativus i znów w participium: *χρῶμεναι* — *μιμοῦνται* — *χρωμένη-τεγχάνουσα!* Pierwszą trudność usuwa już Parisinus 2040 z XV w., który pisze *μιμεῖται ἡ τῶν ὀρχηστῶν*. Otóż Σ potwierdza *ἡ τῶν ὀ.*, a zamiast *μιμεῖται* czyta *χοῖται*. — Wróćmy jeszcze raz do zdania *ἡ δὲ μόνον τοῖς λόχοις κτλ.* Tkatsch, który czyta w poprzednim zdaniu *μιμεῖται*, chciałby ten wyraz tu uzupełnić i rozumieć te słowa jako zdanie względne: quae autem sola oratione pedestri aut metris (scil. imitatur). Toż samo *μιμεῖται* mamy jeszcze mieć w uchu czytając zdanie główne: (*μιμεῖται*) *ἀνώνυμος τεγχ.* *μ. τ. ν.* Całość zatem rozumie: *ἡ δὲ τοῖς λ. ψ. ἢ τοῖς μέτροις (μιμεῖται), (μιμεῖται) ἀν τ.* Muszę wyznać, że mnie to przekonywa. Dyskrepancja rękopisów *μιμοῦνται, μιμεῖται, χοῖται* czyni ten wyraz wątpliwym już tam, gdzie jest przekazany. Należy go skreślić. Rozumiem całą budowę tak: Wszystkie gatunki — powiada Arystoteles — *ποιοῦνται τ. μ. ἐν ὀ. καὶ λ. καὶ ἄ. οἷον ἄρμονιᾳ μὲν καὶ λόγῳ χρῶμεναι* — te i te, *αὐτῶ δὲ τῶ ὀυθμῶ* scil. *χρωμένη* — *ἡ τῶν ὀρχ.*, *ἡ δὲ τοῖς λ. ψ. ἢ τοῖς μ.* znów scil. *χρωμένη* scil. *ποιεῖται τὴν μίμησιν* — *ἀνώνυμος τεγχάνουσα*. Już raczej oświadczyłbym się za zmianą *τεγχάνουσα* w *τεγχάνει οὖσα*, jak z innych powodów proponował Suckow, bo taka formacja zdania lepiej dźwigałaby uzasadnienie *οὐδὲν γὰρ ἂν ἔχον μὲν ὀ. κ.,* sądzę jednak, że można się obejść bez dalszych zmian tekstu.

Zatrzymajmy się jeszcze chwilę przy tym ustępie, jakkolwiek Σ nas do tego nie zniewała. Idzie o słowa *καὶ ποιητὴν προσ-αγορευτέον* 22, które sprawiły interpretom dużo kłopotu. Powiedział Arystoteles, że nie ma w języku wspólnej nazwy dla rozmaitych utworów, posługujących się tym jednym środkiem mimetycznym, którym jest *λόγος*. Jako przykłady wylicza *μῦμοι, Σωκρατικοὶ λόγοι*, utwory pisane w trymetrach i dystychach. Te przykłady nakrywają *λόγους ψιλοῦς* i drugą z alternatyw, na które rozkłada *τὰ μέτρα*, mianowicie *ἐνὶ τινὶ γένει χρωμένη τῶν μέτρων*. Pierwsza, *μυρνῶσα μετ' ἀλλήλων* *ἅπαντα τὰ μέτρα*, pozostała bez przykładu. Rozpoczyna się bowiem dygresja na temat, jak sobie ludzie radzą, by zastąpić to *ἀνώνυμον*, dygresja prowadząca do rozważań nad istotą poezji. Gdzie koniec tej dygresji i gdzie Arystoteles powraca do właściwego wątku wywodów? Widzieliśmy: przytoczone przykłady kryły tylko *ψιλοὶ λόγοι* i poematy pisane *ἐνὶ τινὶ γένει τῶν μέτρων*, brakło tylko przykładu na *μίμησις μυρνῶσα μετ' ἀλλήλων ἅπαντα τὰ*

μέτρα 8. Ten przychodzi w w. 20 ὁμοίως δὲ καὶ εἰ τις ἅπαντα τὰ μέτρα μινύων κτλ. Słowa καὶ ποιητὴν προσαγορευτέον należy skreślić. Ten, kto je dodał, upatrywał w zdaniu ὁμοίως δὲ καὶ κτλ. dalszy ciąg dyskusji nad kwestią, czy metrum stanowi istotę poezji. Jako orzeczenie uzupełnić w tym zdaniu należy οὐκ ἂν ἔχομεν ὀνομάσαι, dygresja kończy się więc przy słowie ἢ ποιητὴν 19. — Słowa καὶ ποιητὴν προσαγ. są bardzo starą interpolacją, pochodzącą jeszcze z czasów przed rozszczepieniem się tradycji (Σ je ma), podobnie jak dyttografia θεῖη θεῖη 62 b 3 występująca również w Σ posuit posuit. Inaczej wszyscy komentatorowie, nie wyłączając Tkatscha i Gudemana.

2) 49 b 6 τὸ δὲ μύθους ποιεῖν Ἐπίχαρμος καὶ Φόρμυς τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς ἐκ Σ. ἤλθεν. Dużo kłopotu sprawiały zawsze słowa Ἐ. καὶ Φ. Stylizacja jest wręcz nieudolna, jeśli się zważy, że Epicharm i Formis pochodzili właśnie z Sycylii. Dlatego Sussemihl był za skreśleniem Ἐ. καὶ Φ. Σ tych słów nie ma, ale w ich miejscu ma co innego: ut relinquatur omnis sermo qui est per compendium, z czym sobie nie umiem poradzić. Czy ta dywergencja między Σ z jednej a A i innymi rękopisami z drugiej strony nie wskazuje na dwie różne interpolacje? Po skreśleniu słów Ἐ. καὶ Φόρμυς charakter skryptu występuje w tej partii jeszcze wyraźniej: τὸ δὲ μύθους ποιεῖν τὸ μὲν ἐκ Σ. ἢ. Arystoteles notuje sobie jakoby punkty wykładu. Stąd tyle wyrażeń extra structuram 49 a 16 καὶ τὸ τε τῶν ὑποκριτῶν πλήθος, 16 ἔτι δὲ τὸ μέγεθος, 28 ἔτι δὲ ἐπεισοδίων πλήθη, 49 b 12 ἔτι δὲ τῷ μήκει. Nigdzie styl zapiskowy, jeśli się tak wolno wyrazić, nie występuje wyraźniej jak w r. 4. i 5. Wyczuwa się pewien niecierpliwy pośpiech: Arystoteles nie chce się dłużej zatrzymywać przy tych problemach, które już w innych dziełach opracował.

3) 49 b 9 ἢ μὲν οὖν ἐποποιία κτλ. Arystoteles mówi o wspólnych znamionach i o różnicach między tragedią a epopcją. Tekst A brzmi ἢ μὲν οὖν ἐποποιία τῇ τραγῳδίᾳ μέχει μόνον μέτρον μεγάλον κτλ. Co to jest μέτρον μέγα? pytamy bezradni. Ale niechby było, czym chce, w każdym razie drugie zdanie jest z tym w rażącej sprzeczności: pierwsze stwierdza zgodność tragedii i epopcji pod względem metrum, a drugie różnicę. Błąd oczywisty. Atoli już Aldina i niektóre tzw. apographa dają zamiast μεγάλον: μετὰ λόγον, a zamiast μόνον zaproponował Tyrwhitt μὲν τοῦ, bo μέτρον, jakikolwiek sens chcielibyśmy

podłożyć temu terminowi, nie wyczerpuje wcale podobieństw między tragedią a epopeją. Ten sam Tyrwhitt zaproponował też zmianę μέτρον na μέτρον. Koruptela łatwa do wytłumaczenia: μέτρον po τοῦ uległo atrakcji. A więc: μέχρι μὲν τοῦ μέτρον μετὰ λόγον μίμησις εἶναι σπουδαίων. Jasność sensu nie pozostawia nic do życzenia: Tragedia i epopeja zgodne są w tym, że są μίμησις σπουδαίων w μέτρον μετὰ λόγον czyli w λόγος ἑμετρος, różni się zaś epopeja od tragedii jednolitością metrum: τῷ δὲ τὸ μέτρον ἀπλοῦν ἔχειν — bo τῷ należy czytać z niektórymi 'apogr' — i tym, że jest ἀπαγγελία. Σ potwierdza te kombinacje: ad mensuram quandam metri una cum ratione

(C. d. n.)

PROGRAM JĘZYKA ŁACIŃSKIEGO I GRECKIEGO W LICEUM OGÓLNOKSZTAŁCĄCYM

napisał

IGNACY WIENIEWSKI

Filologia klas. objęta jest programem obu klas liceum humanistycznego i klas., przy czym język łaciński występuje w jednym i drugim typie liceum, język zaś grecki tylko w lic. klas. Przedmioty te stanowią tu i tam tzw. podstawę dydaktyczną i program przeznacza dla nich stale po 4 godziny tygodniowo. Jako przedmioty nadobowiązkowe nie są przewidziane nigdzie.

Język łaciński w liceum humanistycznym.

Jeżeli chodzi o program języka łacińskiego w liceum humanistycznym, to na pierwszy rzut oka różni się on niewiele od materiału dawniej 7 i 8 kl. gimnazjum humanistycznego. W rzeczywistości ujęcie programu liceum hum. jest zupełnie inne, a i zakres materiału jest większy.

Różnice te występują nie tyle w „Celach nauczania“, ile w 2 działach następnych tj. w „Materiale“ i „Uwagach“. Cele bowiem nauczania są podobne. W dawnym gimn. hum. na wszystkich stopniach nauki polegały one na:

1) doprowadzeniu do głębszego zrozumienia właściwości języków w ogóle, a języka ojczystego w szczególności — przez poznanie j. łac.

2) rozumieniu i tłumaczeniu tekstów autorów rzymskich,

3) zaznajomieniu się z najistotniejszymi czynnikami kultury klas., głównie na podstawie czytanych tekstów w oryginale i tłumaczeniu,

4) głębszym zrozumieniu kultury europejskiej, zwłaszcza polskiej, przez uwydatnienie tkwiących w niej czynników kultury klas.

W programie j. łac. nowego lic. hum. cele te są w gruncie rzeczy te same, choć redakcja ich jest odmienna. Zwraca się tu tylko szczególniejszą uwagę na „zaprawianie do jasnego, rzeczowego myślenia przez analizę myśli i formy oraz przez poprawne ujmowanie w języku polskim treści zawartej w formie językowej obcej“ (p. 2) co jest zgodne z założeniami wyrażonymi w „Uwagach wstępnych“ programu liceum (str. 6), gdzie czytamy, że

zadania swe osiąga liceum przez „przyzwyczajanie do ścisłego myślenia i jasnego formułowania poglądów“ (p. b). Powtórę, w celach nauczania j. łac. w lic. hum. nowością jest położenie nacisku na wyzyskanie wartości kultury antycznej do pomóżenia młodzieży w kształtowaniu poglądu na świat i życie (p. 3), co jest ważnym postulatem wychowawczym, wynikającym również z tezy „Uwag wstępnych“ (str. 6), że zadaniem liceum ogólnokształc. jest „dopomóc młodzieży w wyrabianiu poglądu na świat“ (p. b). Ułatwi tu nauczycielowi zadanie okoliczność, którą przytaczają „Uwagi wstępne“ na str. 11 i 12: oto młodzież w tym okresie swego rozwoju umysłowego dąży sama do pewnej syntezy, starając się o uporządkowanie elementów wiedzy, oraz usiłuje samodzielnie rozwiązywać naczelne dla niej zagadnienia ideowe. Zadaniem liceum jest właśnie ułatwienie tej pracy myślowej i skierowania jej w odpowiednie łożyska. Jeśli chodzi o kult. antyczną, to nauczyciel może wyzyskać owo nastawienie „syntetyczne“ młodzieży najpierw do dopomóżenia jej w urabianiu sobie światopoglądu, po wtóre zaś w zrozumieniu istoty kultury europejskiej.

Przebiega się bowiem w „Celach nauczania“ ta sama co w programie dawnego gimn. hum. troska o podkreślenie wkładu antycznego w kulturę europejską, a zwłaszcza polską; jest to znowu zgodne z postulatem „Uwag wstępnych“ (str. 7), by liceum osiągało swe zadania m. in. przez „uświadamianie podstaw, na których opiera się duchowy... rozwój Polski“ (p. c).

Natomiast istotne różnice między progr. dawnego gimn. hum. a obecnego lic. hum. występują w „Materiałach“ i w „Uwagach“. Jak już zaznaczyłem, różnice te dotyczą zarówno ujęcia programu, jak zakresu materiału.

Główną innowacją w ujęciu programu liceum jest wprowadzenie zasady elastyczności. Zasada ta i jej wartości zostały omówione na str. 14 i nast. „Uwag wstępnych“. Dla realizacji nauki łaciny ma ona bardzo doniosłe znaczenie. O ile program tego przedmiotu w dawnym gimnazjum był raczej sztywny, o tyle w obecnym liceum sprawa przedstawia się inaczej: nauczyciel ma więcej swobody ruchów, może wykazać więcej indywidualności zarówno w wyborze materiału jak w stosowanej metodzie. Tak np. w kl. II lic. hum. mając czytać przez $\frac{1}{2}$ roku Tacyta lub Liwiusza a przez drugą połowę Horacjusza, ustala kolejność lektury tych autorów według własnego uznania. Od decyzji nauczyciela

zależy także wybór w tej klasie łatwiejszego Liwiusza albo trudniejszego Tacyty, stosownie do przygotowania klasy czy też zainteresowań uczniów lub samego nauczyciela. Zgodnie z zaleceniem „Uwag wstępnych“ (str. 15 i 16), gdy ryzykowna jest lektura autora trudniejszego, a może się to zdarzać dość często w pierwszych latach realizacji programu licealnego, lepiej przerabiać autora łatwiejszego w sposób przynoszący istotną korzyść, niż przyzwyczajając młodzież na tekście trudnym do powierzchownego traktowania przedmiotu. Natomiast ambicją nauczyciela powinno być, aby w ciągu dalszych lat realizacji programu stworzyć warunki umożliwiające wybór autora trudniejszego, w danym wypadku Tacyty.

Swoboda przysługuje również nauczycielowi w wyborze lektury w obrębie utworów wyznaczonych pisarzy oraz w doborze tekstów, którymi zechce tę lekturę uzupełnić, aby pogłębić lub oświetlić jakieś nasuwające się zagadnienie. Mając swobodę czerpania z wszelkich źródeł, jak teksty epigraficzne, prawnicy, historycy, poeci liryczni, epicy, komicy, pisarze chrześcijańscy i polsko-łacińscy, nauczyciel musi jednak zawsze pamiętać, że lekturą zasadniczą jest wyznaczony autor podstawowy.

Liberalizmem nacechowany jest także przepis programu, dotyczący zadań szkolnych sprawdzających: liczbę ich pozostawiono uznaniu nauczyciela, określono tylko ich minimum na 4 rocznie.

Tak pojęta elastyczność programu nie wpada w żadną z niepożądanych skrajności: nie krępuje zbyt ruchów nauczyciela i nie czyni zeń mechanicznej maszyny, realizującej program według niezmiennego szablonu, z drugiej zaś strony, dając liberalizmowi pewne słuszne granice, uniemożliwia wypaczenie myśli programu przez nauczyciela słabego lub niedoświadczonego.

Drugą innowacją w ujęciu programu liceum jest położenie silniejszego nacisku na przygotowanie młodzieży do studiów wyższych. Określają to „Uwagi wstępne“ (na str. 6) jako pierwsze zadanie liceum ogólnokształcącego, następnie zaś (na str. 1 i 18) wyszczególniają, że „w przedmiotach należących do podstawy dydaktycznej wydziału powinny przeważać takie metody nauczania, które oprócz dostarczania uczniowi dostatecznego zasobu materiału faktycznego, zapoznają go również z metodami pracy w danej dziedzinie wiedzy... Metody tzw. podające (np. wykład) mogą

mieć zastosowanie... wówczas, gdy trzeba uczniów zapoznać z całokształtem zagadnienia, które samodzielnie opracowywać będą tylko fragmentarycznie“.

Postulat przygotowania młodzieży licealnej do pracy w uczelniach wyższych znalazł wyraz w programie jęz. łac., a mianowicie w materiale.

Program przewiduje mianowicie już w kl. I pewne elementy dydaktyczne, nie uwzględniane w 2 najwyższych klasach dawnego gimnazjum humanistycznego, a nawet klasycznego. Znajdujemy to bowiem w dziale lektury nie tylko Cicerona na pierwsze, a Wergiliusza na drugie półrocze — jako autorów podstawowych oraz w związku z nimi inne teksty łacińskie, niezbędne dla pogłębienia lub odmiennego oświetlenia nasuwających się przy lekturze zagadnień; nie tylko przekłady z piśmiennictwa greckiego i rzymskiego; ale również próbki literatury naukowej w postaci artykułów, rozprawek lub fragmentów większych dzieł z dziedziny kultury antycznej. Chodzi tu więc najwyraźniej o oswojenie uczniów z literaturą naukową, z którą będą mieli do czynienia na uniwersytecie, i o przyzwyczajanie ich do samodzielnego jej studiowania, gdyż owe szkice filologiczne i fragmenty dzieł, podobnie zresztą jak przekłady, stanowią lekturę domową, a jedynie w przypadkach trudnych mogą być przedmiotem pracy szkolnej.

Rozszerzenie materiału i podniesienie skali wymagań w stosunku do 7-ej i 8-ej kl. dawnego gimn. widoczne jest również w dziale: „Język“. O ile bowiem zakres nauczania gramatyki łacińskiej w dawnym gimn. human. ograniczał się do morfologii i składni, a w klasycznym obejmował jeszcze semazjologię, o tyle w liceum human. w obu klasach znajdujemy fonetykę, morfologię, składnię i słowotwórstwo. Wiadomości z tych dziedzin winny być wprawdzie utrwalane i rozszerzane przygodnie (przy lekturze), nie zmienia to jednak faktu wprowadzenia ich do programu. Przewidziane jest tu ponadto poznawanie (przy lekturze) najważniejszych zjawisk z dziedziny stylistyki i retoryki (okresy retoryczne i historyczne), czego program dawnego gimn. human. nie wyszczególniał, program zaś gimnazjum klas. na kl. VII mówił bardziej ogólnikowo o „wyjaśnianiu zasad sztuki krasomówczej u Rzymian w łączności z lekturą Cicerona“.

W dziedzinie materiału językowego poleca dalej program

liceum hum. w obu klasach „rozszerzanie wiadomości z metryki w praktycznym zastosowaniu do czytanych wierszy“, a wreszcie „wzbogacanie zasobu leksykalnego (ze zwróceniem szczególnej uwagi na odzwierciedlenie w języku pierwiastków kultury narodu)“.

Bardzo silny nacisk kładzie program na zapoznavanie młodzieży obu klas z życiem i kulturą antyku i tegoż związek ze współczesnością. Jak już zaznaczyłem, wynika to z założeń „Uwag wstępnych“, gdzie czytamy o konieczności uświadamiania uczniom podstaw, na których opiera się rozwój naszej kultury. Przy czytaniu zatem tekstów łacińskich przewiduje program omawianie na podstawie lektury przekładów autorów klasycznych i rozpraw filologicznych — zagadnień związanych z kulturą starożytną, z uwzględnieniem — w miarę możliwości — upodobań literackich i artystycznych, twórczości naukowej, przeżyć religijnych Greków i Rzymian, ich roli jako żołnierzy i obywateli; chodzi przy tym o uwydatnienie tych momentów życia antycznego, które w tej lub innej formie wpłynęły na ukształtowanie naszej współczesności.

Program na kl. II jest zupełnie analogiczny do programu na kl. I, z tą jedynie różnicą, że autorami podstawowymi są Tacyt lub Liwiusz (zależnie od poziomu klasy) oraz Horacjusz; kolejność tej lektury zależy od uznania nauczyciela.

Dział „Uwagi“ przynosi pewne wskazówki co do realizacji programu. Omawia zasadę jego elastyczności oraz daje ogólne wytyczne w związku z traktowaniem czytanych autorów. Chodzi mianowicie o to, by studium filologii klasycznej przynosiło korzyść nie tylko w dziedzinie wartości poznawczych, ale kształciło również sferę emocjonalną oraz poczucie piękna. Dlatego autora czytanego należy, ujmując go na tle jego epoki, traktować jako przedmiot odczucia i zrozumienia estetycznego a nie tylko jako źródło historyczne. Tak pojęta lektura wymaga ze strony nauczyciela omówienia całokształtu twórczości i osobistości autora.

Następnie program określa minimum lektury w obu klasach liceum hum. Tym minimum jest dla Cicerona i Liwiusza ok. 600 wierszy na półrocz, tj. ok. 12¹/₂ wiersza na lekcję, dla Tacyta zaś i poetów ok. 400 wierszy na półrocz, tj. ok. 8 wierszy na lekcję. Jeżeli zważymy, że są to normy minimalne i że wiadomości łacińskie młodzieży wychodzącej z nowego gimna-

zjum są na ogół słabe, musimy dojść do wniosku, że zadanie nauczyciela jest tu niełatwe, zwłaszcza w odniesieniu do lektury prozaików. Nie należy także zapominać, że lekcje nie mogą być poświęcone wyłącznie tekstowi łacińskiemu, gdyż niezbędne jest przeznaczyć trochę czasu na omówienie przeczytanych przez uczniów w domu przekładów z literatur klasycznych oraz rozpraw filologicznych.

„Uwagi“ programu kończą się wskazówkami dotyczącymi tej właśnie lektury domowej, zadań szkolnych sprawdzających, używania słownika i gramatyki.

Język łaciński w liceum klasycznym.

Program nauki j. łac. w lic. klas. różni się bardzo mało od programu dla lic. hum. „Cele nauczania“ są niemal identyczne w obu typach, a różnica polega jedynie na określeniu trudności tekstu, w jakim uczeń winien móc się zorientować: w lic. hum. tekst ten jest określony jako „nie trudny“, a w lic. klas. — jako „nie zawierający niezwykłych trudności“. W materiale nauczania na kl. I lektura jest jednakowa (Cicero i Wergiliusz), natomiast w kl. II. nauczyciel nie może wybierać między prozą Tacyta a Liwiusza, jak to się dzieje w lic. hum., lecz obowiązany jest czytać Tacyta; lekturę poetycką stanowi w obu typach Horacjusz.

W dziale językowym materiału program lic. klas. zwraca uwagę na konieczność pogłębiania wiadomości lingwistycznych z uwzględnieniem opanowanego stopniowo języka greckiego. Tu oczywiście korelacja między tymi dwoma przedmiotami, stanowiącymi podstawę dydaktyczną w lic. klas., narzuca się sama przez się. Jeżeli chodzi o postulat programu lic. klas. dotyczący rozbioru okresu ret. i hist. na paru najcharakterystyczniejszych przykładach, to wprawdzie postulat ten nie figuruje w dziale językowym materiału programu lic. hum., ale znajdujemy go tam za to w „Celach nauczania“, choć może w formie bardziej ogólnikowej: jest tam mowa o lekturze prozaików „włączając okresy retoryczne i historyczne“. Otóż jeżeli na okresy te ma się zwrócić uwagę, to nie podobna uczynić tego inaczej jak przez ich rozbiór. Widzimy zatem, że i tu różnica między programem lic. hum. a klas. jest nikła. Wyraźniej natomiast zaznacza się ona w dziale „Uwagi“, gdzie określone są minimalne normy półroczne lektury

tekstów: dla Cicerona ok. 1000 wierszy (w lic. hum. 600), tj. przeciętnie ok. 21 wierszy na lekcję, dla Tacyty zaś i poetów ok. 600 wierszy (w lic. hum. 400), tj. przeciętnie ok. 12¹/₂ wiersza na lekcję. Tu oczywiście piętrzą się przed nauczycielem te same, a właściwie jeszcze większe trudności, niż te, o których pisałem w związku z normami lektury w lic. hum. Trudności te są większe, gdyż zwiększyły się silnie minima lektury, ilość zaś lekcji tygodniowo pozostała jednakowa przy jednakowym również przygotowaniu absolwentów gimnazjum.

Tak się przedstawia program języka łac. w obu typach liceum. Ogarniając jego całość, musimy dojść do wniosku, że program ten stawia wobec nauczyciela i młodzieży większe zadania, niż program 7-ej i 8-ej kl. dawnego gimnazjum humanistycznego, a nawet (w pewnym zakresie) — klasycznego. Trudność polega tu jednak nie tyle na wymaganiach programu, ile na niewielkiej stosunkowo liczbie godzin tego przedmiotu podstawy dydaktycznej, liczbie nawet zmniejszonej, jeżeli porównamy kl. I lic. z dawną kl. VII (5—4).

Należy wreszcie powiedzieć kilka słów o sprawie podręczników, których rola — jak zaznaczają „Uwagi wstępne“ (str. 17) — jest w liceum odmienna niż w gimn. Ze względu bowiem na zasadę elastyczności programu podręcznik licealny nie może z góry przesądzać i ograniczać swobody wyboru i ujęcia materiału nauczania w tych zakresach, w których swoboda ta przysługuje nauczycielowi, ale powinien ułatwiać pracę ucznia. Z tego więc punktu widzenia dla lektury tekstów łacińskich są zasadniczo mniej pożądane wydania autorów typu dotychczasowego, gdyż mogłyby być zbyt kłopotliwe dla nauczyciela. Natomiast pożyteczniejsze byłyby małe tanie wydawnictwa broszurowe, zawierające poszczególne utwory. Nauczyciel wskazywałby wtedy, które utwory winni uczniowie nabyć. Oszczędzałoby to równocześnie młodzieży niepotrzebnego wydatku na grubą książkę, której większa część nie byłaby czytana. Z drugiej jednak strony nie należy zapominać, że program liceum przewiduje również lekturę rozpraw filologicznych: otóż jest mało prawdopodobne, by biblioteki szkolne były pod tym względem dostatecznie zaopatrzone i to w odpowiednią ilość egzemplarzy. Natomiast podręczniki, zawierające wybór tekstów łacińskich, mogłyby również zawierać w drugiej swej części pewną ilość szkiców filologicznych i fragmentów dzieł naukowych. Jest to więc zagadnienie otwarte. Pozostaje na koniec

sprawa lektury przekładów: tutaj narzuca się potrzeba odpowiedniej antologii.

Język grecki.

Nauczanie języka greckiego w lic. klas. ma zupełnie inny charakter, niż nauka łaciny w obu typach liceów. Ze względu bowiem na krótkość czasu przeznaczanego na ten niełatwy przedmiot (2 lata po 4 godz. tyg.), nie może tu być mowy o opanowaniu go w tym stopniu, co języka łacińskiego. Jest więc rzeczą zupełnie naturalną, że program traktuje naukę greki tylko propedeutycznie, aby umożliwić przyszłym klasykom studium uniwersyteckie. Tak potraktowane nauczanie tego języka jest w danych warunkach jedynie realnym i racjonalnym postawieniem sprawy, a program nauki jest najzupełniej wykonalny. Jako cele nauczania określa program po pierwsze opanowanie języka w takim stopniu, aby móc z pomocą słownika i gramatyki przetłumaczyć łatwy urywek z pisarzy attyckich i chodzi tu niewątpliwie o prozaików, gdyż trudno sobie wyobrazić, by program mógł tu uwzględniać takich pisarzy attyckich jak Ajschylos lub Arystofanes. Po drugie, celem nauczania tego przedmiotu jest zapoznanie uczniów z głównymi przejawami kultury greckiej oraz z jej rolą w tworzeniu się kultury rzymskiej, później — ogólnoeuropejskiej, zwłaszcza zaś polskiej.

W materiale nauczania lekturę stanowi czytanka grecka osnuta na tle życia i kultury starożytnych Greków ze stopniowym wprowadzeniem tekstów oryginalnych, które winny przeważać w czytance na kl. II, oraz z wprowadzeniem przysłów i gnom. W obu klasach — jak przy nauce łaciny — należy stosować jako lekturę domową przekłady z lit. gr. oraz artykuły, rozprawy lub fragmenty większych dzieł z dziedziny kult. gr.

Materiał gramatyczny jest rozłożony równomiernie na obie klasy, są jednak pewne elementy morfologii (jak czasowniki nieregularne, niektóre formy koniugacji II, adiectiva verbalia, dualis), które program zostawia do przerobienia fakultatywnego, o ile tego będzie wymagał tekst. Otóż wydaje się, że są przynajmniej pewne rzeczy, które trudno pomijać; np. niesposób rozpocząć koniugację słów na μ i nie dokończyć jej, zostawiając na boku perfectum czy aoryst passivi.

Z samego założenia programu jez. greckiego wynika, że me-

tożda nauczania musi tu być inna niż w odniesieniu do łaciny na poziomie liceum. Charakter propedeutyczny nauczania greki sprawia, że przypomina ono raczej metodę stosowaną do jęz. łacińskiego na poziomie gimnazjalnym, jeżeli pominiemy oczywiście takie elementy dydaktyczne jak lektura przekładów lub rozpraw z dziedziny kultury greckiej. W następstwie tego program nie odznacza się tu elastycznością, lecz winien być bardzo ściśle, wprost pedantycznie, wykonywany przez nauczyciela, aby zapewnić młodzieży znajomość podstaw języka greckiego.

PETRONIUSZ W PRZEDSTAWIENIU TACYTA A SIENKIEWICZA

napisał

STANISŁAW PILCH

W rozprawie: *Źródła i czynniki inspiracyjne „Quo vadis” Sienkiewicza* (*Eos, Kwart. Klas.* XXXVI 1935, s. 305—318, 423—432, XXXVII 1936, s. 51—57, 157—165) omówiłem zagadnienie genezy *Quo vadis*, uwzględniwszy wszystko, co odnosi się do tej kwestii. Między innymi materiałami wy dobyłem z *Kuriera Warszawskiego* r. 1912 nr 63 odpowiedź Sienkiewicza na pytanie estetyka francuskiego, Boyer d'Agen w sprawie genezy *Quo vadis*. Jest tu wyraźnie stwierdzone, podobnie jak w odpowiedzi, udzielonej w r. 1901 współpracownikowi czasopisma paryskiego *Gaulois*, A. Galde marowi, że pomysł do tej powieści powstał w głowie autora przy czytaniu *Annalów* Tacyta, które stanowią zarazem główną podstawę.

Sam Sienkiewicz, zapytywany kilkakrotnie o genezę *Quo vadis*, wymieniał Tacyta jako najważniejsze swe źródło. Albowiem ten autor pociągał go najsilniej z dawnych dziejopisów łacińskich, których lubił czytywać przed zaśnięciem. Robił to nietylko z zamiłowania do historii, która była głównym przedmiotem jego studiów w Szkole Głównej w Warszawie, gdzie w r. 1871 otrzymał stopień kandydata nauk historycznych, ale również ze względu na łacinę, której nie chciał zapomnieć. Historia także później była głównym tematem jego utworów powieściowych. Dzięki rozczytywaniu się w historykach, a następnie także w innych prozaikach i poetach rzymskich, wzrastało u niego zamiłowanie do kultury klasycznej, zrozumienie i świetne odczucie świata starożytnego, wyrażone w formie tak czarującej czytelników, jak zachwycają widzów prześliczne wizje piękna pogańskiego na obrazach Henryka Siemiradzkiego.

Sienkiewicz umiał rozczytywać się w Tacycie i komentować go odpowiednio. Drobnym nieraz szczegółem, uboczną wzmianką u historyka rzymskiego jest kanwa, na której autor *Quo vadis* rozstrzuwa piękne obrazy lub odtwarza wypadki z niezwykłą wyrazistością. Osoby, występujące w powieści, nakreślone z niezwykłą siłą plastyki, jednolitością i prawdą psychologiczną, wrażają się silnie w pamięć. Wśród nich wysuwa się na pierwszy plan wybornie wyrzeźbiona postać Petroniusza, dokoła której skupia się akcja utworu. Przed ukazaniem się tej czarownej wizji Rzymu za Nerona, jaką jest powieść Sienkiewicza, imię tej ośrodkowej postaci znane było tylko niewielkiemu gronu ludzi wykształconych, którzy zajmowali się literaturą starożytną.

Mogli o tym przyjacielu Nerona wiedzieć ci, którzy czytali dzieła Tacyta, gdyż historyk ten nakreślił jego sylwetkę duchową, opisał sposób jego życia i śmierć w *Ann.* XVI 18—19, łącznie ze spiskiem Pisona, krwawo stłumionym, do którego nawiązanie stanowią początkowe słowa poprzedniego rozdziału, a początek rozdziału 20 uzupełnia ten opis.

Opowiada Tacyt, że Petroniusz¹⁾ należał do ludzi, którzy dzień spę-

¹⁾ Imienia (praenomen) brak w *Ann.* XVI 17 w rękopisach; natomiast na początku następnego rozdz. jest: *De C. Petronio*. Ponieważ Petroniusz

dzali na spaniu, a noc poświęcali załatwianiu spraw i przyjemnościom, jak się wyraził Seneca *epist.* 122, 2 *sunt qui officia lucis noctisque perverterint nec ante diducant oculos hesternae graves crapula, quam adpetere nox coepit*. Jak inni pracowitością, tak on beczynnością doszedł do znaczenia; nie uchodził jednak za hulakę i utracjusza, lecz za mistrza w użyciu wyrafinowanym i zbytku. Im swobodniejsze były jego rozmowy i postęпки, im więcej miały znamion niekrępowanego obejścia, tym bardziej pojmowano je ze stanowiska naiwności i szczerości. Jako prokonsul Bitynii i jako konsul okazał się jednak energicznym i sprostą swoim obowiązkom urzędowym. Potem popadł na nowo w swoje dawne życie swobodne i rozwiązał. Przyjęty przez Nerona do ściślejszego grona, odgrywał na dworze rolę „znawcy smaku” *elegantiae arbiter*. Cezar poddawał się chętnie jego wyrokowi, kiedy chodziło o rzeczy powabne i zbytkowne. Ten przemożny wpływ jego wznicił nienawiść Tigellina. Aby spowodować zgubę Petroniusza, obwinął on go o przyjazne stosunki z uczestnikiem spisku Pisona, Scaevinusem. Ponieważ oskarżony zdawał sobie doskonale sprawę z tego, co mu groziło ze strony okrutnego Nerona, postanowił dobrowolnie zakończyć życie w miejscowości kampańskiej, Cumae, dokąd się udał za dworem cesarskim. Nie pozbawił się jednak życia nagle, lecz przecięte żyły kazał przewiązywać i znowu otwierać dowolnie i przemawiał do przyjaciół, nie w sposób poważny ani w słowach, mogących mu zjednać sławę stałości. Nie słuchał rozpraw o nieśmiertelności duszy i o zasadach filozofów, lecz lekkich pieśni i żartobliwych wierszy. Jednych niewolników obdarzył hojnie, innych ukarał chłostą. Zasiadał do uczty, urządził drzemkę, aby śmierć, jakkolwiek wymuszona, była podobna do snu. Sporządził pismo, w którym wyliczył nieczne postęпки Nerona, i posłał mu je zapieczętowane. Złamał pierścień, aby go nie można było użyć do pieczętowania listów podobnych, któreby innych naraziły na niebezpieczeństwo²⁾.

W następnym rozdziale (20) Tacyt opowiada o wrażeniach, jakie wywarł na Nerona ów list: „Dziwiącemu się Neronowi, w jaki sposób wyszły na jaw pomysły jego zabaw nocnych, przypomniła się Silia, znana z małżeń-

miał przynajmniej takie znaczenie, jak wymienieni z nim trzej inni znakomici Rzymianie na śmierć przez Nerona skazani, nie mógł Tacyt użyć samego tylko nazwiska (nomen), gdy tymczasem zwraca uwagę połączenie praenomen i nomen w c. 18. Nipperdey, opierając się na świadectwie Pliniusza *St. n. h.* 37, 2, 20 *T. Petronius consularis moriturus invidia Neronis, ut mensam eius exheredaret, trullam murrinam HS trecentis milibus emptam fregit* i Plutarcha *de discr. am. et adul.* p. 60 E *ὅταν τοὺς ἀσώτων καὶ πολυτελεῖς εἰς μικρολογίας καὶ ὀψαγίας ὀνειδίζουσιν, ὁσπερ Νέρωνα τίτος Πετρόνιος* przyjmuje jako jego imię *Titus*, usuwając imię *Caius*, znajdujące się w rękopisach w *Ann.* XVI 18. Wydawcy wyjaśniają, że *t* wypadło z powodu podobieństwa do poprzedzającej litery, *c* zaś w c. 18 powstało przez powtórzenie *e*.

Nadto w schol. *Iuven. Sat.* 6, 638 p. 161 (Leo) znajduje się wzmianka o córce Petroniusza: *Pontia Publi Petroni filia, quem Nero convictum in crimine coniurationis damnavit*.

²⁾ O śmierci Petroniusza pisał: F. L ö h r, *Petrone's Lebensende, Jahreshefte des österr. archäol. Instit. in Wien* XI 1908, s. 165; Beiblatt szp. 201; p. także *Prosopogr. imp. Rom.* 3 s. 26 nr 201.

stwa z senatorem, i spółnica wszystkich jego rozpust a przyjaciółka Petroniusza. Wygnał ją zatem z powodu osobistej nienawiści, jakoby nie zamilczała o tym, co widziała i zniosła".

Z tego opisu wynika z bardzo wielkim prawdopodobieństwem, że opisany tu hulaka Petroniusz jest identyczny z autorem romansu realistycznego z czasów Nerona, zwanego powszechnie *Satyricon* może ze względu na formę satyry menippejskiej. Pierwotnie zawierał on 20 ksiąg, ale dochował się tylko w ułamkach. Autor okazuje się genialnym pisarzem, ale głęboko niemoralnym, a przy tym znawcą i miłośnikiem użycia niezwykłego, subtelnego. Z dzieła tego poznajemy ówczesne życie ludu italskiego, zwłaszcza w miastach greckich pldn. Italii, ze wszystkimi jego właściwościami, ze strasznym zepsuciem zmysłowym; nadto znajdujemy tam dowcipne parodie estetyczne, które autor chce wyszydzić. Niezawodnie posiadał on głęboką znajomość ludzi, dowcip niezwykle i humor wesoły, które tryskają z jego dzieła. Język jest prosty, wolny od maniery retorycznej. Z pośród ustępów zachowanych najbardziej znany jest piękny obraz „uczty Trimalchiona”, nieraz omawiany i tłumaczony na różne języki europejskie.

Autora tego romansu nazywają rękopisy *Petronius Arbiter*. Przydomek „Arbiter” łączy z tytułarną godnością, którą miał mu nadać Neron, mianując go w gronie Augustianów ³⁾ *elegantiae arbiter* (Tac. Ann. XVI 18)⁴⁾. Przekonanie jednak o tożsamości obu osób nie powinno prowadzić do tego, aby ustalić tożsamość romansu, przekazanego pod imieniem Petroniusza, z pismem, o którym wspomina Tacitus Ann. XVI 19 fin. Ów „spis grzechów” był przeznaczony wyłącznie dla Nerona; nie może przeto wejść w ramy powieści.

Oprócz romansu zachowała się pewna liczba epigramów, których autorstwo z większą lub mniejszą słusznością można przypisać Petroniuszowi ⁵⁾.

³⁾ O nich tak pisze Tacyt Ann. XIV 15 *Tuncque* (podczas występów Nerona na scenie w roli śpiewaka, w r. 59 po Chr.) *primum conscripti sunt equites Romani cognomento Augustianorum, aetate ac robore conspicui et pars ingenio procaces, alii in spem potentiae*. Obok formy *Augustiani* pojawia się także *Augustani*. Tych okłaskiwaczy występów cesarza wymienia także Suetonius Ner. 25 oraz inskrypcje łacińskie i greckie. Klakierów tych Kassius Dio LXI 20 nazywa *Αδύοβοτεῖοι* i ocenia ich liczbę na 5.000. Towarzyszą oni Neronowi w jego późniejszych podróżach artystycznych. Jest o nich także mowa w powieściach rzymskich Kraszewskiego.

⁴⁾ Th. Mommsen, *Hermes* XIII 1878, s. 107 uw. = *Ges. Schr.* 7 s. 191 uw. 2 jest zdania, że przydomek „Arbiter” powstał z tytułarnej godności „*elegantiae arbiter*”. Natomiast F. Buecheler, *Neues Schweiz. Museum* III 1863, s. 18 sądzi, że nazwa „*elegantiae arbiter*” była aluzją do jego przydomku „Arbiter”. Por. M. Schanz *Geschichte der röm. Litt.* II 2³, München 1913, s. 129 n.

⁵⁾ Istnieje przekład *Pieśni miłosnych Petroniusza*, dokonany przez J. Ejsmonda, Warszawa 1924.

Uczty Trimalchiona przełożyli na język polski: D. Ostrowski, Program gimnazjum w Samborze 1899. — L. Strycharski, Cz. I, Program

Z braku u Tacyty wzmianki o tej powieści, zachowanej w rękopisach pod imieniem Petroniusza, nie należy snuć fałszywych przypuszczeń, gdyż historyk nie poczuwał się do obowiązku uwzględnienia tego dzieła; również nie zwracał na nie uwagi Quintilianus, jako pedagog, zajmujący się poważnymi utworami.

Zagadnienie tożsamości autora romansu z T. Petroniuszem, scharakteryzowanym przez Tacytą w *Ann.* XVI 18 n., jest jednym z najbardziej jałowych, nieplodnych zagadnień filologii klasycznej, któremu uczeni poświęcili sporo czasu i trudu w ostatnich dziesiątkach lat wieku ub. i z początkiem stulecia bieżącego. I tak G. H. Kraffert w *Neue Beiträge zur Kritik und Erklärung lat. Autoren*, Progr. Verden 1888, s. 8 uważał imię Petroniusza za rodzaj wywieszki i przenosił romans w czasy Flawiuszów. — B. G. Niebuhra, zwiedziony przez napis *CIL* 6, 14672, przypisywał (w *Kleine philolog. Schriften*, s. 337) romans trzeciemu wiekowi po Chr., czasom Aleksandra Sewera; napis należy wprowadzić do tych czasów, jak wykazał Th. Mommsen (*Hermes* XIII 1878, s. 106 uw. 1 — *Ges. Schriften* 7 s. uw. 1), ale osoby tam występujące niesłusznie utożsamiano z figurami powieści; p. Buecheler *Editio Maior* p. IV; *Rhein. Mus.* LI 1896, s. 471; W. S. Teuffel, *Studien und Charakteristiken zur griech. und röm. Litteraturgesch.*, Leipzig² 1889, p. 514, który odrzucał tożsamość nie tylko pisma, ale także osoby, i podtrzymywał jedynie tożsamość czasu.

Zwolennikiem tezy Niebuhra okazał się później A. Sogliano, *Miscellanea epigrafica napoletana* (*Archivio storico per le provincie napoletane* 19 (1894) p. 560); p. także V. Ussani, *Studi ital. di filol. class.* 13 (1905) p. 12. — W pierwsze lata po Chr., 6—34, przenosił czas powstania romansu Ch. Beck, *The age of Petr. Arb.* (from the *Memoirs of the American Acad. of arts and scienc.*, new series, vol. V 14, Cambridge in America 1856), ale zdanie to zbił F. Buecheler, *Rhein. Mus.* XI 1857, s. 608, później zaś Kraffert s. 9.

Czas powstania tej powieści za Nerona wykazał w gruntownej rozprawie Th. Studer, *Ueber das Zeitalter des Petr. Arb.* (*Rhein. Mus.* II 1843, s. 50 i 202); utożsamia on autora romansu z Petroniuszem, przez Tacytą wymienionym, ale równocześnie błędnie ustala identyczność romansu z 'libellus' tacytowskim. Błąd ten usunął zupełnie F. Ritter w rozprawie *Zwei Werke des Petronius Arb.* (*Rhein. Mus.* II 1843, s. 561).

Te różne zarzuty, podnoszone przeciw identyczności Tacytowego Petroniusza z autorem romansu, uznano już dawno za bezpodstawne, tak, że wspominają je tylko historycy literatury. Omówił je krótko M. Schanz, *Gesch. der röm. Litteratur* II 2³, München 1913, s. 129 n., oświadczając się za tożsamością autora romansu i 'arbitra elegantiae', podobnie jak uczynił to przed nim M. Margaritori w książce *Petronio arbitro* (Vercelli 1897), w ostatnich zaś latach Ettore Paratore w dziele *Il satyricon di Petronio* (Firenze 1933. I Introduzione, 211 s. II Commento, 446 s.) oświadcza się za tożsamością, nie wchodząc w to, o ile słowa Tacytowe o przyjacielu Neronowym, którego *ignavia* wyniosła do sławy, który w dzień spał a noc poświęcał

officiis et oblectamentis vitae, zgadzają się z faktem napisania dzieła, które liczyło najmniej 16 ksiąg, i wymagało znacznej pilności i pracy pisarskiej. Nie da się nigdy rozstrzygnąć, jego zdaniem, czy *„elegantiae arbiter”* u Tacyta (na innym miejscu, choć w innym nieco znaczeniu, historyk używa wyrażenia *„sermonis arbiter”* *Ann.* XIII 21, *„litterarum arbiter”* *Ann.* IV 41) jest aluzją do nazwy (przydomka, cognomen) *„Arbiter”*.

Wywody zwolenników tożsamości obu osób, Tacytowego Petroniusza i autora powieści, są następujące: Jeśli się rozważy treść romansu, można go przypisać jedynie czasom Nerona; język, metryka, tło społeczne wskazują stanowczo na tę epokę (p. Buecheler, *Editio Maior* p. V). Napaść na *Pharsalia*, dzieło niewymienionego Lucanusa (cap. 118), spełnia to zadanie wtedy tylko, gdy przypada na czasy życia tego poety, również wkładka *Troiae Halosis* wtedy tylko jest zrozumiała, gdy pochodzi od kogoś, żyjącego współcześnie z Neronom, który przecież także utworzył podobny poemat. Dlatego wśród uczonych, rozważnie tę kwestię badających, nie istnieje dziś wątpliwość co do czasu powstania tego utworu. A jeśli się ustalił czas napisania tej powieści, ułatwione jest stwierdzenie osoby autora. Jasną jest rzeczą, że potrzebny nam jest Petroniusz, który żył w czasach Nerona. A takiego poznajemy z *Annalów* Tacyta. Dlatego za tożsamością autora romansu z postacią, przez Tacyta opisaną, oświadczają się obecnie wszyscy uczeni.

Do nich należy sławny humanista krakowski, K. Morawski, który wiele trafnych uwag uznanych przez Schanza (s. 129 n.), przytoczył w artykule: *Petroniana* (Eos I 1894, s. 1 n.), nawiązując do pracy Collignon *Pétrone* (Paris 1892). Z zagadnieniem tym zapoznał szersze warstwy społeczeństwa polskiego w rozprawie: *Petroniusz Arbiter i romans starożytności* (Biblioteka Warszawska 1894, s. 269 n.), przedrukowanej, po uzupełnieniu nowszą literaturą, w książce *Rzym, i portrety i szkice* (Kraków 1921) s. 96 n. pt. *Romans z czasów Nerona*. Morawski okazał się tu najlepszym w Polsce znawcą tego zagadnienia. Podaje cały szereg dowodów, że tacytowski *„elegantiae arbiter”*, autor pamfletu na Nerona, owego *„spisu występków Cezara”*, jest tym samym poetą i romansopisarzem, którego powieść zachowała się w ułamkach. Wywody swoje powtórzył następnie Morawski krótko w VI tomie *Literatury rzymskiej, od Augusta do czasów Hadriana* (Kraków 1919), gdzie s. 116 tak pisał: „Wszystko więc za tym przemawia, byśmy twórcę *Satyricon* z tacytowskim Petroniuszem utożsamili”.

Za tą tezą oświadczył się także Leopold Staff we wstępie do przekładu *Uczty Trymalchiona* (por. ods. 5), podaje jednak, że tytuł tej pierwszej rzymskiej powieści realistycznej brzmiał *Satirae*, autor zaś miał praenomen *Gaius*, ale dodaje (s. 8), że „Plutarch nazywa Petroniusza *Tytusem*”.

Przeciwnikiem tożsamości obu postaci okazał się Stanisław Lam w książce *Henryk Sienkiewicz, cechy i elementy twórczości* (Poznań 1924). Powołując się na Ignacego Matuszewskiego (*Swoi i obcy*, Warszawa 1898, s. 190), twierdzi z całą pewnością (s. 86—87), że „nie jest to postać w zupełności historyczna, gdyż Petroniusz, arbiter mody i poeta w jednej osobie nie istniał. Jeden z nich zwał się Kajus, drugi Tytus i byli dwoma ludźmi, którzy u Sienkiewicza wcielili się w bohatera *Quo vadis*. Ale to odstępstwo od prawdy nie szkodzi osobie powieści”. To zdanie jego zwalczał Józef Birkenmajer w recenzji jego książki w *Kurjerze Poznańskim*

z 5. X. 1924, nadto w *Ruchu Literackim* IV 1929, s. 20 w artykule *Petroniusz — jeden czy dwoisty?*, opierając się na wywodach Morawskiego, zawartych w przytoczonych wyżej rozprawach i w *Literaturze rzymskiej* t. VI, s. 116. Przeciwno zdaniu Matuszewskiego (a tym samym i Lama) wystąpił, w dwa lata po recenzji Birkenmajera, także Alfons Bronarski w swej pracy *Stosunek „Quo vadis“ do literatur romańskich* (Poznań 1926, s. 84 ods. 1). Podkreśla, że Matuszewski (s. 172 n.) utrzymuje, iż „dzisiaj nie jest wcale dowiedzione“, jakoby autorem nie był Caius Petronius, lecz Titus Petronius, o którym nie posiadamy żadnych wiadomości. Ale Matuszewski nie czyni Sienkiewiczowi zarzutu z tego, że „zjednoczył Petroniusza dworaka z Petroniuszem pisarzem“. To zdanie Matuszewskiego (i Lama) o „dwoistym Petroniuszu“ zwalcza Bronarski pośrednio także na s. 51 swej pracy, pisząc, że w sprawie przyznania autorstwa *Satiricon* Petroniuszowi arbitrowi elegancji Sienkiewicz przyłączył się do opinii afirmatywnej.

Także Gaston Boissier, którego dzieła z zakresu literatury rzymskiej, pisane stylem zajmującym, stanowiły ulubioną lekturę Sienkiewicza⁶⁾ i znajdują się dotąd w jego bibliotece w Oblegorku, jest przekonany o słuszności opinii, przypisującej Caiusowi Titusowi Petroniusowi, z przydomkiem „elegantiae arbiter“, faworytowi Nerona, autorstwo *Satiricon*, nie zaś innemu, nieznanemu bliżej Petroniuszowi z epoki późniejszej. Odmienne od poprzedników, których zdaniem romans jest satyrą, zwróconą bezpośrednio przeciw Neronowi, interpretuje on tę powieść obyczajową jako utwór, napisany dla zabawienia Nerona i jego dworu kosztem wyzwoleńców, których typowym przedstawicielem w tym dziele jest Trimalchion. Petroniusz, umiając godzić sprzeczności, uczynił *Satiricon* równocześnie satyrą na dwór Nerona, osiagając w ten sposób pośredni swój cel (*L'opposition...* s. 280 n.). Boissier przedstawił Petroniusza bardzo sympatycznie, jako postać wyjątkową, wyróżniającą się od współczesnych, jako literata, poetę i estetę tak postępowego, że jest niemal podobny do człowieka nowoczesnego. Te przymioty pociągały Sienkiewicza i zachęcały do odtworzenia w planowanej powieści tej oryginalnej

⁶⁾ Świadczy o tym jego odpowiedź, zamieszczona w *Kurjerze Warszawskim* 1912 nr 63, na zapytanie estetyka francuskiego, Boyer d'Agen o genezę *Quo vadis*, p. rozprawę moją *Źródła i czynniki inspiracyjne „Quo vadis“*, *Eos, Kwart. Klas.* 1935, z. 3, s. 310 n., z. 4, s. 424. Bronarski (l. c. rozdz. VII, s. 78 n.) omawia „Stosunek „Quo vadis“ do historycznych prac Gastona Boissiera“: 1) *La Religion des Romains d'Auguste aux Antonins*, Paris 1874, 2 vol. — 2) *L'opposition sous les Césars*, Paris 1875. — 3) *Les premières persécutions de l'Eglise. Un dernier mot sur les persécutions*. Dwa artykuły opublikowane w *Revue des deux mondes* 1876 i 1886. Obydwa te artykuły połączył Boissier w jeden pt. *Les Persécutions*, dodany jako appendix do pierwszego tomu dzieła: *La fin du paganisme* (1891). Dzieło *L'opposition sous les Césars* łączy pod wspólnym tytułem szereg artykułów, z których kilka pojawiło się przedtem w wymienionym wyżej czasopiśmie. Wśród nich najważniejszy jest dla nas artykuł z 15. XI. 1874, włączony do książki jako rozdz. V pt. *Un roman de mœurs sous Néron. Le Satiricon de Pétrone*. Boissier nie tylko omówił tu romans Petroniusza, lecz skreślił zarazem jego portret, wykazujący silne analogie z Petroniuszem z *Quo vadis*.

i wyjątkowej postaci, dla której czuli sympatię także inni znakomici pisarze, jak wymienieni przez Boissiera: Saint-Evremond i Racine. Do nich możnaby jeszcze (za E. Thomase, *L'envers de la Société romaine et études diverses. Pétrone*,⁷ Paris 1902, s. 87) dodać nazwisko Voltaire'a, który również należał do wielkich wielbicieli Petroniusza, i Aleksandra Puszkina⁷⁾, który „zamierzał pisać powieść z czasów Nerona, uprzedzając w tym Sienkiewicza, i wybrał tego samego bohatera — Petroniusza”.

Jednego Petroniusza przyjmował również Ernest Renan w swoim studium o Neronie *L'Antéchrist* (Paris 1873), w którym przy boku Cezara występuje Petroniusz, tak właśnie pojęty jak u Sienkiewicza, a różniący się od Petroniusza Tacytowego. Renan bowiem upatrywał w tym przyjacielu i zauszniku Nerona podobieństwo do nowożytnych sceptyków⁸⁾. Że to dzieło Renana, nadto jego *Saint Paul*, stanowiło jedno ze źródeł *Quo vadis*, wiemy z listu autora tej powieści rzymsko-chrześcijańskiej do I. Kozakiewicza, który ją tłumaczył na język francuski. W liście tym, ogłoszonym przez adreśata w paryskim *Figaro* z 7. V. 1901, przedrukowanym przez Bronarskiego (l. c. s. 22—24), Sienkiewicz bronił oryginalności swego arcydzieła przed krzywdzącymi atakami krytyki we Włoszech i Francji, „często szowinistycznie zabarwionej”, oraz wskazywał źródła, z jakich korzystał przy opracowywaniu *Quo vadis*, wśród nich dzieła wymienionego wyżej Boissiera, Beul'ego, Fustel de Coulanges'a, Baudrillarta i Allarda, a więc pierwszorzędnych historyków francuskich ubiegłego stulecia.

Wpływ dzieła Renanowego na *Quo vadis* widoczny jest przede wszystkim w koncepcji postaci Petroniusza i Nerona. Nikt bezstronny jednak nie może się zgodzić na słowa Henryka Fouquiera, który w recenzji paryskiego przedstawienia *Quo vadis* (*Figaro* 18. III. 1901) tak napisał: „De l'esquisse en vingt lignes de Renan, M. Sienkiewicz a fait un portrait en pied et quel portrait!” Krytyk miał na myśli ustęp z *Antychrysta* na s. 139—141, gdzie, ściślej biorąc, w 37, nie w 20 liniach, znajduje się parafraza tego, co o Petro-

⁷⁾ Z teki pośmiertnej wielkiego Rosjanina, składając hołd jego geniuszowi w setną rocznicę śmierci († 11. II. 1837), *Przegląd Klasyczny* III 1937, s. 17 n. wydał kilka utworów Puszkina mniej znanych, w tym fragment romansu o śmierci Petroniusza, w przekładzie Włodzimierza Fiszer. Przepuszczenie jednak tłumacza, że może Sienkiewicz czytał ten fragment i jemu zawdzięcza pomysł *Quo vadis*, nie znajduje potwierdzenia w dotychczasowych badaniach nad genezą tej powieści, które zebrałem w całość w rozprawie: *Źródła i czynniki inspiracyjne „Quo vadis” Sienkiewicza* (Eos, Kwart. Klas. 1935/36).

⁸⁾ Zwraca na to uwagę T. Sinko, *Hellada i Roma w Polsce* (Lwów 1933), s. 242. Stosunek *Quo vadis* do *Antychrysta* Renana omawia Bronarski w cytowanej pracy w rozdz. V s. 50 n. Z dzieła tego świetnego pisarza francuskiego warto przytoczyć następujące zdanie, wybornie charakteryzujące Petroniusza: „Même le sceptique Pétrone, parce qu'il est d'une société polie, ne peut vivre dans un monde où regne Tigellin” (*Ant.* s. 204). A kilkadziesiąt stron dalej, przy opisie śmierci „arbitra elegancji” (s. 264) tak się wyraził Renan: „Tout ce qui peut s'appeler goût, tact, politesse, avait disparu d'autour de lui (= Neron) avec Petrone”.

nieszu przekazał nam Tacyt w *Ann.* XVI 18 n. Nieco dalej jest u Renana szczegół o wazie murreyńskiej (według Pliniusza *n. h.* 2, 7, miejsca przytoczonego w ods. 1), zużytkowany przez Sienkiewicza w scenie śmierci „arbitra elegancji”. Postać Petroniusza nakreślił Renan z pewną sympatią wskutek jakby pewnego z nim duchowego pokrewieństwa, (jak zaznacza słusznie Bronarski na s. 52 swej rozprawy). Sympatia taka widoczna jest również bezwątpienia u Sienkiewicza, a utwierdzić go w niej mogła lektura Renana. Jego sąd, owiany pewnym czarem stylu, właściwym owemu artyście, mógł zapłodnić wyobraźnię pisarską autora *Quo vadis*.

Studium Renana o Neronie jako jedno ze źródeł arcydzieła sienkiewiczowskiego wspomina także Ferdinand Hoesick w artykule *Rzym Cezarów* (przedruk w VI t. *Pism zbiorowych: Książki i ludzie, felietony literackie. Seria I: Rzeczy obce*, Warszawa 1933, s. 93 n.). W felietonie tym, w którym ocenia rozprawę Morawskiego o Petroniuszu oraz inne, zawarte w wymienionej powyżej książce *Rzym*, opowiada Hoesick, że w lecie 1894 r. Sienkiewicz, mieszkającego w Zakopanem, uproszono o wygłoszenie odczytu na budowę nowego kościoła. Odczyt rzeczywiście się odbył, a treść jego stanowiło kilka scen z „powieści, osnutej na tle czasów Nerona”, jak wyjazd władcy z Rzymu, pożar stolicy i męczeństwo chrześcijan⁹⁾. Podczas pisania tego odczytu autor przyszłej powieści *Quo vadis* prowadził często, na przechadzkach, rozmowy o swym planowanym utworze z Hoesickiem. Pewnego razu zwrócił on Sienkiewiczowi „uwagę na wydrukowany niedawno w *Bibliotece Warszawskiej* artykuł Kazimierza Morawskiego pt. *Petroniusz arbiter i romans w starożytności*, który to artykuł jakoś uszedł jego baczności”. Ponieważ zaś szczęśliwym trafem posiadał w Zakopanem ten zeszyt *Bibl. Warsz.*, „a Sienkiewicz wyraził gotowość przeczytania tego studium swego krakowskiego przyjaciela”, przeto zaniósł mu to czasopismo jeszcze w tym samym dniu. Nazajutrz przy spotkaniu Sienkiewicz dziękował mu za wskazanie tej cennej rozprawy, gdyż, zdaniem jego, tak pojęty Petroniusz, jak go nakreślił Morawski, jest „znakomitą figurą powieściową”, której nie omieszką wprowadzić do swej powieści rzymskiej. „Jakoż wprowadził ją istotnie, — dodaje Hoesick — a jaką rolę gra Petroniusz w *Quo vadis*, wiemy wszyscy”¹⁰⁾.

O tym, że Sienkiewicz znał rozprawę Morawskiego o Petroniuszu i skorzystał z niej przy kreśleniu swego „arbitra elegantiarum” (nadto używa często

⁹⁾ Por. rozprawę moją o „źródłach i czynnikach inspiracyjnych *Quo vadis* Sienkiewicza”, gdzie w rozdz. VI ods. 13 (*Eos, Kwart. Klas.* 1935, z. 4, s. 424 n.) jest mowa o stosunkach zażyłości między Sienkiewiczem a Hoesickiem.

¹⁰⁾ W dyskusji po odczycie moim o „postaci Petroniusza u Tacyta i u Sienkiewicza”, wygłoszonym na posiedzeniu Koła Lwowskiego PTF dnia 25. VI. 1936 r., rektor Witkowski podniósł, że to opowiadanie Hoesicka, jakoby w Zakopanem dał Sienkiewiczowi zeszyt *Bibl. Warsz.* z rozprawą Morawskiego o Petroniuszu, nie zasługuje na wiarę, zwłaszcza, że autor *Quo vadis* wiele ze swoich utworów drukował w tym czasopiśmie i z redaktorem jego żył w przyjaźni. Prezes Śmiałek, jeden z najstarszych uczniów wielkiego humanisty krakowskiego, dodał, że Hoesick miał do Morawskiego pretensje dlatego, że nie mianowano go członkiem Akademii Umiejętności.

nazwy „arbitra elegancji”, list zaś Petroniusza do Nerona opatrzony podpisem „Arbiter elegantiae”, gdy tymczasem u Tacyty *Ann.* XVI 18 tytułarna godność jego brzmi: „elegantiae arbiter”), dowiadujemy się także z wymienionego wyżej artykułu Birkenmajera o Petroniuszu. Z wiosną (24. IV.) 1894 r. „napastował” Sienkiewicz swego przyjaciela krakowskiego o wybór słownika łacińsko-polskiego, usprawiedliwiając się żartobliwie, że „łacina miejscami powysychała mu w głowie”. A w półtora miesiąca później (2. VI. 1894), po otrzymaniu od Morawskiego słownika Bobrowskiego i rozprawy o Petroniuszu Arbitrze, tak dziękował w liście swemu „fachowemu doradcy”: „Petroniusz Arbiter jest tak pysznie napisany, że nie mogę się wstrzymać od wypowiedzenia Panu tego, zwłaszcza, że treść jego jest specjalnie dla mnie tak ważną i pouczającą. Wszystko i ciekawe i interesujące, tak jakby się działo dziś. Ale oprócz tego, co szczególnie podziwiałem, to język w tych ustępach, które Pan daje w przekładzie. Zupełnie, jakby ktoś komponował oryginalnie, z całą swobodą i bez najmniejszego wysilenia. Ogromnie mi się podobało użycie wyrazu *lepak*¹¹⁾ i ostrzegam, że uważając go, jako dobro publiczne, ukradnę go przy pierwszej sposobności. Wiem teraz, kogo mam piłować o przekłady z takiej łaciny, którą zaliczam do rodzaju: genre, nieprzystępnej dla zwykłych śmiertelników. Co do Tacyty, przepiłowałem go tak, że jeśli czegoś nie rozumiem, to raczej przez lenistwo i opieszałość myśli, która woli spojrzeć na paginam fractam¹²⁾, zamiast się natężyć¹³⁾).

Z listu tego wynika jasno, że Sienkiewicz przestudiował pilnie rozprawę swego przyjaciela krakowskiego, mniejsza o to, czy poznał ją już w rękopisie czy po wyjściu z druku (o tym jest mowa w odsyłaczu 13). W przytoczonym powyżej felietonie Hoesicka uderza nas wyrażenie, jakoby artykuł Morawskiego uszedł baczności Sienkiewicza. Tłumaczyć to można zapewne tym, że

¹¹⁾ Birkenmajer w odsyłaczu dodaje, że należałoby stwierdzić, czy Sienkiewicz użył tego wyrazu w *Quo vadis*. Sam do r. 1929 tj. do chwili pisania wymienionej rozprawy, nie zauważył tego. Ja także jeszcze tego nie stwierdziłem.

¹²⁾ Chodzi tu, jak wyjaśnia Birkenmajer, o tzw. traduction juxtalinare, zawarte w wydaniu Hachette'a, obejmującym wielu autorów rzymskich, wśród nich Tacyty. Wydanie to przechowało się w bibliotece obłęgorskiej.

¹³⁾ Drugą część tego listu, od słów: „Wiem teraz, kogo mam piłować” itd. przytacza Birkenmajer w rozprawie *Nasza rodaczka Ligia* (Tęcza 1933, nr 9, s. 33 n.), w związku z wywodami o pilnym studiowaniu przez Sienkiewicza głównego źródła, Tacyty. W rozprawie tej autor wyraził się, że Sienkiewicz wysłał do Morawskiego dnia 2. VI. 1894 list z podziękowaniem „po otrzymaniu... rękopisu Petroniusza Arbitra”, natomiast w artykule o Petroniuszu pisze, że „studium swe, zaraz po wydaniu (1894), posłał Morawski Sienkiewiczowi, pracującemu nad *Quo vadis*”. Jak było w rzeczywistości, trudno rozstrzygnąć. Jeśli Morawski posłał Sienkiewiczowi rękopis swej rozprawy, to może dlatego, aby tenże po przeczytaniu doręczył go redaktorowi *Biblioteki Warszawskiej*, Dionizemu Henkielowi, z którym utrzymywał stosunki zażyłości, gdyż drukował w tym czasopiśmie niektóre utwory swoje, np. *Rodzinę Polanieckich* (p. F. Hoesick: *Książki i ludzie, felietony literackie. Pism zbiorowych* t. VII. Seria II: *Rzecz Polskie*, Warszawa 1933, s. 194. 196).

Hoesick pisał swój felieton w r. 1921 tj. w 27 lat od rozmów, prowadzonych na temat *Quo vadis* i doręczenia powieściopisarzowi wymienionego zeszytu *Bibl. Warsz.* Wspomnienia więc w ciągu tego okresu czasu przybłyły znacznie, straciły dużo na świeżości. Jakkolwiek się rzecz miała, nie ulega wątpliwości, że autor *Quo vadis* uznał treść pracy swego „fachowego doradcy” za „ważną i pouczającą” dla siebie. Styl Morawskiego, w którym lapidarność iście tacytowska łączy się w doskonałym stopniu ze swadą i humorem, nawet jego latynizmy, nadzwyczaj umiejętnie dostosowane do ducha języka polskiego, znajdują nieraz odbicie w *Quo vadis* i w innych utworach Sienkiewicza. „Można też żywić pewność, — pisze dalej Birkenmajer — że Sienkiewicz nieraz „piłował” Morawskiego o przekłady tych lub owych drobiazgów klasycznych celem zużytkowania ich w *Quo vadis* czy w innym utworze, i że Morawski nie odmawiał mu swej pomocy. Dwuwierszowe skolion¹⁴⁾ o Harmodiosie i Aristogeitonie, stanowiące akompaniament śmierci Petroniusza, należy prawdopodobnie do tych drobiazgów, które mógł tłumaczyć Morawski. Podejście do nasuwa forma wierszowa tego przekładu, zupełnie przypominająca formę stosowaną przez Morawskiego w drobnych cytatach wierszowanych z poezji klasycznej (brak rymu, stosowanie wierszy 10 i 11 zgłoskowych). Nadto Sienkiewicz, choć znał język grecki „o tyle o ile”, to jednak z „próżniactwa” (jak sam się wyraża przy innej sposobności) wolał czytywać utwory greckie w przekładach francuskich lub innych”.

Sienkiewicz, idąc za zdaniem swego przyjaciela krakowskiego oraz Boissiera i Renana, przyjmuje tożsamość Petroniusza Tacytowego z autorem powieści realistycznej i każe Petroniuszowi wspominać ten utwór w ciągu akcji *Quo vadis*. W rozdz. 2, s. 19 środek (według wyd. popul. z r. 1924) jest mowa o tytule całego dzieła, w ten sposób, że Petroniusz w drodze do domu Aulusa zatrzymał się przed księgarnią Avirnusa i, „wysiadłszy, zakupił ozdobny rękopism, który oddał Winicjuszowi jako podarek. Ten, odczytawszy tytuł *Satyricon*, zapytuje, czyje to, Petroniusz zaś odpowiada, że to jego utwór, ale nikt o tym nie wie, i Winicjusz nie ma o tym nikomu mówić. W rozdz. zaś 12 (s. 105 w. 5 n. od góry) Sienkiewicz opowiada, jak Petroniusz przeszedł do biblioteki i, zasiadłszy przy stole z różowego marmuru, począł pracować nad swoją *Uczcią Trymalchiona*. O pracy nad tym dziełem jest zapewne także mowa w rozdz. 6 (s. 42 pocz.), gdy Winicjusz, w poszukiwaniu za Ligią, śpieszy do domu Petroniusza, wpada do biblioteki i, zastawszy go piszącego, wyrывa mu trzcinę z ręki, „łamię ją i ciska na ziemię”.

Prawdopodobnie autor *Quo vadis*, zachęcony radami Morawskiego, prze studiował pilnie powieść realistyczną Petroniusza, typy i wzory, w niej zawarte, i wyzyskał je w swym romansie. Przemawia za tym wyrazistość, z jaką odmalował niższy świat rzymski i otoczenie Nerona, subtelność, z jaką kreśli Petroniusza w różnych fazach życia codziennego, w styczności z niewolnikami, w kółku przyjaciół, wśród świetnego otoczenia na dworze Nerona, wreszcie w stosunku do Winicjusza, do którego odnosi się wprowadzić z pewną dozą ironii, ale zawsze jest dla niego szczerym i serdecznym przyjacielem. W tym postępowaniu ze siostrzeńcem odzwierciedla się piękniejsza strona „arbitra elegancji”, podobnie jak w stosunku do Eunice. Wobec Winicjusza

¹⁴⁾ Druk podaje mylnie „scholia”.

zdolny jest do bezinteresownych usług a nawet do poświęcenia, wobec zaś bezgranicznie kochającej go Eunice do głębszych, szlachetniejszych uczuć. Ale stosunek do obu tych osób nie osiąga poziomu idealnego. Winicjuszem zajmuje się jakby od niechcenia, odgrywa wobec niego, jak zaznacza Sinko (s. 242 n.), „rolę Radosta ze „Ślubów panieńskich“ i, jak ten Guciowi o ustatkowaniu, prawi mu ciągle kazania o estetycznym zachowaniu się“.

Na ogół skupia w sobie Petroniusz dodatnie cechy pogaństwa. Jest najwyższym wykwitem kultury starożytnej, wyrafinowanej, ale jednostronnej, gdyż cel życia upatruje w rozpasaniu zmysłowym. Przez naturę hojnie wyposażony, bogaty, szczodry, głęboko wykształcony, inteligentny, dowcipny, imponuje wszystkim swoją wyższością. Nie jest jednak objawem zdrowia i tężyzny rzymskiej, która świat podbiła, lecz raczej choroby i rozkładu, który powoli zaczynał już trawić organizm świata starożytnego, zwłaszcza w stolicy i w miastach płd. Italii.

Wielki zmysł piękna i wytworność w obejściu czyni zeń arystokratę i estetę, który gardzi tłumem: „Ludzie pachnący prażonym bobem, który nosili w zanadrzu, a przytem wiecznie schrypnięci i spotnieli od gry w morę po rogach ulic i perystylach, nie zasługiwali w jego oczach na miano ludzi“. (rozd. 2, s. 19, w. 9 n. od góry). Ale „biorąc go za wcielenie tego, co Rzym miał najwytworniejszego, nie zauważył Sienkiewicz, że ten mistrz wykwinności zbyt często zaznacza swą wykwinność w słowach“, pisze Sinko (s. 242).

Jak u Renana, tak i u Sienkiewicza przyjaciel Neroną jest sceptykiem, człowiekiem schyłkowym, zbliżonym do hr. Henryka w *Nieboskiej komedii*, jak słusznie zauważa H. Życzynski w *Studium o powieści rzymskiej Sienkiewicza „Quo vadis“* (Przemyśl 1925, s. 27 n.): „Obaj są bardzo do siebie podobni; są to arystokraci, gardzący tłumem, kochają sztukę, szukają niezwykłych wzruszeń. Petroniusz powiada o swym zamilowaniu do życia wśród niebezpieczeństw: „Kto nie gra w kości, nie przegra mienia, a jednak ludzie w kości grywają. Jest w tem jakaś rozkosz i jakieś zapomnienie“.

„Tak samo hr. Henryk ucieka od zwykłej prozy życia; pożycie z kochającą żoną nazywa „snem fabrykanta“ i pożąda rzeczy nadzwyczajnych, woła: „Być Bogiem albo nicością!“ Różnica między nimi zachodzi ta tylko, że Petroniusz jest spokojniejszy i ma mniej fantazji, niż bohater Krasińskiego. Pochodzi to stąd, że hr. Henryk jest artystą i chce piękno tworzyć, gdy Petroniusz jest więcej estetą, który stworzonym pięknem się rozkoszuje. Obaj jednak stanowią wykwit wysokiej, ale ginącej kultury i mają dusze schyłkowców, wrażliwe tylko na rzeczy niezwykle“.

Petroniusz nie wierzy w nieśmiertelność duszy, nie widzi różnicy między dobrym a złym, nie uznaje istnienia żadnych bogów (np. w rozmowie z Winicjuszem w rozdz. 35, s. 279 oświadcza: „W Olimp nie wierzę, ale go sobie urządzam na ziemi...“), a opowiadając Winicjuszowi, jak Cezar zaślubił publicznie Pitagorasa, wyraził się o Neronie, że on „nie wierzy w bogów, i ma rację“ (rozd. 35, s. 275). Ale jak wśród wyższych warstw społeczeństwa rzymskiego szerzyła się obojętność w sprawach religijnych a równocześnie występowała skłonność do zabobonu, tak samo sceptyk Petroniusz jest także przesądny, np. gdy w domu Aulusa Plautiusa opowiada o różnych znakach w przyrodzie, wróżących nieszczęścia (rozd. 2, s. 22).

Opierając się na *Annalach* (XVI 18 Petronius proconsul tamen Bithyniae et mox consul vigentem se ac parem negotiis ostendit) pisze Sienkiewicz (rozdz. 1, s. 2 u dołu): „Petroniusz był niegdyś rządcą Bitynii, i co większa, rządził nią sprężyście i sprawiedliwie. Stanowiło to dziwną sprzeczność z charakterem człowieka, słynnego ze swej zniewieściałości i zamiłowania do rozkoszy — dlatego lubił wspominać te czasy, albowiem stanowiły one dowód, czymby być mógł i umiał, gdyby mu się podobało“. Ale on nie chciał wysilać swej woli, jak to często autor *Quo vadis* zaznacza, unikał trosk, a starał się o życie przyjemne, wesołe, zgodnie z zasadami epikurejczyków. Cenił tylko sztukę i piękno, które mu życie uprzyjemniały. Ten zmysł piękna zbliżał go nawet poniekąd do ludzi dobrych, cnotliwych. Wprawdzie Petroniusz nie uznawał cnoty, lecz jako esteta unikał czynów brzydkich, a tym samym, niejednokrotnie postępował dobrze. Uchodził za człowieka ludzkiego i hojnego, obchodził się łagodnie z niewolnikami, zabiegał u Cezara o złagodzenie kary śmierci, wydanej „na wszystkich bez różnicy płci i wieku niewolników prefekta Pedaniasza Sekunda, za to, iż jeden z nich zabił tego okrutnika w chwili rozpacz“ (rozdz. 2, s. 18 u dołu). Od czasu tej sprawy wzrosła jego popularność wśród szerokich warstw biedaków. „Szczególniej tłumy niewolników kochały go odtąd taką niepomąganą miłością, jaką ludzie pogiębieni i nie-szczęśni zwykli miłować tych, którzy okazują im choć trochę współczucia“ (rozdz. 47, s. 353). Dzięki tej popularności udało mu się uspokoić wzburzone pożarem stolicy tłumy, przed którymi Neron, w towarzystwie Augustianów wszedłszy „po przygotowanych dla siebie schodach na wodociąg Appijski“ (rozdz. 47, s. 350), odśpiewał przygotowany poemat, opiewający „upadek i pożar Troi“. To podnieciło bezdomny lud, który „już nie wątpił, że to Cezar rozkazał spalić to miasto, by sobie wyprawić widowisko i śpiewać przy niem pieśni“. Przy czytaniu tego rozdziału *Quo vadis* przypomina się ustęp z Wer-giliusza, *Aen.* I 148—156, w którym Neptun, ucziszający rozhukane morze porównywany jest z mężem poważnym, uspokajającym wzburzony tłum. Im bardziej podniecona jest tłuszcza, tym większa musi być powaga męża, który samym zjawieniem się i spokojem ucisza wzburzenie motłochu wyjącego i miotającego pociski.

Dowodem ludzkich uczuć u Petroniusza-estety jest odejście z wyrazem niesmaku, gdy Winicjusz w gniewie kazał siec różgami niewolników, którzy pozwolili sobie odebrać Ligię (rozdz. 10, s. 88 n.). Kiedy jednak „arbitr elegantiarum“ nie kierował się poczuciem piękna, postępował źle. Tak w niecny sposób namawia Nerona do odebrania Aulusowi Ligii, zabija na ulicy prze-szkadzającego mu pijaka (rozdz. 51, s. 388 n.).

O niezależności w wypowiadaniu sądów, choćby to groziło niebezpieczeństwem śmierci ze strony próżnego i krwiożerczego tyrana, o igraniu z tym niebezpieczeństwem świadczy wiele ustępów w *Quo vadis*. Wystarczy przypomnieć chwilę, gdy Neron zapytał Petroniusza, czy podobał mu się hymn do Apollina, odśpiewany publicznie w amfiteatrze: „Petroniusz... pochylił się ku niemu i szepnął: Pieśń twoja jest cudna, ale uczynię ci tylko jedną uwagę: w czwartym wierszu trzeciej strofy metryka pozostawia coś do życzenia. A Neron oblał się rumieńcem wstydu, jakby schwytyany na haniebnym uczynku, spojrzał z przestrachem i odpowiedział również cicho: Ty wszystko

zauważył!... Wiem!... przerobię!...¹⁵⁾ Ale nikt więcej nie spostrzegł? prawda? Ty zaś, na miłość bogów, nie mów nikomu... jeśli... ci życie miłe... Na to Petroniusz zmarszczył brwi i odpowiedział jakby z wybuchem nudy i zniechęcenia: Możesz mnie, boski, skazać na śmierć, jeśli ci zawadza, ale mnie nie ma strasz, bo bogowie najlepiej wiedzą, czy się jej boję. I tak mówiąc, począł patrzeć wprost w oczy Cezara..." (rozdz. 57, s. 434). Źródła starożytne, Suetoniusz *Nero* 51) i Kassius Dio (LXXIII 13. 20. 25), a za nimi Renan (*Antychryst* s. 138) wspominają o chustce, którą Nero obwiązuje gardło. Opierając się na tym nieznacznym szczególe, czy wprost ze źródeł starożytnych czy za pośrednictwem Renana zaczerpniętym, Sienkiewicz stworzył jedną z najświetniejszych i najoryginalniejszych scen w *Quo vadis*, w której Petroniusz w chwili, gdy Nero oskarża Ligię o spowodowanie śmierci małej Augusty, zdzierając Cezarowi z gardła ową sławną chustkę i zatyka mu nią usta, pozornie dla ochrony jego głosu (rozdz. 14, s. 117).

Ubočną uwagę Renana (s. 181), że Petroniusz lubił cytować poetów klasycznych, Sienkiewicz zużytkował wybornie, jak można przypuszczać, w pięknej scenie spotkania się Petroniusza z Ligią, podczas którego oboje wymieniają kilka wierszy z *Odysej*, zastosowanych doskonale do sytuacji. Również w czasie rozmowy z Winicjuszem wplata czasem wiersze.

Już powyżej w ustępie, w którym była mowa o zwolennikach tożsamości Petroniusza Tacytowego z autorem *Satiricon*, zaznaczyłem, że w portrecie „arbitra elegancji” w *Quo vadis* widoczny jest także wpływ lektury dzieł historycznych Boissiera, szczególnie pracy, traktującej o utworze Petroniusza i kreślącej obraz tej postaci w rysach sympatycznych, pociągających bardzo czytelników. Historyk francuski podniósł, że Petroniusz jako człowiek i jako literat jest postacią wyjątkową, szlachetną, wyróżniającą się od współczesnych, jest „honnête homme”, światowcem, jakby dzisiejszym gentlemanem, nadto literatem o wyrobionym smaku i artystą wyrafinowanym, znającym się na odcieniach, lekkich różnicach w postępowaniu z ludźmi, w wydawaniu o nich sądów. Boissier zestawia go z wybitnymi mężami złotego wieku (beaux esprits du Grand siècle), Wielkim Kondeuszem, Saint-Evremondem, Racinem, którzy z zapałem rozczytywali się w *Satiricon*, i wykazuje, jak bardzo Petroniusz jest im pokrewny, jest „un des leurs”. Świadczy o tym lekka a nader przenikliwa ironia, widoczna wszędzie w jego romansie, a dowodząca, że autor jego jest światowcem i bywalcem. W ustępach, traktujących o kobietach i miłości, styl jego staje się gładkim, dowcipnym i barwnym, a nieraz popada nawet w manierę, w préciosité, jaka — zdaniem Boissiera — już

¹⁵⁾ W ustępie tym są pewne reminiscencje z „Antychrysta” Renanowego (s. 267): „Avait-il commis quelque bévue... il pâlissait; il fallait lui dire tout bas, que cela n'avait pas été remarqué au milieu de l'enthousiasme et des applaudissements du peuple”. Podobne zwroty znajdują się także w dziele Ernesta Beulé’go, *Le sang de Germanicus* (Paris 1869, s. 389), w którym znakomity historyk przedstawił z wielkim talentem dzieje Agryppiny Starszej, zawierające materiał do dramatu w wielkim stylu. Pracę tę, wraz z szeregiem innych rozpraw, Beulé połączył pod wspólnym tytułem: *Le Procès de Césars*. Z dzieł tych korzystał Sienkiewicz, jak wykazał Bronarski w wymienionej pracy w rozdz. VI s. 63 n.

wtedy panowała w kołach dworskich, szczególnie w otoczeniu Poppei. „L'influence du monde s'y fait sentir, on y retrouve cette habitude de raffiner ses pensées et de dire spirituellement les choses tendres, familières aux gens d'esprit qui vivent ensemble“ (s. 277).

Podobnie scharakteryzowany jest „arbiter elegantiae“ w *Quo vadis*. Jest ironistą, lubi żartować z religii, bo jest sceptykiem, „libre penseur'em“. Ale na wywody Pawła o męce i zmartwychwstaniu Chrystusa, o zasadach nowej wiary, nie umiał nic więcej odpowiedzieć, jak: „To nie dla mnie“. (mówi o tym Winicjusz do Ligii w rozdz. 39, s. 298). Jest nadto bywalcem i „światowcem“ (rozdz. 2, s. 21). W powieści jest wiele dowodów jego galanterii wobec kobiet, czy w rozmowie z Pomponią czy w scenie powitania Ligii, którą — jak pisze Sienkiewicz (s. 26) — w myślach porównywał z „jutrzeńką“, z posagiem, pod którym „możnaby podpisać „wiosna“,“ gdy tymczasem Chrysothemis, której „zazdrościł mu cały Rzym“, wydała mu się „bajecznie zwiędłą, czymś w rodzaju poślizgniętej i roniącej płatki róży... i owa przesławna Poppea również wydała mu się bezduszną woskową maską. W tej dziewczynie o tanagryjskich kształtach była nie tylko wiosna — była i promienista „Psyche“, która przeświecała przez jej różane ciało, jak promyk prześwieca przez lampę“. W tych słowach barwnych, pełnych subtelności, którymi Sienkiewicz odtwarza wrażenia i myśli „arbitra elegantiae“ na widok Ligii, przebijają te zalety umysłowości Petroniusza, na które zwraca uwagę Boissier przy omawianiu jego stosunku do kobiet. W *Quo vadis* nie brak ustępów, dowodzących, jak wybrednym i wykwinutym słownictwem posługuje się „arbiter elegantiae“ w sprawach erotycznych.

Przez usta osób *Satiricon* Petroniusz lubi żartować z religii, jest pełen dowcipów i zna się na galanterii, o czym Boissier, z powołaniem się nadto na Saint-Evremonda, tak pisze (s. 277): „Ce que Pétrone a de plus particulier, c'est qu'à la réserve d'Horace en quelques odes, il est peut-être le seul de l'antiquité qui ait su parler de galanterie“.

Mimo pochlebstw, skierowanych w utworze Petroniusza pod adresem Nerona, widoczna jest w nim pewna niezależność, którą „arbiter elegantiae“ różni się od przeciętnego typu dworaka z bezpośredniego otoczenia Cezara. Nawet w tych ustępach swej powieści, w której chce się przypodobać Nero nowi, nie pozbywa się właściwej sobie ironii. O tej właściwości tak się wyraża Boissier (s. 281): „Ne dirait-on pas vraiment que Pétrone tient à nous mettre lui-même en défiance de ses flatteries, et qu'il veut nous faire entendre que sa complaisance n'était pas, comme celle des autres, sans limites et sans réserves?“ Dalej Boissier z przedziwną przenikliwością zwraca uwagę na niezależność w sądach i żyłkę satyryczną Petroniusza, która objawia się nawet w przemilczaniu pewnych szczegółów, np. nie czyni żadnej aluzji do manii aktorskiej Nerona, gdyż jej widocznie nie pochwalał.

Ogólny sąd o „arbitrze legancji“ wypowiada Boissier (s. 284) w następujących słowach: „Je ne crois pas qu'il soit trop téméraire d'en conclure que dans ses rapports avec ce terrible maître, si exigeant et si soupçonneux, cet homme d'esprit devait garder quelque dignité, que tout favori qu'il était du prince, il „n'a pas attendu de mourir pour se montrer plus ferme et plus fier que tous ceux qui servaient et flattaient avec lui“.

Ta wyjątkowość i niezależność „arbitra elegantiae“ objawia się przede

wszystkim w sposobie śmierci i w okolicznościach, które jej towarzyszyły. Przytaczając Saint-Évremonda, Boissier (s. 237 n.) nazywa śmierć Petroniusza „la plus belle mort de l'antiquité... La mort de Pétrone est assurément l'une des plus curieuses parmi celle que Tacite nous a racontées; elle a surtout ce caractère de ne pas ressembler aux autres”.

Bezpośrednim powodem samobójstwa Petroniusza było oskarżenie go przez Tigellina wobec Cezara o współudział w spisku Pisona z powodu stosunków przyjaznych ze spiskowcem Scaevinusem (cf. Taciti *Ann.* XVI 18: [Tigellinus] crudelitatem principis, cui ceterae libidines cedebant, aggreditur, amicitiam Scaevini Petronio obiectans...). Boissier, wyjaśniając ten ustęp, takie czyni spostrzeżenie, (s. 236): „Pétrone n'était assurément pas un conspirateur; mais un homme si répandu et d'un commerce si aisé devait nécessairement avoir quelques connaissances compromettantes. On lui fit un crime d'une de ces liaisons. Il fut signalé comme l'ami d'un des conjurés qui venaient de périr. Un de ses esclaves qu'ont acheté servis de délateur”.

O tych donosicielach i o niebezpieczeństwie fałszywych oskarżeń wskutek kompromitujących znajomości Boissier pisał osobno w artykule *Les Délateurs*, ogłoszonym najpierw w *Revue de deux mondes* (15. XI. 1867), następnie złączonym z innymi rozprawami w dzieło *L'opposition sous les Césars*, jako rozdz. IV. Artykuł ten, w połączeniu ze wspomnianym powyżej ustępem Tacyty i odnośnym komentarzem Gastona Boissiera wpłynął, zdaje się, na genezę rozdz. 65 (s. 485 n.) *Quo vadis*, zawierającego rozmowę Petroniusza ze Scaevinusem, z której przebija niebezpieczeństwo denuncjacji nawet ze strony najbliższych przyjaciół i płynąca stąd wzajemna nieufność:

„Scevinus zbłądł i przez chwilę patrzyli sobie w oczy.

Nie powtórzysz!

Na co Petroniusz odpowiada: „Jak ty mnie znasz dobrze. Nie! nie powtórzę. Proszę cię tylko, byś odwiedził dziś Tygellina...”

Dlaczego?

Dlatego, abym, jeśli mi kiedyś Tygellin powie: „Sycevinus był u ciebie”, mógł mu odpowiedzieć: „Tego samego dnia był także i u ciebie” (rozdz. 65, s. 487).

Dialog ten stanowi świetną ilustrację do następujących słów Boissiera z artykułu o delatorach, (s. 215): „Causer, qui est un si grand plaisir... était devenu un grand danger... Ces intimités qui n'ont de prix que si l'on s'abandonne l'un à l'autre, n'existaient plus”.

Jeżeli porównamy obraz Petroniusza, naszkicowany przez Boissiera, z portretem „arbitra elegancji” w *Quo vadis*, łatwo przekonamy się, że mają bardzo wiele podobieństwa, wspólnych rysów u jednego i drugiego pisarza. Wyjątkowość, podkreślana przez historyka francuskiego w postaci Petroniusza, jest także dominującą cechą jego charakteru w *Quo vadis*. „Jakiś ty różny od Tygellina” mówi Nero do Petroniusza (rozdz. 41, s. 311). A Boissier (s. 280) wyraża się podobnie: „On lui ferait tort assurément, si on le confondait tout à fait avec le Paris, le Vatinius, le Tigellin”. I rzeczywiście, Petroniusz u Sienkiewicza odbija od tła dworu Neronowego dzięki godności osobistej, wyższości charakteru i tym zaletom, które uwypuklił uczony francuski w swoim wizerunku „arbitra elegancji”. Wpływ, jaki Petroniusz wywierał na Cezara, miał źródło w niezależności jego wobec Nerona. Zgodnie z tym pisał

w liście pożegnalnym do Winicjusza: „Żyłem jak chciałem i umrę jak mi się podoba“ (rozdz. 73, s. 522).

Wprawdzie Neronowi prawili nieraz pochlebstwa, ale były one prawie zawsze podszyte ironią, tak subtelną, że ledwie dostrzegalną, np. gdy podczas uczty w pałacu na Palatynie (rozdz. 7, s. 60) Cezarowi, przypatrującemu się Ligii i pytającemu, czy „Winicjusz uważa ją za piękną“, odpowiada: „Przybierz w niewieście peplum spróchniały pień oliwny, a Winicjusz uzna go za piękną. Ale na twojem obliczu, o znawco niezrównany, czytam już wyrok na nią!... za sucha! chuderlawa, istna makówka na cienkiej łydydze... Jam dużo skorzystał przy tobie, ale tak pewnego rzutu oka nie mam jeszcze... I gotówem oto się założyć z Tulluszem Senecyonem o jego kochankę, że jakkolwiek przy uczcie, gdy wszyscy leżą, trudno o całej postaci wyrokować, ty już sobie powiedział: „za wązka w biodrach“. — Za wązka w biodrach — odrzekł, przymykając oczy, Nero“.

Podobnie subtelną ironię znajdujemy w rozdz. 40, gdy Petroniusz gani wiersze Neronu mówiąc, że „dobre są dla Wergilusza, dobre dla Owidiusza, dobre nawet dla Homera, ale nie dla ciebie. Tobie nie wolno takich pisać... Nie słuchaj pochlebstw Lukana. Jemu za takie wiersze przyznałbym geniusz, ale nie tobie... Ale ty się lenisz... Ty możesz stworzyć dzieło, o jakim świat dotąd nie słyszał, i dlatego w oczy ci powiadam: napisz lepsze! — I mówił to od niechcenia, jakby drwiąc, a zarazem zrzędząc, lecz oczy Cezara zasłzyły mgłą rozkoszy...“ W dalszej rozmowie z Petroniuszem Nero wzbija się w taką dumę i zarozumiałość, że sam równa się z Homerem.

Możnaby przytoczyć więcej takich ustępów, w których Petroniusz dworował sobie i drwił z Neronu i z jego zauszników, otaczających go, gardził nim i jego dworakami, ale nie miał tyle mocy woli i siły moralnej, by zupełnie obrzydzić sobie i opuścić dwór Cezara.

Ale z biegiem czasu malało znaczenie i wpływ Petroniusza na Cezara. „Długoletnia jego czasy z Tygellinem — píše Sienkiewicz (w rozdz. 73, s. 519) — miała się ku końcowi. Petroniusz widział już, że musi w niej paść, i rozumiał tego powody. W miarę, jak Cezar z każdym dniem spadał coraz niżej do roli komedianta, błazna i woźnicy, w miarę, jak grzął coraz bardziej w chorobliwej, plugawej i zarazem grubej rozpuście, wykwinął, arbiter elegantiae¹⁶⁾ stawał mu się tylko ciężarem. Gdy Petroniusz nawet milczał, Neron widział w jego milczeniu przyganę, nawet gdy pochwalał, widział szyderstwo. Świetny patrycjusz drażnił jego miłość własną i wzbudzał zazdrość. Jego bogactwa i wspaniałe dzieła sztuki stały się przedmiotem poządlliwości i władcy i wszechwładnego ministra. Oszczędzano go dotąd ze względu na wyjazd do Achai, w której jego smak, jego znajomość rzeczy greckich mogły się przydać. Lecz zwolna Tygellin poczał tłumaczyć Cezarowi, że Karynas¹⁶⁾ przewyższa jeszcze smakiem i wiedzą Petroniusza i że lepiej od niego potrafi urządzać w Achai igrzyska, przyjęcia i triumfy. Od tej chwili Petroniusz był zgubiony...“

Tak doskonale w *Quo vadis* uzasadniony jest upadek Petroniusza i śmierć jego, godna Rzymianina prawdziwego, nacechowana odwagą. Ginie

¹⁶⁾ O nim wyraża się Tacitus w *Ann.* XV 45: *hic (= Secundus Carrinas) Graeca doctrina ore tenus exercitus animum bonis artibus non induerat.*

jak Cato Uticensis ze stoickim spokojem, w zestawieniu z łchórzliwą śmiercią okrutnego i krwiożerczego Nerona.

Na podstawie materiałów, zebranych z omówionych źródeł, powstały w bujnej i genialnej wyobraźni powieściopisarza szczegółowe rysy postaci Petroniusza, niesłychanie żywej i pociągającej, oraz okoliczności, w których się przedstawia czytelnikowi, jak stosunek do Nerona, zabiegi o wydobyć Ligii, w końcu serdeczna miłość do Eunice, która, dotrzymując mu wierności, razem z nim kończy życie. Każda z tych sytuacji dorzuca nowy rys do jego charakterystyki, przy czym charakter jego ulega w toku akcji pewnej ewolucji. W chwili rozpoczęcia się opowieści jest słońce jego życia u zenitu. Potem stopniowo nastaje wieczór, odczuwa zwolna zbliżający się przesyt i odchodzi w samą porę, nie doczekawszy się zmierzchu życia.

W całości piękny obraz Petroniusza odpowiada wizerunkowi, nakreślono mu jedni przez Tacytą w *Ann.* XVI 17 n., por. szczególnie rozdz. 73 powieści od słów: „Petroniusz odebrał list...” i 74. Zwięzła opowieść historyka rzymskiego jest jakby bryłą marmuru z grubsza ociosaną, z której pod dłutem wielkiego artysty powstaje kształtna postać, pełna życia i ruchu. Ale gdy u Tacyty Petroniusz jest indywidualnością, Sienkiewicz stworzył z niego typ człowieka zhellenizowanego, który jest rozmiłowany w kalokagathii, w tym, co jest piękne i dobre.

Krytyka uznała zgodnie w Petroniuszu najświetniejszą figurę powieści. Ale nie brak badaczy, wytykających pewne niedociągnięcia w rysunku postaci. I. Matuszewski (s. 190) pod koniec wywodów swoich o *Quo vadis* zwraca uwagę, że w porównaniu z Tacylem opis śmierci Petroniusza uległ „cokolwiek zmianie, ale na niekorzyść. U Tacyty wygląda to jakoś lepiej, kiedy „arbitr elegantiarum”, kazawszy otworzyć sobie żyły, dyktuje, konając, list, w którym wymienił sromotne zbrodnie władcy (*Ann.* XVI 19). U Sienkiewicza list ów był napisany przed otworzeniem żył, co nie tylko jest niezgodne z prawdą, ale i słabszy sprawia efekt. W dodatku autor *Quo vadis* przemilczał zupełnie o wrażeniu, jakie list ów wywarł na Nerona, chociaż Tacyt i o tym wspomina w nast. rozdziale” tj. 20, który przytoczyłem po polsku na początku rozprawy.

O tych brakach pewnych, które osłabiają wrażenie całości, kompozycyjnie zresztą bardzo zwartej i wywołującej w umyśle czytelnika niezatarte wrażenie, pisał także F. Hoesick w felietonie *Nowa książka o Sienkiewiczu* (VII t. *Pism zbiorowych*, s. 191 n.), omawiającym pracę Stanisława Lema pt. *Henryk Sienkiewicz, cechy i elementy twórczości* (Poznań-Warszawa 1924). Widzi on takie braki w obrazie przyjaciela Neronowego: „W opisie zaś śmierci Petroniusza, trochę żywszym od tamtych¹⁷⁾, nie jest wcale powiedzianem, kto ma jego złośliwy list doręczyć Neronowi, bo przecież wątpliwości nie ulegało, że posłańca tego czekała śmierć niechybna. Sam Sienkiewicz, gdy z nim mówiło się o tem, przyznawał, że nie wiedział, jak wybrnąć z tego zagadnienia i dlatego prześliznął się nad niem, pozostawiając czytelnikowi domyslenie się

¹⁷⁾ Wrażenie całości, w ciągu akcji „tak silne i przejmujące, psują — zdaniem Hoesicka (s. 196) — ostatnie rozdziały tej chrześcijańskiej epepei, rozdziały, następujące po słynnej scenie cyrkowej Ursusa z turem...” tj. śmierć apostołów, Piotra i Pawła, która wypadła tak błado, i opis śmierci Nerona, równie anemiczny.

reszty". Na s. zaś 196 autor felietonu wyjaśnia, że z tych niedociągnięć w niektórych obrazach, następujących po słynnej scenie cyrkowej Ursusa z turem germańskim, zdawał sobie sprawę sam Sienkiewicz. Tłumaczył się zaś tym, że po doprowadzeniu akcji do tej wspaniałej sceny w cyrku Watykańskim, „czuł się tak znużonym i wyczerpanym, że ledwo mu sił starczyło na dociągnięcie powieści do końca. A pisać musiał, bo pisząc całą powieść z numeru na numer, z felietonu na felieton, nie mógł sobie na dłuższą przerwę w żaden sposób pozwolić”¹⁸⁾.

Tacyt nie chwalił śmierci Petroniusza, podobnie jak nie pochwała podobnej śmierci konsula Vestinusa (*Ann.* XVI 69) i wielu innych znakomych senatorów i rycerzy, którzy, uprzedzając rozkaz Nerona, otwierali sobie żyły. A choć jest oszczędny w słowach, unosi się nad wytrwałością wyzwolenicy Epicharis (*Ann.* XV 57), która, będąc uczestniczką spisku Pisona, nie drżała nawet przed wyszukanymi katuszami, wreszcie, niesiona na nowe tortury, odebrała sobie życie, powiesiwszy się w lektyce, byle tylko nie wyjawić współników sprzysiężenia, gdy tymczasem senatorowie i rycerze, nie tknieć męczarnią, zdradzali swoich najbliższych. Jeśli się rozważy to stanowisko Tacyta, przynajmniej się słuszość słowom Tadeusza Zielińskiego, który w rozprawie *Homer-Wirgiliusz-Dante (Przegląd Warszawski V 1925, nr 45, s. 36 n.)* zaznaczył, że tym bardziej Sienkiewicz, jako pisarz chrześcijański powinien piętnować samobójstwo, choćby takiego estety, jakim był Petroniusz, a nie nazywać śmierci jego piękną.

Na usprawiedliwienie powieściopisarza przed tym zarzutem można powiedzieć, że zapewne przejawia się tu reminiscencja wspomnianych wyżej źródeł francuskich, z których Boissier nazywa śmierć Petroniusza „najpiękniejszą ze starożytności”.

Niektóre wytknięcia przeciw całości obrazu Petroniusza w *Quo vadis*, zaznaczone przez Sinkę w książce, podającej „przegląd utworów na tematy klasyczne w literaturze polskiej ostatniego stulecia”, przytoczyłem powyżej przy kreśleniu charakterystyki przyjaciela Neronowego. Na s. 243 takie jeszcze słowa czytamy w tym studium: „Dziwimy się, że chce mu (tj. Petroniuszowi) się zniżać do językowych triumfów nad podłym Tygellinem i podobnymi mu kreaturami, ale o tym wszystkim zapominamy, czytając jego list, napisany przed śmiercią do Nerona. Kto z tacytowskich wzmianek o *libelli*, posyłanych przez niektóre z ofiar Neronowi, wysnuł taki fajerwerk złośliwości, ten nie potrzebował zasiląć swej fantazji pomyśłami cudzymi, a jeżeli to czynił, to dlatego, że, jak każdy wielki artysta, uważał materiał za rzecz podrzędną, a za najważniejszą jego artystyczne opracowanie, doskonałą formę. Tę osiągnął w zakresie prozy powieściowej w stopniu nie niższym od tego, do jakiego się wzniosł Siemiradzki w obrazach na tematy antyczne, a to rozstrzygnęło o światowym powodzeniu obu mistrzów”.

¹⁸⁾ O pośpiechu w pracy nad *Quo vadis* i płynącym stąd znużeniu czytamy w jednym z listów Sienkiewicza do redaktorów *Gazety Lwowskiej*; por. moją rozprawę o „źródłach i czynnikach inspiracyjnych *Quo vadis* Sienkiewicza” *Eos Kw. Kl.* 1935, s. 307 n. ods. 2.

Podaną w tej rozprawie literaturę należy uzupełnić artykułem J. Birkenmajera, *De Rossi i Paweł Allard jako inspiratorzy Quo vadis* (*Przegląd Klas.* 1938, s. 59 n.).

OCENY I SPRAWOZDANIA

Stanisław Witkowski, Hon. Profesor Uniwersytetu Lwowskiego: Historia Egiptu w epoce Ptolemeuszów. Historia polityczna, z 3 mapami, planami, 18 portretami i ilustracjami. We Lwowie. Nakładem Towarzystwa Naukowego z zasiłkiem Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego 1938. Stron XII + 303.

W dziale I prac naukowych, wydawanych przez Lwowskie Two Naukowe, jako tom XIV pojawiło się z początkiem b. r. spod pióra znakomitego hellenisty lwowskiego obszerne dzieło, kreślące obraz dziejów politycznych Egiptu od śmierci Aleksandra Wielkiego do r. 30 przed Chr., gdy po bitwie pod Actium zginęła śmiercią samobójczą Kleopatra VII, ostatnia latorośl z dynastii Ptolemeuszów, która przez 300 prawie lat zasiadała na tronie faraonów, a Egipt stał się prowincją rzymską.

Zwzięta przedmowa uzasadnia potrzebę takiego przedstawienia rzeczy, jakie obrał autor. Albowiem dzieje Egiptu w epoce Ptolemeuszów przedstawiano dotąd albo razem z historią wszystkich państw hellenistycznych jako jedną ich część albo też oddzielnie. Obie formy mają swoje strony ujemne. Dzieje Ptolemeuszów, wplecione w historię państw sukcesyjnych Aleksandra W., tracą na wyrazistości, plastyczności zaciera się w chaosie zdarzeń dziejowych na ogromnym terenie macedońsko-greckiego Wschodu. A jeśli się je odłączy od dziejów innych państw, stają się często nie dość zrozumiałe w tych okresach, w których historia państw hellenistycznych spleta się ściślej ze sobą.

Prof. Witkowski w zarysie swoim próbuje po raz pierwszy przedstawić dzieje samego Egiptu w ten sposób, że w epoce pierwszej, za diadochów, tłem, kanwą, na której autor rozwija opis tych dziejów, jest historia całego Wschodu hellenistycznego, a od epoki epigonów, w której państwa hellenistyczne już się skonsolidowały i związek między nimi staje się luźniejszy, kreśli dzieje Egiptu już odrębnie, same dla siebie. Ta próba znajdzie zapewne uznanie wśród fachowców.

Historię Kleopatry autor opowiedział szkicowo, gdyż zamierza ją przedstawić wyczerpująco w osobnej monografii.

Dzieło ma przede wszystkim odpowiedzieć wymaganiom filologów i papirologów, pierwszym ułatwić zrozumienie epoki i pisarzy w niej działających, jak Teokryt, Kallimach, Catullus, Horatius i i., drugim dla datowania papiirusów II i I w. potrzebna jest znajomość zawitych dziejów późniejszych Ptolemeuszów. Wprawdzie *Wielka Historia Powszechna*, wydana w Warszawie u Trzaski, Everta i Michalskiego, zawiera dzieje hellenizmu, opracowane w zarysie przez wytrawnego znawcę epoki, prof. Wałka-Czerneckiego, ale dzieje Egiptu spletają się tu z dziejami wszystkich państw ówczesnych, tak, że niełatwo je wyodrębnić. Ponadto cena tego dzieła jest zbyt wygórowana, by o nabyciu jego mogli marzyć filologowie pracujący naukowo.

Słusznie też podkreśla przedmowa, że zainteresowanie dla historii hellenistycznej wzrosło obecnie znacznie w porównaniu z historią grecką epoki klasycznej; to również usprawiedliwia osobne jej opracowanie w języku polskim.

Zgodnie z podtytułem autor postanowił nakreślić przede wszystkim historię polityczną, wyrażając nadzieję, że „stosunki społeczne, gospodarcze, religijne, sztukę, literaturę i inne działy kultury przedstawi z pewnością w przyszłości któryś z naszych historyków lub papirologów”. Ale sam, jak rzadko kto, posiada warunki, aby dać wszechstronny obraz owej epoki, gdyż już w r. 1893 ogłosił w *Przeglądzie Polskim* w Krakowie artykuł popularny: „Życie greckie w epoce Ptolemeuszów” na podstawie papirusów i stale w swoich wykładach zajmował się tymi czasami. W omawianej książce uwzględnia też wiele kwestii z zakresu tych działów, o ile łączą się one z historią polityczną i służą do lepszego naświetlenia owych wydarzeń dziejowych.

Wiele głębokich i trafnych uwag, charakteryzujących opisywaną epokę, zawiera krótki wstęp, zamieszczony po spisie rzeczy, map i ilustracji.

Gdy czytamy historię dwudziestoletnich walk, które toczyli z sobą wodzowie Aleksandra W., oszałamia nas rozpasanie namiętności politycznych, potworna żądza władzy, nie przebierająca w środkach, nie cofająca się przed zbrodnią, okrucieństwem, zdradą, uderza nas brak skrupułów moralnych, upadek wszelkiej etyki. Występują na widownię kobiety o charakterach męskich, chciwe władzy jak mężczyźni i dla jej zdobycia nie cofające się przed zbrodnią, dumne, energiczne, brutalne. Bez wahania stają na czele wojsk i giną odważnie, gdy zajdzie potrzeba. A równocześnie poznajemy przeciwieństwa zbrodniarek, idealne żony i matki. To kłębowisko zbrodni, jakie się rozłącza przed oczyma czytelnika, robi wrażenie jakiegoś obrazu z piekła dantejskiego o barwach czerwonych i czarnych. Wskutek ogromnych, niebываłych przed tym, podbojów Aleksandra Macedońskiego świat doznał wstrząsu strasznego, popadł w ogólną newrozę, porwany został wirami przewrotów i chaosu. Natury tak brutalne w swej sile spotykamy dopiero w epoce odrodzenia, jak słusznie zaznacza we wstępie (s. 2) prof. Witkowski. Z tego chaosu powoli wylania się nowy świat, stwarzający podwaliny dzisiejszej cywilizacji.

Przypomina także autor, że ta atmosfera różnych zbrodni, jaka ciąży nad ówczesną epoką, nie spadła na świat niespodzianie, lecz przygotowywała się powoli od połowy w. IV. Tak np. Ksenofont w *Hell.* VI 4, 33 nn. opowiada, że na dworze w Pherai w Tessalii brat morduje brata a żona każe zamordować męża. Lecz po przewrocie, spowodowanym w stosunkach politycznych przez huragan wojenny Aleksandra W., owa atmosfera zbrodni ogarnęła cały Wschód grecko-macedoński.

W tych uwagach wstępnych autor wspomina także o trudnościach, z jakimi walczyć musi historyk owej epoki z powodu zbyt skąpej tradycji historycznej, zwłaszcza dla III w. Podaje ona „prawie suche fakty, z których jak z drobnych kamyków układać trzeba dopiero mozolnie mozaikę”.

Wstęp zawiera podział przedmiotu, omawia różnice między państwami hellenistycznymi a Grecją epoki klasycznej, dalej podział dziejów epoki hellenistycznej, nazwę epoki, liczby porządkowe królów, geografie kraju, skład ludności, stopień zhellenizowania Egiptu i wpływ tego kraju na Greków.

W części I nakreślone są najpierw zawile stosunki po śmierci Aleksandra W. w ten sposób, że dzielą się na dwie fazy: I od r. 323—315, okres usiłowań, zmierzających do utrzymania jedności państwa dla rodziny Aleksandra W. i II, obejmująca lata 315—301, w których Antigonos dąży do tego samego celu, ale we własnym interesie. W I okresie, regentom, starającym się utrzymać

jedność państwa, rzucają pod nogi kłody inni wodzowie, przy czym diadochowie zawiązują między sobą koalicję przeciw zastępcy króla. W II okresie diadochowie stosują ten sam środek przeciw Antigonowi. W latach 301—280 ustala się równowaga państw diadochów. A jeśli któryś z nich próbuje ją naruszyć, łączą się pozostali diadochowie przeciw niemu, tak najpierw przeciw Seleukosowi, potem przeciw Demetriusowi Poliorketesowi.

Część II podaje historię Egiptu od r. 323 do 30. Przedstawiwszy świetność dziejów za Ptolemeusza I i II, autor kreśli w ogólnych zarysach obraz państwa egipskiego, aby czytelnik lepiej rozumiał zasady organizacji państwowej. Podobnie jaśniej się przedstawia wojna aleksandryjska Cezara oraz ostatnie miesiące Antoniusza i Kleopatry na tle topografii Aleksandrii, którą autor omówił przed rządami Kleopatry VII. Koniec tej części, opisującej stopniowy upadek potęgi Egiptu (lata 221—30), zawiera rzut oka na dzieje Egiptu w epoce Ptolemeuszów oraz za cesarstwa, za Augusta i jego następców.

Dodatki (od s. 226) zawierają najpierw kilka wskazówek dotyczących chronologii, potem wyliczają i poddają krytycznej ocenie źródła starożytne oraz nowsze prace o hellenistycznym Egipcie, dalej omawiają sprawę żydów w Aleksandrii i datę posagu Niki z Samotraki. Zestawiwszy dotychczasowe zapatrywania, autor oświadcza się za hipotezą Studniczki, który stara się dowieść, że posąg powstał po zwycięstwie morskim w pobliżu wyspy Kos około r. 258, odniesionym w 2-giej wojnie syryjskiej przez syna Demetriusza, króla macedońskiego Antygona Gonatasa nad synem Ptolemeusza I, Ptolemeuszem II Filadelfem. Ponieważ dotąd nie przedstawiono dokładnie historycznego tła powstania tego posagu, autor stara się wypełnić tę lukę.

Najobszerniejszy z tych dodatków traktuje o organizacji państwa syryjskiego, sąsiadującego z Egiptem.

Kilka stron (278—286) zajmują „uzupełnienia i sprostowania“, świadczące, że autor skrupulatnie, zgodnie z właściwą mu i znaną sumiennością, zastanawiał się nad tym, co podaje czytelnikom swej książki, i nieraz w ciągu korekty, pod wpływem fachowej uwagi czy lektury, uzupełniał i prostował swój sąd o wydarzeniach opisywanych lub uzupełniał odnośną literaturę.

Strony 287—291 zawierają krótkie streszczenie dzieła w języku niemieckim podając zestawienie punktów, w których autor doszedł do rezultatów odmiennych od poprzedników. Tak np. (s. 13—14) prof. Witkowski wykazuje, że Egipt był więcej zhellenizowany, niż to się zwykle przyjmuje. Wynika to z papyrusów, które wedle zestawienia Preisigke'go (Namenbuch, 1922) zawierają 8.000 imion greckich, obok 7.000 egipskich. Tych liczb nie można lekceważyć. Oczywiście autor bierze pod uwagę okoliczność, że wielu Egipcjan miało imiona greckie.

Książkę zamyka bibliografia, skorowidz, nadto 3 mapy, plan oraz 18 portretów i ilustracji, ułatwiających lepsze zrozumienie przedstawionych wypadków.

Szata typograficzna jest staranna. Ale chochlikowi drukarskiemu udało się spłatać jedną psotę na s. 53 w środku, gdzie ma być „odtąd“ zam. „dotąd“. Także na s. 109 u dołu dwukrotnie powtórzone słowa: „Popróbujcie same“ budzą podejrzenie, że wkradł się tu błąd drukarski. S. 14 w. 8 od góry ma być „zhellenizowany, jak w innych miejscach (np. s. 276).

Książkę omawianą przeczyta z wielką korzyścią każdy, kto interesuje

się starożytnością, i oczekiwać będzie niecierpliwie dalszej części, w której prof. Witkowski zamierza przedstawić obszerniej panowanie Kleopatry VII, ostatniej władczyni Egiptu z dynastii Ptolemeuszów. STANISŁAW PILCH

Jerzy Manteuffel: *Les papyrus et les ostraca grecs.* (Extrait des fouilles franco-polonaises, tom I, str. 141—191.) Le Caire 1937.

Wydawca pierwszego polskiego zbioru papirusów i skorupek, prof. Uniw. J. K., dr Jerzy Manteuffel, wystąpił z nową publikacją będącą owocem jego uczestnictwa w polsko-francuskiej ekspedycji naukowej do Edfu w roku 1937. Publikacja powyższa jest częścią wielkiego wydawnictwa omawiającego całokształt tego, czego ekspedycja dokonała. Siłą faktu prof. M. dostała się część publikacji mniej wdzięczna, mniej pona, mniej barwna i interesująca w porównaniu z odkryciami archeologicznymi, mianowicie żmudne odcyfrowywanie i rekonstruowanie tekstów.

Szczegółowe sprawozdanie z działalności ekspedycji przedstawił wydawca zarówno w sprawozdaniu PAU jak i w wykładzie wygłoszonym na uroczystej inauguracji roku akad. w Uniwersytecie J. K. we Lwowie. (Por. Eos XXXIX, zesz. 1.) Wydawca zastrzega się, że jego odcyfrowanie i komentarz nie są ostatnim słowem; stwierdza w swej skromności, że wprowadzie rzecz wydaje, ale że to tylko pierwsza transkrypcja, że materiał jest zbyt obfity, by wszystkie kwestie nim objęte można było na poczekaniu wyczerpująco opracować. Odkłada to więc do studium specjalnego mającego się pojawić w przyszłości. Takiemu stanowisku wydawcy można tylko przyklasnąć, bo rzeczywiście dopiero drukiem udostępniona rzecz staje się artykułem rynku naukowego a w następstwie tego substratem dyskusji naukowych, przedmiotem polemiki, hipotez, koniektur i sprostowań¹⁾.

Ośrodkiem zbioru i najbardziej niewątpliwie interesującą jego częścią są ostraka stwierdzające istnienie w Edfu dzielnicy i licznej kolonii żydowskiej.

W sumie obejmuje cały zbiór w dziedzinie papirusów: 3 fragmenty greckiego pap. z epoki ptolemejskiej z III/II w. a. C. i 2 pap. greckie z epoki bizantyńskiej (wiek VII.), 2 fragmenty papirusów koptycznych, 7 fragmentów papirusów i fragment papieru z epoki arabskiej z IX/X w. p. C. Poza tym szereg całkiem drobnych fragmentów papirusów demotycznych, greckich i koptycznych. W dziedzinie ostraków: 1 ostrakon hieratyczne, 2 aramejskie, 96 ostraków demotycznych z epoki ptolemejskiej i rzymskiej, 228 ostraków greckich z epok: ptolemejskiej, rzymskiej i bizantyńskiej oraz 10 ostraków łacińskich, 2 tabliczki drewniane i 28 ostraków koptycznych i wreszcie 16 ostraków arabskich.

¹⁾ Podnoszę to z tego powodu, że przypominała mi się wręcz odmienna i moim zdaniem szkodliwa w tej dziedzinie taktyka prof. Wessely'ego, z którym danym mi było zetknąć się w roku 1920. Skutkiem jakiejś dziwnej zazdrości (czy jak to nazwać?) nie chciał on jako kustosz zbiorów papirusowych w ówczesnej Hofbibliothek ze szkodą dla sprawy dopuścić nikogo (mimo protestów wied. Akad. Umiej.) do współpracy, w odcyfrowywaniu papirusów wiedeńskich. Sam więc pracował nad nimi całymi latami, rewidował, korygował, zanim jakąś nieznaczną część zbioru zdołał wydać. Następstwem tego było, że latami całe skrzynie z papirusami spoczywały nietknięte.

Omawiając prowizorycznie odkryty materiał przechodzi wydawca poszczególne epoki po kolei.

A więc o ile chodzi o epokę ptolemejską, stwierdza, że z tej epoki w Edfu zachowało się świadectw b. niewiele, bo zaledwie 3 małe fragmenty papirusu z III/II w. a. C., który jest prawdopodobnie kontraktem dotyczącym produkcji oliwy oraz 13 ostraków z II połowy II w. a. C. Ostraka, omówione przez wydawcę, dotyczą opłat: *ἐπωρίων* (opłata od kupna i sprzedaży) oraz *σόνταξις τῶν πορθυμικῶν* (roczny czynsz dzierżawny płacony przez posiadaczy łądzii).

Epoka rzymska.

Ostraka tej epoki dzielą się na 2 grupy nierówne: pierwsze, liczniejsze — to ostraka greckie z czasów od Nerona do Trajana oraz z czasów Marka Aureliusza. Wszystkie teksty pochodzące ze wzgórza południowego dotyczą kolonii żydowskiej w Edfu z I/II w. p. C.

Druga grupa obejmuje kilkanaście ostraków łacińskich i greckich.

W związku z pierwszą wymienioną grupą podaje wydawca parę szczegółów dotyczących dzielnicy żydowskiej w Edfu czyli w rzymskiej Apollinopolis Magna.

Owóż o istnieniu tej dzielnicy wiedzieliśmy już dawniej dzięki 20 ostrakom ze zbioru Junkera opublikowanym przez Wessely'ego w Stud. Pal. XIII oraz dzięki jednemu ostrakon ze zbioru Deissmanna w Berlinie. Była to IV dzielnica w Apollinopolis Magna. Z ostraków odkrytych w Edfu dowiadujemy się, że jedni Żydzi zajmowali się transportami rzecznyymi na Nilu, inni uprawą roli, inni zapewne handlem. Płacili oni podatki następujące: *χοματικόν* (na konserwację kanałów), *βαλανικόν* (na utrzymanie publicznych łaźni), *φυλακτικόν* (na utrzymanie żandarmerii) i podatek osobisty, płacony także przez Egipcjan: *λαογραφία* (pogłówny). Poza tym uiszczali opłatę specjalną, której właściwą nazwę poznaliśmy po raz pierwszy dopiero dzięki ostrakon nr 37 a która brzmi: *ἰουδαίων τέλεσμα* lub *τιμὴ δηναρίων ὅσο Ἰουδαίων*. Podatek ten płacili od 3 do 60 roku życia wszyscy Żydzi tj. bez różnicy płci, wyzwolenicy i niewolnicy. Wysokość jego była różna: od 3 oboli do 8 drachm i 2 oboli (kwota najczęstsza) a z dodatkiem drugiego podatku: *ἀπαρχή* — 9 dr. 2 ob. Ściąganiem tego podatku zajmował się specjalny *πρόκτωρ ἰουδαίων τέλεσματος*. Pokwitowania tego podatku mamy od 2 roku panowania Wespazjana do końca rządów Trajana. Natomiast w grupie ostraków z czasów Marka Aurelego zupełnie się z nim nie spotykamy. W czasach od Nerona do Trajana spotykamy w Apollinopolis Magna kilka rodzin żydowskich; w czasach M. Aurelego już tylko jedną, która się zupełnie zegipcjanizowała. Dopiero w bizantyńskiej epoce pojawia się na nowo wielka liczba nazwisk żydowskich.

Ogólnie uważano dotąd *ἰουδαίων τέλεσμα* za podatek płacony przez Żydów na rzecz świątyni jerozolimskiej, który następnie po zburzeniu tego miasta uiszczano na rzecz świątyni Jowisza Kapitolijnskiego. W tym miejscu wydawca wysuwa w związku z tą sprawą hipotezę następującą: Jeżeli się zważy, że chodzi tu o dokumenty odkryte w dzielnicy żydowskiej i to w znacznej liczbie, trudno się oprzeć zdziwieniu z powodu faktu, że *ἰουδαίων τέλεσμα* nie było płacone za M. Aurelego. Czy nie wynikałoby z tego, że podatek ten był pewnego rodzaju kontrybucją, płaconą w epoce groźnych rebelii żydowskich a następnie zniesioną?

Poza powyższymi szczegółami dotyczącymi *λοδοίων τέλεμα* ta grupa ostraków przedstawia szczególny interes i z tego względu, że pozwala nam poznać kilka rodzin i śledzić je przez szereg pokoleń. Prof. M. odtwarza ciekawe drzewo genealogiczne szeregu tych rodzin, by wykazać, jak w ich imionach zmieszały się pierwiastki: semickie, egipskie greckie i łacińskie. I tak np. w rodzinie Antoniusa Rufusa z czasów Wespazjana pojawiają się w czasach M. Aurelego potomkowie z imionami: Senpetestheüs, Senpeamüs, Panibecis-Senpeasmüs.

W grupie ostraków z epoki M. Aureliusza spotykamy się z podatkami, których dotąd nie znaleźliśmy a to: *τιμὴ οἶνον καὶ (εὐρήτου) λόχων ἢ μερ(ισμὸς) ἐταυ(ικὸς)*. Na razie wydawca nie określa ich znaczenia i istoty.

Z kolei poświęca wydawca parę słów ostrakom łacińskim. Mianowicie w ubikacji przylegającej do łaźienek rzymskich znaleziono ostraka oznaczone w wydaniu nr 196—209 a ponadto 6 fragmentów ostraków z figurami geometrycznymi. W grupie tej jest 10 skorupiek łacińskich a 4 greckie.

Z pewnym wahaniem zalicza wydawca te ostraka do II połowy I w. p. C.

Ostraka łacińskie należą do wielkich rzadkości; istnienie ich w Apollinopolis Magna w I w. p. C. tłumaczy się tym, że są to dokumenty wojskowe. Skrót wyrazu: *mat*, który się powtarza po każdym imieniu własnym tej grupy, rozwiązuje prof. M. na *matricula*, lubo termin ten jest poświadczony tylko raz i to w epoce późnej. Wydawcy nasuwa się domysł, czy obecność tego odziału wojskowego w Apollinopolis M. nie pozostaje w związku z groźnymi ruchami żydowskimi w tych czasach.

Przechodzimy do epoki bizantyńskiej.

Papirusy greckie z Edfu, dotąd poznane, są b. rzadkie. Poza kilku papirusami, które obecnie znajdują się w zbiorach Instytutu Francuskiego w Kairze i dotąd nie są jeszcze odcyfrowane, posiadamy tylko 3 papirusy z VII w. opublikowane 1894 przez Grenfella w *Journal of Philology* XXVII p. 271 i n. Wśród pap. bizantyńskich, które wydawca publikuje obecnie, dwa znaleziono wraz z 2 tabliczkami drewnianymi koptycznymi, P. E. IV zaś należy do muzeum w Kairze.

Papirus, określony przez wydawcę jako P. E. II, pochodzący z roku 619 p. C. — to kontrakt, poprzedzony protokołem doń przylepionym. Kontrakt dotyczy dostawy wina za zapłatą z góry. Mianowicie niejaki Aurelius Sansnos ma dostarczyć w 2 etapach Teodorowi Paisowi 116 *ζόλοβα* wina za cenę 1 *νόμισμα*; dostawa zawiśła jest od pewnych warunków.

P. E. III (zachowała się tylko prawa strona) oraz P. E. IV dotyczą uznania pewnego długu.

Przy pomocy innych tekstów bizantyńskich starał się wydawca zrekonstruować częściowo P. E. III.

Ostraka bizantyńskie zawierają przeważnie pokwitowania różnej natury; 2 ostraka są magiczne a 1 szkolne.

Zbiór kończą wzorowe indeksy oraz 2 tablice. Wygląd publikacji typowo francuski: format, krój czcionek, metoda i układ takie same, jakie dla francuskich wydawnictw papirusowych ustalił Piotr Jouguet. F. S.

William Lameere, *La Tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283—1289)*. (Études

de philologie, d'archéologie et d'histoire ancienne publiées par l'Institut Historique Belge de Rome. Tome II). Bruxelles-Rome 1937 (str. IX—240).

Dzielo uczonego belgijskiego p. Williama Lameere, członka belgijskiego Instytutu Historycznego w Rzymie nosi tytuł: *Tradycja rękopiśmienna korespondencji Grzegorza z Kypru* (Bruksela-Rzym 1937).

Ów Georgios Kypryjski, znany także pod nazwą Gregorios z Kypru (imię to przybrał, gdy w r. 1283 został patriarchą Konstantynopola), żył 1241—1290. Patriarchą Konstantynopola był od r. 1283 do 1289 i na ten właśnie czas przypada korespondencja, która jest przedmiotem pracy.

W twórczości Georgiosa, na ogół dosyć obfitej, naturalnie w języku greckim (Georgios jest teologiem, retorem i jednym z najwybitniejszych literatów 13-go wieku), są partie całkiem dziś martwe. Tu należą jego traktaty teologiczne: *Τόμος πίστεως* (P. G. t. CXLII col. 233—246); *Ἀπολογία* (P. G. I. c. col. 246); *Ὁμολογία* (P. G. I. c. 247); *Περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* (P. G. I. c. col. 269) poświęcone rozwinięciu jego teorii *ἐκφανοῖς ἀτόω*, której samo wyrażenie słowami budzi dziś niesmak, jaki towarzyszy zawsze każdej próżnej logomachii i każdemu gubieniu się w niedorzecznościach (o przedstawienie tej teorii pokusił się F. Cayré w *Dict. de théol.* VI 1920, col. 1232—1234).

Tu należą dalej dwa panegiryki, jeden na cześć cesarza Michaela VIII Paleologa (P. G. I. c. col. 346—386), drugi na cześć Andronikosa II. Jakże słusznie określił ich wartość Krumbacher mówiąc o nich: *Sie gehören zu den abtossendsten Beispielen dieser Gattung*. Tu także próby szkolnej retoryki. *Ἐγκώμιον εἰς τὴν θάλασσαν* (P. G. I. c. col. 433—444); *Χοῖτα* (P. G. I. c. col. 417—422) i przysłowia w porządku alfabetycznym, przeznaczone dla jego uczniów *Παροῦνται συλλεγεῖσθαι κατὰ ἀλφάβητον* (P. G. I. c. col. 445—470).

Są jednak inne partie w twórczości Georgiosa, które są jeszcze żywe i mogą budzić interes. W szeregu tych utworów wymienia się w pierwszej linii jego autobiografię *Περὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸν βίου*. Wyraził się o niej Krumbacher w ten sposób: *Eine lebenswürdige, durch Klarheit, Einfachheit und naive Realistik ausgezeichnete Schrift*. (Por. podobną ocenę B. A. Müller'a w *Realencyklopädie* VII 2, col. 1854).

Gdy przeczyta się to dzieło, które mamy obecnie we wzorowym i wytwornym wydaniu autora omawianej pracy (*Autobiographie de Grégoire de Chypre*; w Dodatku str. 173—191), w pierwszej chwili ogarnia nas uczucie opozycji do oceny Krumbachera, która wydaje się zbyt pochlebna i zbyt wiele nadziei budząca. Trzeba dopiero znakomitej i wnikliwej analizy tego dzieła, jaką dał Georg Misch (w *Z. f. Geschichte der Erziehung*, t. 21, 1931), by odkryć w niej jej ukryte i wytworne zalety. W każdym razie rys dumnego poczucia wartości greckiego wykształcenia zasługuje na podkreślenie i uznanie.

Pozostają wreszcie Listy, których długi spis, obejmujący przeszło 200 pozycji, podaje P. G. I. c. col. 421—431. Po nich to spodziewa się najwięcej, może dlatego właśnie, że dotąd nie zostały wydane w całości.

Krytycznego wydania tych Listów spodziewano się od niemieckiego uczonego Maksa Treu'a, który w *Mémoires de l'Académie de St.-Petersburg* VIII Seria, Klasa histor.-filol. vol. VI. 1902, w dodatku Nr 2 do pracy E. Kurtz'a ogłosił i objaśnił 13 listów Georgiosa do Johanna Staurakios'a. Gdy jednak

uczony niemiecki umarł, nie dokonawszy tego dzieła, zadanie to przypada obecnie do spełnienia p. Williamowi Lameere, autorowi omawianej przez nas pracy. Pracę tę można uważać jako rusztowanie przygotowawcze, z pod którego okaże się kiedyś pełne, krytyczne i pod każdym względem wzorowe wydanie Listów.

Jedno wszakże już teraz zaznaczyć należy, w tym celu, by nadzieje związane z tym wydaniem nie rosły ponad miarę, to że — według zamiaru samego Georgiosa — listy jego miały tworzyć *τινὸς λογικῆς καλλιτεχνίας ἐπόμνημα* miały cieszyć adresata przede wszystkim formą elegancką i wyszukaną, nie zaś swoją treścią. Słusznie podnosi M. Treu (l. c. str. 105), że „dla Georgiosa z Kyprow list ma takie same znaczenie, jak listy dla greckich lub włoskich humanistów; tworzą one szczególny rodzaj małych w sobie zamkniętych literackich utworów popisowych (*literarische Prunkstücke*), które już od samego początku ich powstania przeznaczone są dla ogółu”.

Dlatego rzadkie w nich będą rysy realistyczne, pozostające w związku z rzeczywistością, a przeważać będzie konwencjonalna tresura retorycznej mody.

Autor pracy o manuskryptach tej korespondencji zbadał najszczegółowiej całą tradycję rękopiśmienną korespondencji Georgiosa, dzieląc ją na trzy kategorie:

1) Rękopisy główne. Tu zaliczył: a) rękopisy dziś zaginione; b) rękopis z Modeny (*Mutinensis graecus* 82); rękopis watykański (*Vaticanus graecus* 1085); d) rękopis biblioteki w Leyde (*Leidensis Bibliothecae Publicae Graecae* 49) i stwierdził, na podstawie mozolnych badań, że *Mutinensis* 82 i *Vaticanus graecus* 1085 tworzą najstarszą tradycję tekstu, podczas, gdy *Leidensis* pozostaje w ścisłym związku z *Mutinensis*.

2) Wybory Listów. Tu zbadał autor szczegółowo: a) rękopis rzymski *Vaticanus graecus* 77; b) ośm manuskryptów z XIV i XV wieku, świadczące o sławie patriarchy; c) sześć manuskryptów różnych. Razem manuskryptów ze sobą spokrewnionych piętnaście.

3) Nowoczesne kopie. Kopie: a) manuskryptu *Mutinensis*; b) manuskryptu *Leidensis*, aż do progu tradycji drukowanej.

Dopiero na podstawie tak obfitego materiału, którego przedstawienie zajmuje 150 stron druku, stara się autor odtworzyć zbiór pierwotny 243 listów, tak, jak ten zbiór sam Georgios Kypryjski utworzył.

W wyniku tych badań, okazuje się, jak daleko, dzięki panu Lameere, jesteśmy już od założeń, które w r. 1902 zaproponował Max Treu. Zatrzymywał on tylko dwa rękopisy główne *Leidensis* 49 i *Vaticanus* 1085, a lekceważył rękopisy drugorzędne. Nie wiedział o istnieniu *Mutinensis* 82. Nie badał rękopisów z XVI wieku. Nie zauważył obecności listów nowych, które odkrywa się w niejednym wyborze korespondencji. Mgr. Sophronios Eustriadēs, metropolita Leontopolis, który w roku 1910 wydał w Aleksandrii egipskiej korespondencję Georgiosa pt. *Γρηγορίου τοῦ Κυπρίου οἰκουμηνικοῦ πατριάρχου ἐπιστολαὶ καὶ μῦθοι* oparł się głównie na *Vindobonensis historicus graecus* 101. Otóż, jak stwierdza p. Lameere, rękopis ten jest również tylko odpisem *Mutinensis* 82.

Ogrom pracy zdumiewająco wielkiej, którą wykonał autor przy ustalaniu tych wszystkich faktów, cierpliwość niesłychana, sumienność ponad

wszelką pochwałę, wywołują podziw i budzą uczucie szczerzej dla niego wdzięczności, ale równocześnie nasuwają pewną uwagę, którą pragniemy w zakończeniu wyrazić.

Czy warto było tyle trudu ponosić dla odstonięcia w całej pełni myśli autora, pozbawionego na ogół poczucia realizmu i plastyki? Nie należy bowiem ulegać złudzeniu, jakoby Georgios z Cypru miał wiele wspólnego ze światem helleńskim. Język jest ten sam, ale to tylko puste dźwięki, gdyż duch helleński, duch żywej prawdy, z nich już uleciał. Gdyby olbrzymi wysiłek, którego dokonał p. Lameere, był użyty na zgłębienie choćby najdrobniejszego fragmentu świata starożytnego, ileż korzyści, ile pociechy przyniosłby wówczas dla wszystkich! Tutaj jest on w przeważnej części zmarnowany, gdyż mimowoli nasuwa się pytanie, przez które wyraża się zarazem nasza potężna wątpliwość, czy to wszystko przedstawia dziś jeszcze jakąkolwiek wartość?

KAZIMIERZ JARECKI

A. Н. Дальский, Театрально-зрелищные действия на Крите и в Микенах во II тысячелетии до нашей эры, Издательство Академии Наук СССР, Москва-Ленинград 1937. (Les représentations théâtrales en Crète et à Mycènes au II-e millénaire avant notre ère). 8°, str. 4 nlb.+233+2 nlb., z 116 ryc. w tekście.

Uczeń wybitnego archeologa rosyjskiego i dobrego znawcy kultury egejskiej Bogajewskiego opracował w niniejszej pracy zagadnienie niezmiernie interesujące. Ciekawym jest nie tylko sam temat ale i metoda badania a w c z a, jaką autor w pracy swej posługuje się. Już na tym miejscu mogę zaznaczyć, że tę metodę (można ją nazwać socjologiczną) D. przyjął od swego profesora i na szeroką skalę, na ogół z dużym powodzeniem zastosował w omawianej pracy. Ponieważ zagadnieniami, omówionymi przez D., zajmuję się od kilku lat i właśnie mam na ukończeniu na ten temat specjalne studium, w którym dodatkowo krytycznie omówię pewne jego poglądy, dlatego w tej recenzji ograniczę się do ogólnego zreferowania pracy i jej oceny w całości.

We wstępie D. referuje powszechnie znane rzeczy o wykopaliskach egejskich, o klasyfikacji chronologicznej A. Evansa i o periodyzacji socjologicznej B. L. Bogajewskiego. Dalej wysuwa zarzuty przeciw poglądom na kulturę egejską Schuchhardta i Matza i referuje znane już z prac Bogajewskiego (zob. Roczniki dziejów społ. i gosp. IV, 1935, s. 1—20) postulaty badań kultury egejskiej pod kątem socjologicznym. W dalszej części tego wstępnego przydługiego rozdziału (str. 1—27) rozpatruje „pałac“ w Knossos jako siedzibę rodu, naprowadzając analogje współczesnego budownictwa w Ameryce Centralnej i w Gruzji.

Z kolei w rozdz. I (str. 28—45) daje dokładny opis grobu kopułowego w Vaphio, porównuje jego architekturę z grobami w Menidi, Dendra i z tzw. grobem Atreusa, po czym podaje opis zabytków znalezionych w grobie w Vaphio i przeprowadza analizę pucharów złotych z Vaphio, porównując je z pucharami: glinianym z Gurnia i brązowym z Mochlos oraz z przedstawieniami pucharów na malowidłach egipskich z grobu Senmuta. Zasadniczo D. w tej części pracy referuje artykuły i studia Tsuntasa, Perrola, Reinacha, K. Müllera i innych, nie wnosząc niczego nowego do tych zagadnień, które

zresztą związane są bardzo luźno z tematem pracy mającym traktować o widowiskach i przedstawieniach teatralnych w Egei.

Rozdział II (str. 46—66) poświęcony jest kwestii, kto był pochowany w grobie kopułowym w Vaphio i w jakim czasie. D. odrzuca poglądy Tsuntasa i stwierdza, że jest to kenotaf, przy czym niepotrzebnie rozpisuje się na temat kenotafów (nawet wyjaśnia termin kenotafi!) u Homera, Pausaniasa i u współczesnych plemion mało cywilizowanych. Datowanie grobów kopułowych na 1200—1000 przed Chr. jest nie do przyjęcia.

Rozdział III (str. 67—108) jest właściwym rozpoczęciem tematu pracy, aczkolwiek i w nim są strasznie gadatliwe ustępy, referujące po kolei poglądy w s z y s t k i c h badaczy odnośnie scen przedstawionych na obu złotych pucharach z Vaphio, po to, by je zbić jako fałszywe. I trzeba przyznać, że to mu się w dużej mierze udaje. Wyniki poglądów badaczy na te kwestie ujmuję w 4 punkty: 1) Oba puchary z Vaphio tworzą parę; 2) Na pucharach tych przedstawione są dzikie byki („bos primigenius”), żyjące wówczas w Helladzie; 3) Byki na pucharach z Vaphio są podobne do przedstawień Gerbersteinowskich (K. Keller); 4) Byki w Egei łowiono siecią. D. po kolei omawia krytycznie powyższe cztery punkty.

Ad 1) Puchar B (czyli tzw. pierwszy) przewyższa — zdaniem D. — puchar A (czyli tzw. drugi) zarówno pod względem technicznym jak i artystycznym. Puchar B ma kompozycję dynamiczną; puchar A — kompozycję statyczną. Perrot i inni tłumaczą to zjawisko artystycznym zamierzeniem wykonawcy, chcącego formalnymi walorami zaznaczyć różnicę między sceną z bykami dzikimi a sceną z oswojonymi. Interpretacja ta nie podoba się D., określa ją jako „modernizującą” (traktowanie „artysty-rze mieślnika” społeczeństwa rodowego, jako artystę w społeczeństwie klasowym), ale nie daje przekonującej własnej. Natomiast zgadza się z Perrotem i Bogajewskim, że oba puchary wykonał jeden i ten sam artysta kreteński; jest tylko zdania, że artysta ten wykonał najpierw puchar A (technicznie i artystycznie gorszy) a później puchar B (lepszy).

Ad 2) Zestawiwszy wiadomości przyrodnicze i historyczne dotyczące terenów Europy, w których pierwotnie żył byk, wraz z źródłami starożytnymi literackimi (Herodot), D. stwierdza w sposób kategoryczny i przekonujący, że w Helladzie w epoce mykeńskiej nie może być mowy o polowaniach na byki. Jest to stwierdzenie zasadnicze i ważne przy interpretacji pucharów z Vaphio.

Ad 3) Liczni autorowie porównują przedstawienia byków na pucharach z Vaphio z rysunkami augsburskimi i grawiurami Gerbersteinowskimi. Bogdanow i inni wykazują, że tur na grawiurach Gerbersteinowskich jest robiony na podstawie wyobrażenia oswojonego byka, natomiast w rysunkach augsburskich na podstawie byka dzikiego; przy czym przedstawienie byków na pucharach z Vaphio do tych ostatnich są zupełnie niepodobne, a zbliżają się do grawiur Gerbersteinowskich, z czym się zresztą D. zgadza.

Ad 4) D. rozwodząc się bardzo długo usiłuje wykazać, że na pucharze B nie mamy sceny byka złowionego w sieć, ponieważ przy tej czynności bardzo skomplikowanej, jak wynika z relacji autorów starożytnych (Ksenofont, Pausanias), brał udział cały ród, natomiast na tym pucharze mamy dwóch mężczyzn bez broni. Argumentacja ta oczywiście nie przekonuje

i pod względem metodologicznym jest niedopuszczalna. Przecież płasko-rzeźby na pucharach z Vaphio to nie reprodukcje fotograficzne! Dalszy argument — w tym samym gatunku — że sieć przedstawiona na pucharze z Vaphio jest tak mała, że ledwie jeden byk mógł się w niej zmieścić, a tymczasem polowano na całe stado byków, również nie wytrzymuje krytyki. Natomiast ostatnia uwaga, że „myśliwi” schwyceni na rogi byków (na pucharach z Vaphio) mają pozycje, które w żaden sposób nie dadzą się wytłumaczyć „normalnym chwytem na rogi” (głowa powinna być na górze), a przypominają pozycje akrobatów(tek) na licznych przedstawieniach tauromachii na zabytkach egejskich — jest w zupełności słuszną.

Toteż przekonuje mnie interpretacja scen na pucharach z Vaphio;

W rozdz. IV (str. 109—126) D. omawia różne zabytki egejskie, przedstawiające trenowanie byków w dwu celach: a) nauczania byka biegania z głową nisko pochyloną wprzód, ażeby akrobata mógł z łatwością chwycić byka za rogi i wykonać skok przez grzbiet byka, b) nauczania byka podnoszenia głowy w tym momencie, gdy akrobata chwycił się rogów. Dwa te momenty są — zdaniem D. — przedstawione na pucharach z Vaphio. Po tych trafnych i precyzyjnie sformułowanych uwagach następuje szczegółowa analiza ikonograficzna scen obu pucharów i polemika z poglądami innych badaczy.

Rozdz. V (str. 127—151) poświęcony jest rozpatrzeniu charakteru igrzysk z bykami w Egei na szerokim tle gospodarczo-społecznym. Zdaniem D. już z końcem neolitu zaczyna się oswajanie bydła, a w epoce Ś.E istniała już hodowla bydła na wielką skalę. Z nią ściśle związaną była organizacja społeczna. Płodność byków stała się treścią zabiegów magicznych, w których, podobnie jak i w igrzyskach, kobieta odgrywa w tym czasie rolę główną, męczyzna — pomocniczą. Dopiero w dobie organizacji patriarchalnej męczyzna zaczyna powoli brać udział w kulcie. W dalszych wywodach D. formułuje różnicę między igrzyskami z bykami w Mykenach i na Krecie. W Mykenach tracą one swoje znaczenie kultowe (kult płodności) i mają charakter sportowo-widowiskowy, przy czym organizatorami ich byli naczelnicy możnych rodów, czerpiących swe bogactwo z pracy niewolników i hodowli bydła, a funkcje akrobatów spełniali mężczyźni; kobietom wolno było tylko przypatrywać się igrzyskom. Natomiast na Krecie igrzyska mają charakter kolektywny, organizowały je rody, a udział czynny brały przede wszystkim kobiety, miały one charakter religijno-magiczny (były one właściwie częścią obrzędu poświęconego kultowi płodności i rozmnażania bydła). Na uwagę zasługuje interpretacja wyobrażeń Minotaura na kreteńskich pieczęciach, nawiązująca do poglądów Cooka i Bogajewskiego; ma to być tancerz w masce byka, wykonujący taniec magiczny celem zapewnienia bykom płodności. Sumując wywody tego rozdziału, D. stwierdza, że główny kreteński kult, poświęcony płodności plemienia i bydła, składał się z następujących części: 1) Teatralizowana ceremonia „ślubu” naczelnicy kapłanki „Pasiphae” z „Minotaurem”, tj. wodzem plemienia Minosa, przebranym w obrzędowy strój byka (mimiczna ceremonia aktu zapłodnienia), odbywająca się na „placu scenicznym” w „pałacu” w Knossos w obecności członków plemienia. Obrzęd ten miał charakter falliczny. Obecni członkowie plemienia śpiewali i tańczyli. Taniec miał

sprowadzić urodzaj. 2) Druga część obrzędu — to procesja idąca „szlakiem procesyjnym“ na „plac sceniczny“ w Knossos. W procesji były prowadzone byki przeznaczone do igrzysk, w lektyce zaś niesiono naczelną kapłankę. (Przypuszczenie bezpodstawne!) 3) Ofiara z byka i wspólna uczta (?) z ofiarnego mięsa. 4) Igrzyska z bykami o charakterze magicznym. W końcowej uwadze tego rozdziału przekonywującym jest mniemanie D., że na Krecie w obrzędach kultowych dominującą rolę miała kobieta, ale już w igrzyskach z bykami, w magicznych tańcach itd. brali udział młodzieńcy, pochodzący z zamożnych rodów. Oni bowiem mieli dużo wolnego czasu, potrzebnego do kultowych funkcji przygotowawczych, do treningu z bykami itd.

Rozdz. V (str. 152—189) traktuje o „placach scenicznych“ w Knossos i Phaistos i o ich znaczeniu dla genezy antycznego teatru. D. zbija poglądy badaczy dawniejszych, którzy w „placach scenicznych“ Knossos i Phaistos dopatrywali się prototypu teatru greckiego, i próbuje wykazać, że są to jedynie najwcześniejsze architektonicznie ukształtowane przestrzenie, przeznaczone przede wszystkim dla różnorodnych zgromadzeń, kultowych procesji i obrzędów całego plemienia, a także odbywały się na nich widowiska teatralne. Bardzo obszernie zastanawia się D. nad przeznaczeniem brukowanego chodnika czyli, jak on nazywa, „świętego szlaku“ znajdującego się na „placu scenicznym“ w Knossos. Doszukując się analogii w kulturach współczesnych mało cywilizowanych plemion, sądzi on, że szlakiem tym kroczyła „teatralizowana procesja“ o charakterze kultowym, na niej odbywały się niektóre tańce i zabawy sportowe. Dalej stara się wytłumaczyć przeznaczenie tzw. centralnych dziedzińców w „pałacach“ w Knossos i Phaistos: „placyk sceniczny“ w Knossos był miejscem widowisk i ośrodkiem publicznego życia plemienia, natomiast „centralne dziedzińce“ były miejscem spotkania członków poszczególnych zamożnych rodów, mieszkających w tych „pałacach“. Jest to koncepcja dobra, ale na razie nieuzasadniona dostatecznie. Mało produktywny jest długi spór z Evansem na temat, ile osób mogła pomieścić „widownia placyku teatralnego“ w Knossos. Wedle Evansa (*The Palace of Minos at Knossos*, II 585) do 500, a wedle D. do 900 osób.

Z kolei w rozdz. VII (str. 190—227) D. omawia widowiska, odbywające się na owych placach scenicznych. Rozpoczyna od tańców. Omawia krytycznie niektóre źródła zabytkowe do tańca egejskiego, podając dla niektórych ich własną interpretację. I tak scenę pochodów mężczyzn na tzw. wazie żeńców z H. Triada objaśnia jako procesję rolniczą. Pochód młodzieńców z naczyniami na fresku z Knossos (Evans, *Palace of Minos*, II. f. 452) tłumaczy jako procesję garncarzy, przy czym na ryc. 98 załącza rekonstrukcję takiej procesji na „świętym szlaku“ w Knossos, w której biorą udział garncarze, niosący w uroczystych pozach nowe wyroby ceramiczne. Sceny na sarkofagu z H. Triada wyjaśnia jako procesję i obrzędy o charakterze widowiskowym w kulcie zmarłego naczelnika rodu. Należy stwierdzić, że powyżej wspomniane interpretacje są na ogół przekonywujące. Niestety D. nie omówił wyczerpująco wszystkich zabytków źródłowych do tańca w Egei. Pomiął np. milczeniem znany i tylekrotnie omawiany fragment miniaturowego malowidła z Myken, z przedstawieniem procesji mężczyzn przebranych w skóry osłów (zob. Kwart. Klas. IV 1930, 111, f. 13), dalej

fragmenty malowideł ściennych z Tirynsu (Bossert², f. 212) i z Teb (Bossert², f. 214), przedstawiające procesje niewiast, oraz liczne pierścienie i gemmy ze scenami tańców w kulcie świętego drzewa (zob. D. Levi, *Annuario della R. Scuola Arch. di Atene*, VIII—IX, 71 sq.). Nie mogę się tylko zgodzić z D., by miniaturowe malowidło z Knossos (Evans, *Palace of Minos*, III str. 66 f.) przedstawiało „taniec przygotowawczy“ dziewięć do właściwego tańca kultowego. Zupełnie odosobniona i wątpliwej wartości analogia z południowej Liberii nie posiada takiego znaczenia, jakie jej przypisuje D. Po dość powierzchownym — jeśli chodzi o całość — omówieniu tańców, D. analizuje zabytki przedstawiające widowiska sportowe w Egei, a więc przede wszystkim walki na pięści na rytonie steatytowym z H. Triada wyróżniając walkę jednej pary pięściarzy i walkę na pięści grupami. Dobrze by był zrobił ilustrując na tym miejscu dwa przedstawienia walki na pięści na gemmach kretańskich (Evans, *Palace of Minos*, III 502, f. 343 i 504 f. 349). Grupową walkę na pięści D. wyobraża sobie w ten sposób, że ruszały przeciw sobie do walki dwa szeregi pięściarzy, przy czym — jak świadczą gesty ramion i hełmy — pięściarze atakowali przede wszystkim głowy przeciwników. Walka na pięści odbywała się na „świętym szlaku“ i miała charakter zaprawy wojennej. Drugim widowiskiem sportowym był wojenny bieg mężczyzn, występujący na dysku z Phaistos i na fragmencie malowidła z Knossos (J. H. S. XLIV 1924, p. 225, f. 1; Evans, *Palace of Minos*, II 2, p. 756, tab. XII), który D. omawia obszerniej. Analizując poszczególne formy widowiskowe D. stara się zawsze powiązać je z całokształtem życia zbiorowego i odtworzyć warunki społeczne, w jakich one istniały i jakie miały ważny wpływ na charakter tych widowisk. Dzięki takiej metodzie badawczej D. uzyskuje zupełnie nowe aspekty na badane przez siebie wyćinki życia i kultury egejskiej. Do takich między innymi należy charakterystyka męskiej kultury sportowej w Egei. Była ona — wedle D. — manifestacją powolnego wyzwalań się mężczyzny z kultowych przeżytków ideologii matriarchatu i pełnego rozwoju społeczeństwa patriarchalnego na Krecie. Nie udało się natomiast D. przekonywująco wyjaśnić udziału kobiet w tak wybitnie męskich widowiskach sportowych urządzanych w Mykenach, jak jazda na wojennych wozach (zob. fragment malowidła z Tirynsu, Bossert², f. 213). Również za odległe są analogie igrzysk z bykami w Hiszpanii. Rozdział ostatni świadczy, że autor nie przemyślał dobrze planu swej pracy; że „powiększał“ ją także materiałem nieprzepracowanym. Oto w zakończeniu, gdzie już zestawia wyniki swej pracy, dołącza obszerny — i zresztą interesujący — ustęp o „teatrze“ z VIII w. w Lato-Goula w płn.-wsch Krecie, odkopany jeszcze przez S. Demargue'a w latach 1899—1900, w którym, analizując jego konstrukcję, dochodzi do wniosku, że „teatr“ ten jest przykładem przejściowej formy między „placykiem scenicznym“ kretańskim a wczesną formą orkiestry w teatrze Tespisa. Książkę zamyka résumé (str. 228—229) i spis rycin.

Wyżej przedstawiona treść pracy D. pozwala zorientować się w zagadnieniach, które w niej opracowuje i w jego metodzie badawczej. Poza ogólniejszymi uwagami, które podałem przy streszczaniu pracy, przytoczę tu jeszcze kilka dalszych, będących korekturą lub uzupełnieniem wywodów autora. Na str. 147, omawiając ofiary z byków, D. nie uwzględnił ważnego

zestawienia zabytków egejskich z odnośnymi scenami u Evansa, *Palace IV* 43. Mylnie objaśnia dwie gemmy z Myken, wyilustrowane na stronach 108 (ryc. 42) i 119 (ryc. 57), jako przedstawiające akrobatę z bykiem, gdyż zabytki te ponad wszelką wątpliwość przedstawiają akrobatę i antylopę (zob. Perrot-Chipiez, *Hist. d. l'art*, VI, p. 843, f. 426, 5, 13 i Dussaud, *Civil. préh.* wyd. 2, p. 396 f. 291 i 292), co oczywiście w dużym stopniu komplikuje ich interpretację tematową. Przy omawianiu hodowli byków na Krecie należało stanowczo uwzględnić zabytki z odnośnymi scenami, opublikowane u Evansa, *Palace, IV* 2, p. 564, f. 532—534. Ilustrując na str. 99 rysunek Krischena, D. nie uważał za stosowne powołać się na Bosserta, *Altkreta*, ed. 1, p. 11, skąd go reprodukował. Figurka brązowa byka z akrobatą (ryc. 53) jest najprawdopodobniej falsyfikatem (zob. Lippold, *Gnomon*, V 1929, p. 289). D. nie uwzględnił jednej grupy funkcji kultowo-widowskich, mianowicie adoracji naczelnej kapłanki. Adoracje takie odbywały się zapewne na arenie „teatru” w Knossos a także na polanach w świętych gajach, w których gromadzili się członkowie rodów. Materiał zabytkowy egejski do tej grupy obrzędów widowskich jest przecież bardzo bogaty. Poważnym uchybieniem jest sposób traktowania przez D. tzw. fresku procesyjnego z Knossos (str. 192 i nn.). Wiadomo, że z fresku tego zachowały się tylko fragmenty i to przeważnie dolnych części szat i nóg, na podstawie których E. Gilliéron wykonał rysunkową rekonstrukcję (Evans, *Palace, II* 2, p. 723 f. 450), wyraźnie zaznaczając partje zachowane. Otóż D. na str. 192—193, f. 94—96 reprodukuje tę rekonstrukcję nie zaznaczając partji zachowanych i opisuje całą rekonstrukcję tak szczegółowo, jak gdyby cała scena była oryginalnym zachowanym zabytkiem, co więcej, domniemane gesty przedstawionych w rekonstrukcji uczestników procesji wciąga do swoich wywodów o procesji na tzw. placu scenicznym w Knossos dając jej rekonstrukcję na stronie 197 ryc. 98. Nie mogę się zgodzić z Dalskiego interpretacją sceny na złotym sygnecie z Arkhanes (str. 27 ryc. 6; por. J. H. S. XLV 1925, p. 6 f. 5). D. powiada, że na przednim planie sceny oddane jest oparkanie sceny, ja zaś sądzę, że pozioma górna oznacza linię terenu, a wertykalne (raczej lekko ukośne) kreseczki u spodu to zwyczajny ornament wypełniający, o podobnym charakterze dekoracyjnym co np. „fryz metopowy” na známym pierścieniu z Tirynsu (Bossert, *Altkreta*, ed. 2, p. 235 f. 326 h). Linie horyzontalne na oznaczenie terenu znamy zresztą z innych zabytków (cf. Bossert, l. c. f. 319 c; 320 b, c, d, g, h). Najbardziej zaś przekonującą powinna być scena na złotym pierścieniu z Myken (Bossert, l. c., f. 321 a), gdzie pod poziomą linią oznaczającą niewątpliwie teren umieszczone są ukośne kreseczki wypełniające pozostałą wolną część synetu; posiadają one oczywista charakter dekoracyjny. W podobny sposób interpretuję też analogiczny szczegół na gemmie z Praisos (B. S. A. VIII 1901—1902, p. 252, f. 25; Dalski p. 119, f. 59). Przy omawianiu widowisk sportowych powinien był D. uwzględnić pracę William Robbins Ridigton'a, *The Minoan-Mycenaean Background of Greek Athletics*, Philadelphia 1935 (cf. M. P. Nilsson, *Gnomon* XII 1937, 54—55), analizując zaś sceny na pucharach z Vaphio pominął milczeniem bardzo oryginalną interpretację A. Riegla, *Öst. Jhfte* IX 1906, 1—19.

Oceniając w całości trzeba stwierdzić, że studium D., mimo pewnych cech szkolarskich i doktrynerskich, ma dużą wartość badawczą, zawiera

bowiem wiele oryginalnych uwag, trafnych interpretacji źródeł zabytkowych i przekonywujących konstrukcji syntetycznych. Poza tym jest to jedna z nielicznych prac usiłujących odtworzyć pewien wycinek kultury obyczajowej w Egei wiążąc go ściśle z całokształtem życia materialnego, społecznego i umysłowego.

K. MAJEWSKI

Tadeusz Sinko, Wypisy łacińskie dla I klasy liceów humanistycznych i klasycznych. Książnica-Atlas, Lwów-Warszawa 1938.

Zeszyt I *Wybór z pism Cyserona* (str. 93) uwzględnia całokształt twórczości wielkiego mówcy — jego pisma retoryczne, filozoficzne, mowy i listy. Na tle układu tekstów zarysowuje się sylwetka Cyserona, mówcy i polityka oraz prawdziwego humanisty ówczesnej epoki. Trafny dobór listów (7) pozwala poznać choć częściowo jego życie prywatne. Dłuższy tekst, który mógłby być podstawą lektury, dał nam autor przez umieszczenie mowy *Pro Murena* (w skróceniu ponad 400 ww.). Inne teksty są krótkie (po kilkadziesiąt wierszy). Po tekstach następują objaśnienia (str. 40—69), podające ogólne wiadomości o utworach, których części zawarte są w podręczniku oraz trafne uwagi rzeczowe i językowe do przytoczonych tekstów. Szczególną wartość posiadają uwagi rzeczowe, bo otwierają okno na świat starożytny, na stosunki polityczne, naukowe, literackie. (Nieznaczne błędy drukarskie, jak politykón str. 47, daty dotyczące się Terencji str. 66, będzie można w następnym wydaniu usunąć.) Zestawienie wiadomości o politycznej i literackiej działalności Cyserona uwzględnia trzy zagadnienia: 1) Polityk i mówca na tle rewolucyj w I w. prz. Chr., 2) Uczony na tle współczesnego wykształcenia, 3) Cyseronowe za grobem zwycięstwo. Odbiegając od szablonu szkolnego zarysu bibliograficznego, daje autor w ust. 1 barwny obraz życia i działalności Cyserona na tle epoki. Ustęp 2 uwypukla postać Cyserona humanisty, ustęp 3 prowadzi szlakiem wiekowych wpływów Cyserona-wychowawcy Europy, wiodąc do Polski i polskiego humanizmu. Książeczka cała może być substratem do wszechstronnego oświecenia postaci Cyserona, o ile nauczyciel zechce teksty i ich układ odpowiednio wyzyskać. Szkoda tylko, że pełne imię Cyserona w brzmieniu łacińskim nie zostało nigdzie podane.

Zeszyt II *Z listów Pliniusza Młodszego*, pism prawników i autorów starochrześcijańskich (str. 31) nawiązuje do zagadnień poruszonych w zeszycie I, może więc służyć z korzyścią jako lektura uzupełniająca. Kilka listów Pliniusza Młodszego oświeśla stosunki literackie za cesarstwa stanowiąc trafne przeciwstawienie *otium* tej epoki i *negotium* epoki republikańskiej. Z pism prawników rzymskich umieszczono dwa wyjątki — z Gaiusa *Institutionum comment.* i Ulpianusa według *Digesta* — określające genezę i istotę prawa rzymskiego. Kilka wyjątków z dzieł autorów starochrześcijańskich (Minucius Felix, Lactantius, St. Hieronimus, St. Augustinus) wyraża ich stosunek do myśli i pojęć autorów rzymskich (pogańskich), w pierwszym rzędzie do Cyserona. Objaśnienia wprowadzają ucznia w epokę, w której powstały odnośne utwory i dają garść cennych uwag zarówno biograficznych jak i rzeczowych potrzebnych do zrozumienia urywków. W uwagach do ustępu 6 i 7, miejscami nawet, jak dla ucznia, zbyt szczegółowych (Sabiniani Proculiani), należy podać wiadomości o Kodeksie Justyniana, zwłaszcza, że w tytule ust. 7 cytowane są *Digesta*, o których uczeń w komentarzu żadnej

nie znajduje wzmianki. Poza tym wymagałyby rewizji objaśnienia takie jak „refecta, pokrzepione” (str. 19), gdzie idzie o tekst *intentio mutatione loci refecta*. Kwestią jest też, czy należy podawać wyrażenia takie jak „imperium władzę” (str. 22), „distat różni się” (str. 22), „transmissi (tempus) przepędzilem” (str. 20) itd. Dzięki doskonałemu doborowi i układowi tekstów uprzyjętnionych uczniom przez umiejętnie dostosowane objaśnienia jest zeszyt drugi szczególnie wartościowy jako lektura uzupełniająca do Cyserona.

Zeszyt III *Wybór z pism Wergiliusza* (str. 128) obejmuje dwie sielanki (I, VII), trzy wyjątki z Georgik (Pochwała Italii II 140—170, Szczęśliwe życie rolników II 458—479, 490—540, Zakończenie IV 559—566) oraz szereg wyjątków z Eneidy. Trafny wybór eklog daje przykład sielanki alegorycznej (I) i teokrytyjskiej (VII). Wyjątki z Georgik uwzględniają przede wszystkim miejsca, które znalazły oddźwięk w literaturze polskiej; na odnośne podobieństwa zwraca autor uwagę w objaśnieniach. Wyjątki z Eneidy obejmują ponad 1300 wierszy ze wszystkich ksiąg; są one ujęte w ustępy zatytułowane stosownie do treści. Nawiązanie do treści całości i powiązanie poszczególnych ustępów przez krótkie streszczenie miejsc opuszczonych znajdujemy w objaśnieniach. Ten pomysł połączenia fragmentów przez uzupełnienie treści byłby nader szczęśliwy, gdyby można się spodziewać, że klasa wszystkie wyimki przeczyta, w takim bowiem wypadku powiązanie wyjątków zawarte w objaśnieniach dałoby uczniom zarys całości. Wobec tego jednak, że o przeczytaniu wszystkich wyjątków mowy być nie może i należy się liczyć z tym, że nauczyciel dokona wyboru, konieczną byłoby rzeczą umieszczenie treści całej Eneidy choćby dość krótkiej. Uzupełnienie tomiku „ulotnymi słowami z Wergiliusza” należy podnieść z całym uznaniem. Oczywiście trudno było wszystkie złote myśli z Wergiliusza tu umieścić, a jednak niektóre są tak znamienne, że winnyby się w tomiku znaleźć, zwłaszcza że w tekście ich nie ma. Wspomnę choćby „o passi graviora, dabit deus his quoque finem”, a przede wszystkim „sunt lacrimae rerum et mentem mortalia tangunt”. W objaśnieniach znajdzie uczeń w pierwszym rzędzie uwagi rzeczowe odnoszące się do całości odnośnego dzieła i do szczegółów wymagających naświetlenia. W podawaniu uwag stosował autor właściwy umiar starając się o to, by nie ograniczyć samodzielności i inwencji uczniów. Nader cenne jest odwoływanie się do literatury polskiej i podkreślenie wpływu Wergiliusza na poetów polskich. Objaśnienia językowe wymagają w kilku szczegółach rewizji. Mam na myśli Eneidy ks. I w. 10 „regem = regnatum esse”, ks. VI ww. 852—853 „paci = pacatis populis”, „morem, obyczajność = cywilizację opartą na prawach rzymskich”. Ostatnia część zeszytu pt. *Rzut oka na Eneidę i Wergiliusza* podaje w obszernym 21 stron obejmującym wykładzie genezę i znaczenie Eneidy oraz trafne i doskonale ujęte uwagi o jej twórcy ze szczególnym uwzględnieniem wpływu, jaki wywarł w Polsce. Wykład ten składa się z 4 części: Rzymska Iliada i Odyseja, Z epopei mitologicznej epopeja narodowa. Zestawienie wiadomości o autorze Bukolik i Georgik, Pośmiertne losy Wergiliusza. W tym zestawieniu nie jest uzasadniony tytuł trzeciego ustępu, gdyż ustęp ten jest wyraźnym szkicem biograficznym, obejmującym życie w związku z całokształtem twórczości poety. Brak w tej krótkiej ale umiejętnie ujętej biografii pełnego imienia Wergiliusza w brzmieniu łacińskim.

Zeszyt IV *Z elegii Owidiusza, Tybulla, Propercjusza* (str. 47) jest poświęcony przede wszystkim Owidiuszowi — 5 elegii na 7 w ogóle. Świadczy też o tym uzupełnienie jego utworów „ulotnymi słowami i złotymi myślami“ oraz obszerne (bo 14 stron obejmujące) zestawienie wiadomości o nim. Na dość szerokiej podbudowie pt. Tło polityczne i literackie — gdzie nie brak też epizodycznie traktowanych wiadomości o Tybulla i Propercjuszu — zobrazował autor twórczość Owidiusza łącznie z życiorysem jego. Na legendę owidiańską w Polsce, na wpływ jaki wywarł Owidiusz na poetów polskich (Januszkowski-Janicki, Klonowicz), na tłumaczy jego od Melchera Karzelewczyka do Juliana Ejsmonda zwraca uwagę ustęp końcowy pt. Owidiusz w Polsce. Wiadomości podane w objaśnieniach dokładne, trafne. Może niepotrzebnie wprowadzono układ zdań w szyku prozaicznym, praca to bowiem ciekawa i wdzięczna dla ucznia, więc o ile potrzeba tego rodzaju układu zajdzie, należy pracę tę powierzyć uczniom.

Zeszyt V *Mowy łacińsko-polskie* (str. 32) winien mieć tytuł szerszy, bo obejmuje także próbki poezji polsko-łacińskiej. Z prozy uwzględnił autor St. Orzechowskiego, Jana Zamojskiego, Jerzego Ossolińskiego, Andrzeja Frycza Modrzewskiego, z poetów Jana Kochanowskiego, Sebastiana Klonowicza, Jana Skórskiego. Dzięki trafnemu układowi doborowych tekstów będą uczniowie mieli sposobność poznać najlepszych cyceronianistów oraz wergilianistów polskich. Z tego względu stanowi zeszyt V niezmiernie cenny przyczynek do lektury Cyserona i Wergilego — autorów podstawowych w I kl. licealnej. Zamiast podawania wiadomości o wpływie największego mowcy i najpoczytniejszego poety rzymskiego autor prowadzi uczniów do żywego źródła i każe im z niego czerpać świeży napój poznania zaczątków polskiej literatury poetyckiej i prozaicznej. Poznanie humanistów polskich w oryginale (choćby i bardzo szczupłe) jest najlepszą drogą do zrozumienia roli antyku w formowaniu się kultury polskiej objętego wymaganiami programu liceum. Dzięki temu zasługuje zeszyt V — jako substrat do lektury uzupełniającej szkolnej lub prywatnej — na szczególne uwzględnienie.

Zeszyty I—IV opatrzone są rycinami ilustrującymi niektóre miejsca tekstu.

Byłoby rzeczą wskazaną, by objaśnienia umieszczone na końcu każdego tomiku znalazły się pod tekstem lub w osobnym zeszytiku. Umieszczenie ich na końcu jest dla pracy ucznia dość niedogodne. Słowniczek imion własnych jest rzeczą konieczną choćby nawet — jak w omawianych obecnie Wypisach — rolę takiego słowniczka częściowo przejął komentarz.

REGINA SCHÄCHTERÓWNA

Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeologii klasycznej w Polsce.

1. Bulas Kazimierz, *Sisyphé et la fontaine de Polyxène*, Dawna Sztuka, I 1938, str. 25—29 z 2 ryc. w tekście. Odbitka: Lwów 1938, str. 7 i 1 nlb.

Autor omawia dwa lekty czarnofigurowe, znajdujące się w jego prywatnym posiadaniu. Jeden z nich (wys. 0.145 m) przedstawia Syzyfa pchającego pod górę głaz, i stojącego za nim dwugłowego Cerbera; drugi (wys. 0.200 m) dwu wojowników siedzących po obu stronach skalnej studni. Scena wyobrażona na tym ostatnim lekycie ciekawa jest nie tylko ze względu na możliwość interpretowania jej jako rodzajowej lub też — jak to czyni B. — wiązania jej z mitem o zasadzce Achillesa na Troilosa, lecz także ze względu

na przedstawioną na niej studnię, wzbogacającą katalog przedstawień studni w malarstwie wazowym greckim, niewyczerpująco uwzględnionych w szkicowym opracowaniu Orlandosa w *Agz. 'Eq.* 1916. Oba omawiane lekyty pod względem artystycznym nie są specjalnie interesujące, to też B. głównie omawia je ze stanowiska tematowego. Niemniej jednak przypuszczać można, że dokładniejsza analiza kompozycyjna rysunku figur, zespołu motywów ornamentalnych (zwłaszcza charakterystyczne motywy szachownicy oraz jasne płamki i punkciki, cf. Pfuhl, III tab. 76 285; C. V. A. France, Musée de Compiègne, tab. 12, 19, 22, 25) i techniki wykonania pozwoliłyby bodaj w przybliżeniu określić ośrodek produkcji, w którym powstały te naczynia, datowane przez B. na podstawie ogólnych cech stylistycznych na ok. r. 500 lub początek V w. przed Chr.

2. Dawna Sztuka, Czasopismo poświęcone archeologii i historii sztuki, Rocznik I 1938, zes. 1 i 2.

Nowopowstałe pismo wydawane przez Zakład im. Ossolińskich we Lwowie z zasiłku Fund. Kul. Nar. J. P. uwzględnia bogato archeologię; dział ten pozostaje pod redakcją Dr St. J. Gąsiorowskiego, profesora arch. klas. U. J. W dwóch zeszytach, które ukazały się do tej pory, prócz wyżej zasygnalizowanego artykułu K. Bulasa znajduje się interesujący artykuł J. Kostrzewskiego pt. Gnieźno pogańskie i wczesnohistoryczne w świetle ostatnich prac wykopaliskowych. K. omawia w tym artykule wyniki ostatnich wykopalisk prowadzonych w Gnieźnie na terenie należącym do tamt. kurii biskupiej, gdzie obok resztek drewnianych budowli i różnych przedmiotów o dużej wartości badawczej znaleziono gemmę z karneolu z wizerunkiem Ateny, trzymającej w lewej ręce statuetkę Niki, w prawej zaś tarczę i włócznię. Ponadto w zeszycie drugim znajdują się liczne recenzje Archutowskiego (Galling, *Biblisches Reallexicon*; H. Bauer, *Der Ursprung des Alphabets*), Bulasa (K. Michałowski, Delfy; M. L. Bernhard, *Wazy greckie w Muzeum im. E. Majewskiego w Warszawie*; H. Payne and G. M. Young, *Archaic Marble Sculpture from the Acropolis*), Gąsiorowskiego (*Handbuch der Archäologie im Rahmen des Handbuchs der Altertumswissenschaft*; *Atlas historique I, L'Antiquité*; Casson, *Ancient Cyprus*), Michałowskiego (C. Robichon — A. Varille, *Le Temple du scribe royal Amenhotep fils de Hapou, T. I Fouilles de l'Inst. Français du Caire*); i Przeworskiego (Bossert, *Altkreta*, wyd. 3-cie).

3. Fouilles franco-polonaises, Rapports I: Tell Edfou 1937 par B. Bruyère, J. Manteuffel, K. Michałowski, J. Sainte Fare Garnot, contribution de Ch. Kuentz-plan et dessins de M-lle Jourdain (Université Joseph Pilsudski de Varsovie-Institut Français d'Archéologie orientale du Caire; Imprimerie de l'Institut Français d'Archéologie orientale, Le Caire 1937, format: 285×224 mm, VIII + 214 str. z 70 ryc. w tekście, 44 tab. i 4 plany).

Publikacja ta poświęcona jest wynikiem kampanii wykopaliskowej polsko-francuskiej w r. 1937 w Tell Edfu w Górnym Egipcie. B. Bruyère omawia ogólnie wyniki wykopalisk podkreślając ich znaczenie badawcze. J. Sainte Fare Garnot opisuje część nekropoli starego państwa, znajdującej się na południowym stoku „komu” z mastabami dwojakiemu rodzaju (jedne o komorach wewnętrznych, drugie „masywne wypełnione”) oraz zespół grobów łukowo sklepionych z sarkofagami glinianymi, nie spotykanymi w komorach grobowych mastab, gdzie szkielety leżą wprost na ziemi. K. Michałowski oma-

wia wyniki badań na szczycie „komu“, gdzie odkryto warstwy zabudowań pochodzących z różnych epok: bizantyńskiej, rzymskiej i grecko-rzymskiej. W warstwie rzymskiej najciekawszym kompleksem architektonicznym jest łaźnia składająca się z pięciu izb z zachowaną wanną prostokątną i dwiema wanienkami owalnymi w kształcie foteli, służącymi do mycia nóg. Z kolei B. Bruyère i K. Michałowski opracowali katalog zabytków pochodzących z tych wykopalisk, a to statuy, stele, stoły ofiarne, fragmenty architektoniczne, wazy, przedmioty z miedzi, brązu i gliny (naczynia, lampy, figurki), fajanse, szkła, przedmioty użytkowe wykonane z różnych materiałów wreszcie monety. J. Manteuffel omawia papirusy i ostraka z epoki ptolemejskiej, rzymskiej i bizantyńskiej, a w końcu Ch. Kuentz zamieszcza uwagi filologiczne odnoszące się do dwu tablic z tekstem koptyjskim. Publikacja wydana starannie i bogato ilustrowana jest nie tylko cenną pozycją w naukowej literaturze archeologicznej ale także poważnym dorobkiem naszej nauki, ze względu na wybitną współpracę badaczy polskich.

4. Jakimowicz, R. Skarb denarów z Ossy na Pomorzu i w jego oświetleniu zagadnienie chronologii skarbów. Spraw. Polskiej Akademii Umiejętności, XLIII 1938, nr 2, 65—66. Autor omawia skarb denarów rzymskich, składający się przypuszczalnie z ok. 1000 sztuk, znaleziony w r. 1936 na Pomorzu w miejscowości Ossa, pow. lubawski. Zdaniem autora wielka wartość badawcza tego skarbu polega na tym, że wspomniane denary, pochodzące częściowo z okresu między r. 138 a 180 po Chr. częściowo z okresu po r. 180 po Chr. nie mieszczą się w ramach schematu S. Bolina, co pozwala sformułować twierdzenie, że „ustalenie daty zakopania skarbów na podstawie ułamkowych znajomości składów poszczególnych skarbów, jak to się czyni powszechnie i jak to uczynił S. Bolin, jest niemethodyczne i wiedzie do błędnych wniosków“.

5. Jamka R., Rzymski miecz z Długiej w powiecie tarnobrzesckim, Spraw. P. A. U. XLII 1937, nr 9, p. 269—272, 1 tab. Autor publikuje miecz rzymski (dług. 0.790 m), z wrytymi na brzeszczocie postaciami Victorii i orła, oraz cyfrą X, znaleziony w r. 1930 w miejscowości Rzeczyca Długa, pow. Tarnobrzeg a znajdujący się dziś w Samborze w Muzeum Bojkowszczyzny, nr inw. 2589.

6. Lepikówna Wilhelmina, Starożytne nakrycie głowy, Przegl. Klas. IV 1938, 53—57, z 4 ryc. w tekście. Odbitka: Lwów 1938, 5 str. Autorka omawia nakrycia głów kobiecych z III—V w. po Chr. znajdujące się w Field Museum of Natural History w Chicago.

7. Witkowski Stanisław, Historia Egiptu w epoce Ptolemeuszów, Prace Naukowe Wyd. Tow. Nauk. we Lwowie, Dział I — Tom XIV, Lwów 1938. W ustępie zatytułowanym Data Niki z Samotraki (str. 252—263) autor omawia najważniejsze poglądy, dotyczące kwestii datowania posągu Niki z Samotraki.

K. MAJEWSKI

K R O N I K A

Ognisko metodyczne jęz. łacińskiego we Lwowie.

W dniu 11 marca 1938 r. w lokalu Ogniska metod. języka łac. we Lwowie odbyło się zebranie Grupy Lwowskiej. W zebraniu wzięło udział 41 nauczycieli. Program konferencji był następujący:

1. Metoda łacińsko-niemiecka w świetle wywodów Madera i Breywischa (Zur Eingliederung des altsprachlichen Unterrichts Diesterweg-Weidmann 1934). Referat wygłosił prof. M. Łukasiewicz.

2. Dotychczasowe doświadczenie nad realizacją programu nauki jęz. łacińskiego w liceum. Referat wygłosił prof. S. Cygan.

Po przemówieniu kierownika Ogniska prof. Goliasa, wprowadzającym w najnowsze zagadnienia dydaktyki niemieckiej, wygłosił prof. Łukasiewicz swój referat, który w całości będzie podany w trzecim zeszycie kwartalnika Eos.

Drugi z kolei referat zakończył się podaniem 8 tez. Po dłuższej dyskusji, w której zabierali głos prof. Kapturkiewicz, dr Auerbach, prof. Łukasiewicz i inni, kierownik Ogniska przedłożył konferencji za zgodą prelegenta 4 tezy, które uchwalono:

1. Obecnie podany w programie czas jest dla lektury Cyserona niewystarczający i wymaga przedłużenia do końca stycznia.

2. Nauka jęz. łac. w liceum powinna posiadać w każdym zakładzie dla swego użytku specjalną bibliotekę i pomoce naukowe.

3. Liceum powinno się kończyć egzaminem z wszystkich głównych przedmiotów z wykluczeniem dowolnego wyboru przedmiotów przez ucznia.

4. Liczba uczniów wynosząca obecnie 40 jest za duża. M. G.

Sprawozdanie administratora P. T. F.

Lista wpłat członków P. T. F. dokonanych w czasie od 15 października 1937 do 1 maja 1938: Albrecht Paweł, prof. Łódź 12 zł; Auerbach Marian, Dr Lwów 10 zł; Augustyński Jan, Dyr. Gdańsk 20 zł; Bałakym Michał, prof. Lwów 10 zł; Baumbergowa F. Dr, Warszawa 10 zł; Biblioteka pedagogiczna, Równe 12 zł; Centralna Biblioteka Pedagogiczna K. O. S. W., Wilno 14 zł; Biernat St., Ks. Dyr. Przemyśl 10 zł; Bolek Adolf, prof. Tarnów 20 zł; Borowiecki Stanisław, Przemyśl 5 zł; Bulas Kazimierz, prof. Dr, Kraków 10 zł; Chodaczek Władysław, Dr prof., Lwów 10 zł; Chrzanowski Bogdan, prof. 10 zł; Ciesielski Henryk, prof., Bydgoszcz 7 zł; Czabanowski Marian, Dr prof., Gdynia 8 zł; Cygan Stanisław, prof., Lwów 20 zł; Dąbek Stanisław, prof., Tłumacz 20 zł; Demianczuk Bogdana, S. Lwów 12 zł; Duda Jan, prof., Poznań 12 zł; Bracia Detrychowic, Księgarnia, Płock 14 zł; Dzida Józef Dr, Kraków 10 zł; Dziech Józef Dr prof., Poznań 10 zł; Feduricz Michał, prof., Przemyśl 5 zł; Gielitowski Leon prof., Rzeszów 5 zł; Gebethner i Wolff, Księgarnia, Poznań 23 zł; Gebethner i Wolff, Księgarnia, Wilno 7,50 zł; Gebethner i Wolff, Księgarnia, Zakopane 17,90 zł; Gliückówna G. prof., Łódź 10 zł; Gładysz Bronisław, Ks. Dr, Poznań 10 zł; Głowiński Mieczysław, Poznań 10 zł; Golias Marian,

prof., Lwów 10 zł; Gołombiowska Jadwiga, prof., Kalisz 5 zł; Górski Konrad Dr prof., Wilno 10 zł; Gubrynowicz i Syn, Księgarnia, Lwów 160 zł; Hahn Wiktor, Dr prof., Lwów 10 zł; Holler Jakub Dr prof., Ostrowiec Kielecki 10 zł; Isakiewicz Kajetan prof., Stanisławów 5 zł; Jarecki Kazimierz, Dr prof., Lwów 10 zł; Jasielski Roman, Księgarnia, Stanisławów 9 zł; Józefiak Maksymilian, prof., Kalisz 2,50 zł; Jus Ludwik, Dr prof., Lwów 5 zł; Kajzerówna Waleria, prof., Łódź 10 zł; Karbowska Helena, prof., Łódź 10 zł; Kijko Stefan, prof. Kamionka Strumiłowa 10 zł; Kińczyk Michał, prof. Chełm lub. 10 zł; Kmiecikówna Irena, prof., Piotrków Trybunalski 20 zł; Kowalik Franciszek, prof., Jarocin 10 zł; Kronenberg Stanisław, Dr Łódź 10 zł; Krzysik Stanisław, prof. Kalisz 5 zł; Księgarnia „Książka“, Lwów 6 zł; Michalak i Sko Księgarnia, Warszawa 20,60 zł; Książnica Miejska im. Kopernika, Toruń 10 zł; Kuranc Józef, Lublin 5 zł; Lamparski Ludwik prof., Jarocin 7,50 zł; Lewinkopf-Lenkowski Stanisław Dr, Łódź 15 zł; Łekawa Leon, prof., 7 zł; Nagórzański Franciszek, prof. Lwów 12 zł; Nazarkiewicz Mateusz, prof., Buczac 10 zł; Ochrymowicz Daria, prof., Przemyśl 5 zł; Omelkowicz Piotr, Stryj 10 zł; Pasierb Jan, prof., Tczew 10 zł; Paszkiewicz Jan, prof., Lwów 10 zł; Pawlisz Włodzimierz, Tarnobrzeg 5 zł; Pelczarski Tadeusz, prof. Lwów 8 zł; Perska Zofia, Nieśwież 4 zł; Piankówna Gabriela, Dr prof., Warszawa 12 zł; Pliszka Czesław, prof. Warszawa 10 zł; Polek Mikołaj, Winniki 5 zł; Puchała Stanisław, prof. Gniezno 5 zł; Rączy Józef, prof. Rzeszów 10 zł; Roskosz Ignacy, prof., Lwów 5 zł; Rubinowa Jadwiga, Dr prof., Stanisławów 10 zł; Rychlikówna S., prof., Łódź 10 zł; Schimel Rudolf, Nowa Wieś 10 zł; Schulbaum Zofia, Lwów 10 zł; Seliga Stanisław, Dr prof. Warszawa 20 zł; Situchiewicz Józef, prof., Stryj 10 zł; Skorski Zygmunt, Dyr. Przemyśl 2,50 zł; Smereka Jan, Dr prof., Lwów 20 zł; Smolka Franciszek, Dr prof. Lwów 10 zł; Staniewicz Bronisław, prof. Poznań 10 zł; Stawan-Szczyrzycki Stanisław, Dyr. Sieradz 20 zł; Steffen Wiktor, Dr, Poznań 10 zł; Stokłosa Franciszek, prof., Żory 10 zł; Szczepanowski Stanisław, prof. Stanisławów 16 zł; Szmyt Jan, Dyr. Lwów 5 zł; Szperka Dominik, prof. Poznań 10 zł; Szydelski Szczepan, Ks. Dr, Lwów 6 zł; Synak Stanisław, prof. Żnin 10 zł; Ślusarz Jan, prof. Lwów 5 zł; Śmiałek Wincenty, Dr Lwów 10 zł; Taklińska Lidia, Łańcut 10 zł; Tetslaw, Księgarnia, Warszawa 9,60 zł; Twycschor Herman, prof. Stanisławów 5 zł; Walczak Zbigniew, prof. Łódź 10 zł; Weinberger Jakub, prof., Warszawa 13 zł; Werhanowski Adam, prof. Stryj 10 zł; Wikariak Jan, prof., Bydgoszcz 10,70 zł; Winniczukówna Lidia, Dr, Warszawa 5 zł; Wiszniewski Nikanor, Ks. prof. Krzemieniec 12 zł; Witkowski B. Dr prof., Łódź 10 zł; Drukarnia i Księgarnia św. Wojciecha, Poznań 37,50 zł; Wojciechowski Jan, Księgarnia, Toruń 7,30 zł; Wołoszański Włodzimierz, prof. Brzozów 10 zł; Wrębski Stanisław, Czaruków 10 zł; Wygonowski Stefan, Wilno 5 zł; Zieliński Tadeusz, Dr prof. Warszawa 20,80 zł; Zubrzycki Szymon, Tłumacz 7 zł; Żmigryder-Konopka Zdzisław, Dr Warszawa 15 zł; Żukowski Eugeniusz, Ks. Przemyśl 12 zł; Dyrekcje Gmnazjów: Kollegium Kujawskie, Aleksandrów Kujawski 20 zł; Gmnazjum im. Marii z Bilewiczów Piłsudskiej, Baranowice 10 zł; Gmnazjum im. Szymonostwa Fürstenbergów, Będzin 16 zł; Gmnazjum im. Marszałka Piłsudskiego, Bydgoszcz 12 zł; Gmnazjum im. St. Czarneckiego, Chełm 5 zł; Gmnazjum im. Traugutta, Częstochowa 12 zł; Gmnazjum im. H. Sienkiewicza, Drohożyn 10 zł; Gmnazjum SS. Urszulanek, Gdynia 12 zł;

Gimnazjum im. B. Chrobrego, Gniezno 5 zł; Gimnazjum Państwowe, Gorlice 32 zł; Gimnazjum Horodenka 3,50 zł; Gimnazjum I, Jarosław 12 zł; Gimnazjum im. St. Żeromskiego 20 zł; Gimnazjum prywatne, Kolbuszowa 3,50 zł; Gimnazjum im. Króla Kazimierza Jagiellończyka, Kołomyja 14 zł; Gimnazjum Państwowe, Kościan 10 zł; Gimnazjum SS. Urszulanek, Lublin 12 zł; Gimnazjum Sacré Coeur, Lwów 5 zł; Gimnazjum im. Marsz. J. Piłsudskiego, Ostrów Wlkp. 10 zł; Gimnazjum OO. Jezuitów, Pińsk 10 zł; Collegium Marianum Poznań 10 zł; Gimnazjum Państwowe, Rawicz 6 zł; Gimnazjum im. A. Mickiewicza, Sambor 12 zł; Gimnazjum p. Rządkiewiczowej, Sosnowiec 8 zł; Gimnazjum Państwowe, Starogard 12 zł; Gimnazjum im. J. Wybickiego, Śrem 12 zł; Gimnazjum im. Opolskiego, Tarnowskie Góry 6 zł; Gimnazjum im. Kopernika, Włodzimierz 10 zł; Gimnazjum OO. Jezuitów, Wilno 10 zł; Gimnazjum im. W. Wielkiego, Wilno 7,50 zł; Gimnazjum Państwowe, Września 10 zł; Skarbniacy kół: Schleicher Joachim, Brzeżany 2,90; Rozmarynowicz Mieczysław, Kraków 167 zł; Koło łódzkie 60 zł; Michał Macków, Stanisławów 11 zł; Józef Jarocki, Stryj 30 zł; Nowak Adam, Tarnopol 53,40 zł; Koło Wileńskie 150 zł; Koło Śląskie 65 zł; Koło Klasyków, Warszawa 20 zł.

KSIĄŻKI, ODBITKI I CZASOPISMA NADEŚLANE REDAKCJI

1. Tadeusz Sinko: *Wypisy łacińskie dla I kl. liceów human. i klas.* Zeszyt V: Mowcy łacińsko-polscey. Lwów-Warszawa 1938.
2. Casimirus Felix Kumaniecki: *De quibusdam Appiani Halienticorum codicibus.* (Odbitka ze Sprawozdań z posiedzeń Tow. Naukowego Warszawskiego XXX. 1937. Wydz. I.) Warszawa 1937, str. 16.
3. *Cycero w świetle własnych pism.* Cz. I. Opracował Marian Golias. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 1). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
4. M. Tullius Cicero: *De officiis.* (Wybór). Opracował Marian Auerbach. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 2). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
5. *Historia i teoria wymowy w świetle pism Cyserona.* Opracował Jan Smereka. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 3). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
6. *Cycero w świetle własnych pism.* Cz. II. Opracował Marian Golias. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 4). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 60 gr.
7. M. Tullius Cicero: *De re publica.* (Wybór). Opracował Marian Auerbach. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 5). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
8. M. Tullius Cicero: *Pro Archia poëta.* Opracował Marian Auerbach. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 6). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
9. Wergiliusz: *Wybór z Bukolik i Georgik.* Opracował Stefan Essmanowski. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 7). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
10. Wergiliusz: *Pierwsza pieśń Eneidy.* Opracował Marian Golias. (Teksty

- łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 8). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
11. *Opowieść Eneasza*. (Wergiliusz, II i III pieśń Eneidy). Opracował Adolf Bednarowski. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 9). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
 12. *Tragedia Dydony*. (Wergiliusz, IV pieśń Eneidy). Opracował Marian Auerbach. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 10). Lwów 1937. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
 13. *Eneasza w królestwie cieniów*. (Wergiliusz, VI pieśń Eneidy). Opracował Mieczysław Rozmarynowicz. (Teksty łacińskie dla liceum humanistycznego i klasycznego, nr 11). Lwów 1938. Wydawnictwo Zakładu Nar. im. Ossolińskich. Cena 80 gr.
 14. *Investigaciones Lingüísticas*, tomo IV, nums. 3 y 4. (Universidad Nacional Autonoma de Mexico) 1937.
 15. Hippokrates: *O sztuce lekarskiej* Przełożył Witold Klinger, wstępem zaopatrzył Adam Wrzosek. Poznań 1937. Str. 24.
 16. *Tabulae Iguvinae* editae a Iacobo Devoto. (Scriptores Graeci et Latini iussu Beniti Mussolini, consilio R. Academiae Lynceorum editi. Romae 1937. Str. 447.
 17. Tadeusz Zieliński: *Świat antyczny*, cz. IV: Cesarstwo rzymskie. Warszawa-Kraków 1938. Nakł. Tow. Wydawniczego w Warszawie. str. 533.
 18. J. Manteuffel: *Tell Edjou, Les papyrus et les ostraca grecs*. (Extrait des fouilles franco-polonaises, t. I). Les Caire 1937.
 19. *Wiadomości historyczno-dydaktyczne*. Rocznik VI, zesz. 1. Lwów 1938. Treść: Rozprawy: Klik Józef: Zagadnienia dydaktyczne na I Zjeździe historyków czechosłowackich. — Materiały: Ligęza Józef: Po pierwszym roku pracy nad realizacją programu historii w kl. IV gimn. — Recenzje i Sprawozdania. — Zapiski bibliograficzne. — Kronika.
 20. Barbara Krysinieł: *Die Technik des plautinischen Miles Gloriosus*. (Rozprawy i materiały Wydziału I Tow. Przyj. Nauk w Wilnie, t. IX zesz. 4). Wilno 1938. Str. 41.

SPIS RZECZY

I. ROZPRAWY NAUKOWE I DYDAKTYCZNE :

Thaddaeus Sinko: Ad Hesiodi Theogoniam (603—612) et Antiphontis fragmentum de matrimonio	161
Marian Fenikowski: De Cynocephalis.	183
Seweryn Hammer: Oktawian w roli triumwira	191
Jan Smereka: Pierwszy filolog-Polak w Uniwersytecie Jana Kazimierza Zygmunt Węclewski	217
Ks. Franciszek Sokołowski: Z dziejów odbudowy trzeciej świątyni delfickiej	239
Józef Wolski: Arsaces I, założyciel państwa partyjskiego	244
J. Blatt: Konstytucja tekstu poetyki Arystotelesa w świetle najnowszych źródeł i badań	267
Ignacy Wieniewski: Program języka łacińskiego i greckiego w liceum ogólnokształcącym	271
Stanisław Pilch: Petroniusz w przedstawieniu Tacyty a Sienkiewicza	280

II. OCENY I SPRAWOZDANIA :

Stanisław Witkowski, Hon. Profesor Uniwersytetu Lwowskiego: Historia Egiptu w epoce Ptolemeuszów (St. Pilch)	298
Jerzy Manteuffel: Les papyrus et les ostraca grecs (F. S.)	301
William Lameere: La tradition manuscrite de la correspondance de Grégoire de Chypre, patriarche de Constantinople (1283—1289) (K. Jarecki)	303
A. Н. Дальский: Театрально-зрелищные действия на Крите и в Микенах во II тысячелетии до нашей эры, (K. Majewski)	306
Tadeusz Sinko: Wypisy łacińskie dla I kl. liceów humanist. i klasycznych (R. Schächterówna)	312
Bibliograficzne komunikaty z zakresu archeologii klasycznej w Polsce (K. Majewski)	314

III. KRONIKA :

Ognisko metodyczne jęz. łacińskiego we Lwowie	317
Sprawozdanie administratora P. T. F.	317
Książki, odbitki i czasopisma nadesłane	319

OKAZYJNIE
można zakupić w Polskim Towarzystwie
Filologicznym następujące egzemplarze
Eosu i Kwartalnika Klasycznego:

I. EOS.

r. 1894, I, z. 2.	r. 1909, XV, z. 1—2.
r. 1895, II, z. 1—2.	r. 1910, XVI, z. 1.
r. 1896, III, z. 1—2.	r. 1911, XVII, z. 1—2 (2 egz.)
r. 1897, IV, z. 1—2.	r. 1912, XVIII
r. 1898/99, V, z. 1—2.	r. 1914/15, XX, z. 1 (2 egz.)
r. 1900, VI	r. 1918, XXIII
r. 1901, VII, z. 1—2.	r. 1919/20, XXIV
r. 1902, VIII	r. 1923, XXVI
r. 1903, IX, z. 1—2.	r. 1924, XXVII
r. 1904, X, z. 1—2.	r. 1925, XXVIII
r. 1905, XI, z. 1—2.	r. 1926, XXIX
r. 1906, XII, z. 1—2.	r. 1927, XXX
r. 1907, XIII, z. 1—2.	r. 1932/33, XXXIV
r. 1908, XIV, z. 1—2 (2 egz.)	

II. KWARTALNIK KLASYCZNY.

r. 1929, K, III, z. 1—4.	r. 1932, K, VI, z. 1—4.
r. 1930, K, IV, z. 1/2, 4.	r. 1933, K, VII, z. 1—4.
r. 1931, K, V, z. 2, 3/4.	

Zgłoszenia należy kierować do Administracji PTF,
 Lwów, Uniwersytet.